

મુંબઈ ઇલાકાનું સરકારી કેળવણી ખાતું.

ભરતખંડનો ઇતિહાસ.

રચનાર ૧૪૫૩

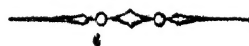
રાવ સાહેબ મહીપતરામ રૂપરામ નીલકંઠ.

ગૂજરાતી ટ્રાન્સલેટર, એજ્યુકેશનલ દિપાર્ટમેંત.

આવૃત્તિ ત્રીજી.

પ્રત ૧૫,૦૦૦

આ પુસ્તકની માલિકી સને ૧૮૬૭ ના ૨૫ મા આક્રા મુજબ નોંધેલી છે.

મુંબઈ

ગવર્નમેંત સેન્ટ્રલ પ્રિંટ દિપો.

સને ૧૮૮૧.

આ પુસ્તક સંબંધી સર્વે અધિકાર સરકારે સ્વાધીન રાખેલા છે.

કીમત આઠ આના.

૨૪૪૨

મુંબઈ :

“નિર્ણય-સાગર” છાપખાનામાં છપાવ્યું છે.

શિક્ષકોને સૂચના.

૧. આ ઇતિહાસ શીખવતી વેળા નકશો પાસે રાખવો, અને રાજ્યનો વિસ્તાર, સહેરોનાં, નદીઓનાં, અને ખીજાં જે સ્થળોનાં નામ આવે તે તેમાં દેખાડવાં.

૨. ભરતખંડના પ્રાચીન ઇતિહાસનાં જે પ્રકરણો છે તેમાં કેટલાક વિષય એવા છે કે નાના નિશાળીઆને શીખવા પ્રથમ અધરા પડે. માટે પહેલીવાર ચલાવતી વેળા એટલે આ ઇતિહાસ શીખવા માંડે ત્યારે તે પ્રકરણોનો થોડો સ્માર તેમનાથી સમજાય એવો માત્ર શીખવવો. ઘોરણમાં કરમાવ્યા જેટલો ઇતિહાસ એકવાર શીખી રહે એટલે વધારે પાકા કરાવવાને માટે ફરી ચલાવવો. એ વખત પ્રાચીન ઇતિહાસનાં પ્રકરણો પૂરાં શીખવવાં. વેદ બૌદ્ધાદિ ધર્મોના ભેદ વગેરે સમજવાને એ વેળા નિશાળીઆ વધારે શક્તિમાન થયલા જણાશે.

૩. આ ચોપડીમાંથી પાઠ આપવાનો હોય તે આગલે દિવસે શિક્ષકે ઘેર તૈયાર કરવો. જે શીખવવાનું હોય તે ઘેર વાંચી જવું, અને તે ઉપર વિચાર કરવો કે એમાંનું નિશાળીઆને શું અને કેટલું શીખવવું, અને કેઈ રીતે શીખવવું, એમાં કોઈ ખાખતનો ખુલાસો કે વધારો ખીજા પુસ્તકથી મેળવવાની ગરજ જણાય તો હે મેળવવો. એ પાઠમાંથી સાર શો કાઢવાનો છે, શિખામણ શી લેવાની છે, ખીજાં દૃષ્ટાંત ક્યાં આપવાનાં છે તે લક્ષમાં લેવાં. છોકરાંનું જ્ઞાન, તેમનાં મનની શક્તિ, તેમની યોગ્યતા વગેરે ઉપર નજર પહોંચાડી પહેલેથી પાઠ તૈયાર કરી રાખવો. વરસના આંકડો, નામ વગેરે સાંભરે નહિ તેવાં ને કાગળ ઉપર મોંઘી લેવાં ને વર્ગમાં પાઠ આપતી વેળા બૂલ ન પડે માટે જરૂર પડે તો જોવાં. શીખવવાના નિયમ પ્રમાણે

વગર ચોપડીએ મોઢે પાઠ આપવો. શીખેલો પાઠ નિશાળીઆ ઘેર વાર્થે એવો ધારો રાખવો. ચોપડીમાં નહાય એવી નવી વાત કહેવી તે નિશાળીઆને લખી લેવા દેવી. પણ ચોપડીમાં છે તે ઊપરાંત ઘણો ઉમેરો કરવો નહિ, એમાં છે એટલું સમજાય અને ખરોખર સાંભરે અને તેથી તેમનાં મન ફળવાય એવો યત્ન કરવો. એ માટે કાઠ કાઠવાર ઇતિહાસના કાઠ વિષયપર નિબંધ લખાવવો.

૪. આ ચોપડી ખંધી પૂરી શીખે ત્યારે ચાલતા વખતનો ઇતિહાસ વર્તમાનપત્રો ઉપરથી શીખવવો. ઉદાહરણ—હિંદી સરકારનું વાર્ષિક ખજાનું, નવા પ્રખ્યાત કાયદા, રાજસંબંધી, વેપાર રોજગાર, વિદ્યા હુનર અને સંસાર વહેવારાદિસંબંધી જે નવા ખતાવ અને તે અને જે ફેરફાર થાય તે શીખવવા.

૫. ગૂજરાતનો ઇતિહાસ ભણી રહ્યા પછી આ ઇતિહાસ ભણ્યા માંડશે, ને ગૂજરાતનો ઇતિહાસ જૂદો પ્રગટ થયેલો છે માટે આમાં તેનો વિસ્તાર નથી. પણ જે ઠેકાણે તેનો સંબંધ આવે તે ઠેકાણે તે પૂછીને યાદ દેવડાવવો. ત્યાં અટકાને તેની પરીક્ષા કરી આગળ ચાલવું એટલે ભરતખંડના ખીજા દેશોના ઇતિહાસ જોડે સંબંધ નજરમાં રહેશે. આ ઇતિહાસની પરીક્ષામાં ગૂજરાતનો ઇતિહાસ પૂછવો.

વરસવાર અનુક્રમણિકા.

પ્રકરણ ૧ જી.

પ્રાચીનકાળ.

પૃષ્ઠ.

ધ. સ. પૂર્વે.	આર્ય પ્રજાનું મૂળસ્થાન...	૧
	તેનું આ દેશમાં આવવું...	૧
	પ્રાચીન સંસ્કૃત પુરતકો....	૨
	વેદધર્મ.	૨
૫૫૦	બૌદ્ધમત, તેનો પ્રસાર અને પરિણામ...			૨
	રામાયણ અને ભારતની કથાનો સાર...			૩

પ્રકરણ ૨ જી.

પ્રાચીન કાળનો ઇતિહાસ.

ધ. સ. પૂર્વે.	પ્ર. ૧-૫૧૮ પારસી રાજા દરવેશ ગુરતારપની સ્વારી.	૮
	૩૨૭ ગ્રીસના રાજા સિકંદરની સ્વારી..	૮
	જેલમની લડાઈ....	૮
	મગધનું નંદકુળ....	૯
૩૧૫-૨૯૧	મૌર્યવંશી ચંદ્રગુપ્ત...	૯
૩૧૨	સેલ્યુકસની ચડાઈ..	૯
૨૮૧-૨૬૩	અભિષેકાત.	૯

ઈ. સ. પૂર્વે.	પૃષ્ઠ.
૨૬૩-૨૨૩ અશોક.	૧૦
૨૨૩-૧૯૫ મૌર્યવંશી રાજાઓ..	૧૦
રાજ્યવ્યવસ્થા.	૧૧
લોકની અવસ્થા... ..	૧૧
બૌદ્ધમતની ચડતી અને પડતી.... ..	૧૨
ઈ. સ. શ્રાક્ષણ ધર્મનું પ્રાપ્ત્ય... ..	૧૩
૬૦૦-૧૨૦૦ જૈન મતની ચડતી.	૧૩

પ્રકરણ ૩ જી.

મધ્યકાળ.

હિંદુસ્તાનનાં મોટાં રાજ્યો. દક્ષિણનાં મોટાં રાજ્યો.

હિંદુ નામ... ..	૧૪
શક લોક.... ..	૧૪

ઈ. સ. પૂર્વે.

૧૬૫-૮૬ સંગાકુળ.	૧૫
૮૬-૩૧ કન્વીવંશ.	૧૫

ઈ. સ. પૂર્વે-ઈ. સ.

૫૭-૪૩૬ આંધ્રકુળ.	૧૫
-------------------------	----

ઈ. સ. પૂર્વે.

૫૬ વિક્રમાદિત્ય... ..	૧૬
રાજા ભોજ... ..	૧૬
ગુપ્ત કુળની રાહોડ શાખા.	૧૭

ઈ. સ. ૪૭૦

અણિ કનોજનું રાજ્ય લીધું.	૧૭
૧૧૯૩ મુસલમાનોથી હારી મારવાડમાં વસી... ..	૧૭
૧૨૦૩ સૂરી. ખંગાળાનો પાળ નામે રાજ્યવંશ.. ..	૧૭

	પૃષ્ઠ.
• પંજાબનું રાજ્ય	૧૮
ગૂજરાતનું રાજ્ય.... ..	૧૮
દક્ષિણનાં રાજ્યો.... ..	૧૯
ઈ. સ. પૂર્વે-ઈ.સ.	
૫૦૦-૧૧૦૦ મદુરામાં પાંડ્ય વંશ	૧૯
૧૪૦૦ સૂધી. તાંજોરનું ચોળ વંશ..	૧૯
ઈ. સ.	
૧૦૦-૧૦૦૦ મલખારનાં ચેરા કુળ.	૨૦
૭૭ શાલિવાહન... ..	૨૦
૨૫૦-૧૧૮૨ કલ્યાણનો ચાલુક્ય વંશ... ..	૨૦
૧૧૯૦ લિંગાયતપંથની ઉત્પત્તિ... ..	૨૦
વરંગૂળનું આંધ્ર કુળ.	૨૧
૧૧૩૧ સૂધી. ઓઢીઆ પ્રાંતનો કેસરી વંશ... ..	૨૧

પ્રકરણ ૪ થું.

મુસલમાનોના હુમલા સને ૧૨૦૫ સૂધી.

૬૨૨ મુસલમાની ધર્મની ઉત્પત્તિ અને ફેલાવ.	૨૧
૭૧૨ મહમૂદ કાશ્મીરનો સિંધુ ઉપર હુમલો	૨૩
૯૭૭-૯૯૬ ગિજનવી કુળનો સમ્પ્રકતગીત... ..	૨૪
૯૯૬-૧૦૩૦ મહમૂદ ગિજનવી... ..	૨૪
હિંદુસ્તાન પર એની સ્વારીઓ... ..	૨૪
ઘોરી વંશ.... ..	૨૭
૧૧૯૩-૧૨૦૫ મહમદ ઘોરી.	૨૮
દિલ્હીનો પૃથુરાજ... ..	૨૮
૧૧૯૩ થાણેશ્વરની લડાઈ.	૨૮

પ્રકરણ ૫ મું.

મુસલમાની રાજ્ય.

દિલ્હીના અફગાન કે પઠાણ પાદશાહો. ગુલામ વંશ. ખિલજી વંશ. તઘલખ વંશ. લોદી વંશ. ઈ. સ. ૧૨૦૬ થી ૧૫૨૬ સૂધી.

ગુલામ વંશ. ઈ. સ. ૧૨૦૬ થી ૧૨૬૦ સૂધી.

ઈ. સ.	પૃષ્ઠ.
૧૨૦૬-૧૨૧૦ કુતુબુદ્દીન....	૩૦-૩૧
૧૨૧૦ આરામ. ...	૩૧
૧૨૧૦-૧૨૩૫ અલતમસ. ...	૩૧
૧૨૩૫-૧૨૩૬ રકનુદ્દીન. ...	૩૧
૧૨૩૬-૧૨૩૯ રજીઆ બેગમ. ...	૩૧
૧૨૩૯-૧૨૪૧ ખહેરામ. ...	૩૧
૧૨૪૧-૧૨૪૬ મસુદ. ...	૩૧
૧૨૪૬-૧૨૬૫ નાસિરુદ્દીન. ...	૩૧
૧૨૬૫-૧૨૮૭ ખલખત. ...	૩૨
૧૨૭૯ બંગાળામાં બંડ. ...	૩૨
૧૨૮૭-૧૨૯૦ કૈફુબાદ. ...	૩૨

ખિલજી વંશ. ઈ. સ. ૧૨૯૦ થી ૧૩૨૦ સૂધી.

૧૨૯૦-૧૨૯૫ જલાલુદ્દીન ખિલજી. ...	૩૩
દક્ષિણપર સ્વારી....	૩૩
૧૨૯૫ જલાલુદ્દીનનું ખૂન. ઈ. સ. ૧૨૯૫. ...	૩૩
૧૨૯૫-૧૩૧૫ અલ્લાઉદ્દીન ખૂની. તેના વિજય. ...	૩૪-૩૫
૧૩૦૬-૧૩૧૨ મલિક કાફુર. તેનો દખ્ખણમાં જય. ...	૩૫
૧૩૧૫ અલ્લાઉદ્દીનનું મરણ. તેનાં લક્ષણ. ...	૩૬
૧૩૧૫-૧૩૧૬ ઉમર. કાફુરનું ખૂન. ...	૩૬

૫૩.

૧૩૧૬-૧૩૨૦ મુખારક. એનાં ધાતકી કર્મ. ... ૩૬

૧૩૨૦ ખુશરૂ ને દેવલદેવી. ... ૩૭

તથા તપ્ત વંશના પાદશાહ. ઈ. સ. ૧૩૨૦-૧૪૧૨.

૧૩૨૦-૨૫ ગ્યાસુદ્દીન તથા તપ્ત. ... ૩૭

૧૩૨૫-૫૧ મહમદ તથા તપ્ત. ... ૩૮

દિલ્હીની બાદશાહીની તૂટ. ... ૩૮

મહમદ તથા તપ્તનાં ગાંડાં કામ. ... ૩૮

૧૩૫૧-૧૩૮૮ ફિરોજ શાહ. લોકોપયોગી ઈમારતો. ... ૩૯

ધાતકી શિક્ષા અંધ પાડી. ... ૩૯

૧૩૮૮-૧૩૮૯ ગ્યાસુદ્દીન ૨ જો. ... ૩૯

૧૩૮૯ અખુબકર. ... ૩૯

૧૩૮૯-૧૩૯૨ નાસિરુદ્દીન. ... ૩૯

૧૩૯૨ સિકંદર. ... ૩૯

૧૩૯૨-૧૪૧૨ મહમદ તથા તપ્ત. ... ૪૦

૧૩૯૮ તૈમુરનો હુમલો. ... ૪૦

મહમદનું ગૂજરાતમાં નાશી જવું. અરાજક. ૪૦

૧૪૧૨ સૂફી. પાંચે આવી તે નામનો પાદશાહ રહ્યો. ૪૦

૧૪૧૨-૧૪૧૪ સરદાર દોલતખાન. ... ૪૦

સૈયદ વંશના પાદશાહ. ઈ. સ. ૧૪૧૪-૧૪૫૦.

૧૪૧૪-૧૪૨૧ સૈયદ ખીજરખાન. ... ૪૦

૧૪૨૧-૧૪૩૩ સૈયદ મુખારક. ... ૪૦

૧૪૩૩-૧૪૪૩ સૈયદ મહમદ. ... ૪૧

૧૪૪૩-૧૪૫૦ સૈયદ આલમ. ... ૪૧

લોદી વંશના પાદશાહ. ઈ. સ. ૧૪૫૦-૧૫૨૬.

૧૪૫૦-૧૪૮૮ બહલોલ લોદી. ... ૪૧

૧૪૮૮-૧૫૧૭ સિકંદર લોદી. ... ૪૧

૧૫૧૭-૧૫૨૬ ઈબ્રાહિમ લોદી. ... ૪૧

૧૫૨૬ પાણીપતની લડાઈ.	૪૨
એ સમય સૂઢીના પાદશાહો વિષે વિચાર. ...	૪૨

પ્રકરણ ૬ ઠું. સને ૧૬૦૦ સૂઢી.

ઈ. સ. પૂર્વે—ઈ. સ.

કાશ્મીરનું રાજ્ય.	૪૨
ઈ. સ. ૧૩૧૫ રાજા સેન દેવ	૪૨
શાહમીરનો અમલ.	૪૨
પાદશાહી અને તેના કડકા.	૪૨-૪૩
ખંગાળા.	૪૩
૧૩૯૩-૧૪૭૪ જવાનપુર	૪૪
૧૪૦૧-૧૫૩૧ માળવા.	૪૪
૧૫૬૭ સૂઢી. મેવાડ.	૪૪
ગૂજરાત. સિંધ. આનંદેશ	૪૫-૪૬
૧૩૪૭-૧૫૨૬ ખાલ્લુહી પાદશાહી.	૪૬
૧૪૮૪-૧૫૭૪ વરાહનું ઈમાદશાહી કુળ.	૪૭
૧૪૮૭-૧૬૩૭ અહમદનગરનું નિજામશાહી કુળ. ...	૪૭
૧૪૮૯-૧૬૮૬ મિજાપુરનું અદિલશાહી કુળ.	૪૭
૧૫૧૨-૧૬૮૭ ગોવળકોંડાનું કુતુબશાહી કુળ.	૪૮
ખરીદશાહી કુળ.	૪૮
૧૫૬૫ નરસિંહ વંશનો રામ રાજા.	૪૮
૧૪૯૮ પોર્તુગીઝ લોકનું ભરતખંડમાં આવવું. ૪૮-૪૯	
૧૬૦૫ બલંદા લોકનું આવવું.	૫૦
ઇંગ્લિશ ફ્રેંચ.	૫૦

પ્રકરણ ૭ મું.

મુગલ તથા પઠાણ રાજ્યો. ઈ. સ. ૧૫૨૬ થી ૧૫૫૬ સુધી.

૫૪.

તુર્કી અને પઠાણ રાજ્ય વિષે વિચાર.	૫૧
મુગલ રાજ્ય.	૫૩
૧૨૫૬-૧૫૩૦ બાબર.	૫૩
તેનું કુળ અને બાળચરિત્ર.	૫૪
ભરતખંડની સ્થિતિ..	૫૪
૧૫૨૭ ફતેહપુર સિકરીની લઢાઈ..	૫૫
૧૫૩૦ બાબરનું મૃત્યુ. તેનાં સક્ષાણુ	૫૫
૧૫૩૦ હુમાયું.	૫૫
૧૫૩૫ બહાદુરશાહ જોડે યુદ્ધ	૫૫
૧૫૩૯ તેને સુરશેરે હરાવ્યો.	૫૫
૧૫૪૦ કનોજ આગળ ફરી હાર્યો.	૫૬
તે ઈરાનમાં નાશી ગયો... ..	૫૬
૧૫૫૬ તે પાછો દિલ્હીનો પાદશાહ થયો. તેનું મૃત્યુ.	૫૬

પ્રકરણ ૮ મું.

સુર કુળના સુલતાન. શેરશાહ. સલીમશાહ. અદિલશાહ.

૧૫૪૦-૧૫૪૫ શેરશાહ સુર... ..	૫૭
૧૫૪૫-૧૫૫૩ સલીમ (ઈસ્લામ) શાહ..	૫૭
૧૫૫૩-૧૫૫૬ અદિલશાહ.	૫૮
ઈબ્રાહીમ અને સિકંદર... ..	૫૮

પ્રકરણ ૯ મું.

મુગલ રાજ્ય.

બાબર. હુમાયું. અકબર. જહાંગીર. શાહ જહાં. ઓરંગ-
ઝેબ કે આલમગીર. ઈ. સ. ૧૫૨૬ થી ૧૭૦૭ સુધી.

બાબર } ૭મા પ્રકરણને પૃષ્ઠ ૫૩ અને ૫૫ મેં જુઓ.
હુમાયું }

પૃષ્ઠ.

૧૫૫૬-૧૬૦૫ અકબર.	૫૯
૧૫૫૬ પાણીપતમાં હેમુની હાર...	૫૯
બહેરામ વજીરનો બળવો, હાર ને મૃત્યુ.	૬૦
૧૫૬૦ અકબરે રાજ્યસત્તાની સાતતાને હાથ લીધી.	૬૦
અકબરે પ્રજાની પ્રીતિ સંપાદન કરી....	૬૧
વિદ્યા, તથા વેપાર રોજગારને ઉત્તેજન..	૬૧
તેણે પ્રતિભા હાકમોને જીત્યા...	૬૧
૧૫૫૭-૧૬૭૨ જોધપુર, જોધપુર, ચિતોડ, વગેરેના રજ- પૂત રાજાઓને જીત્યા...	૬૧
૧૫૭૩ ગૂજરાત વશ કર્યું...	૬૨
૧૫૭૪-૧૬૦૦ બાહાર, બંગાળા, અને ઓઢીઆ જીત્યા.	૬૨
૧૫૮૪ કંદહાર શહેર તાબે કર્યું...	૬૨
ભરતખંડમાં રાજ્યનો વિસ્તાર...	૬૨
અહમદનગરની ચાંદખીખી.	૬૩
૧૫૮૫ અકબરે અહમદનગર લીધું.	૬૩
૧૬૦૫ અકબરનું મૃત્યુ. લક્ષણ અને રાજનીતિ	૬૩-૬૪
૧૬૦૫-૧૬૨૭ જહાંગીર પ્રથમનાં કામ. પુત્રોનાં ખંડ...	૬૫
૧૬૧૪-૧૬૧૬ માળવાપર અને દક્ષિણપર સ્વામી ...	૬૫
નુરજહાં	૬૬
૧૬૧૫ સર ટામસ રો	૬૬
૧૬૨૧ શાહજહાંનું ખંડ...	૬૬
૧૬૨૬ મોઢીપતખાંચે પાદશાહને કેદ પકડ્યો..	૬૬
નુરજહાંચે તેને છોડાવ્યો.	૬૭
શાહજહાં અને મોઢીપતખાંનું કિતૂ ...	૬૭

૫૪.

૧૬૨૭	જહાંગીરનું મૃત્યુ. તેનાં લક્ષણ...	૬૭
૧૬૨૭-૧૬૫૮	શાહજહાં	૬૭
	ભાઈ ભાંડુઓને તેણે મારી નાખ્યા...	૬૭
	ખાન જહાન લોદીનાં ખંડ.	૬૭
૧૬૩૭	શાહે અહમદનગર ખાલસા કર્યું.	૬૭
	અંગાલખાં પોર્તુગીઝનાં થાણાં લઈ લીધાં.	૬૭
	કંદહાર લીધું પણ પાશ્વું ખોયું	૬૭
	શાહજહાંના પુત્રો ને તેમનાં લક્ષણ	૬૮
૧૬૫૨-૧૬૫૭	ઔરંગઝેબની દક્ષિણમાં રવારી	૬૮
	રાજ્ય મેળવવાને માટે કાવતરાં... ..	૬૮
૧૬૫૭	દારાએ સુબાને કાશી આગળ હરાવ્યો.	૬૯
	મુરાદ ને ઔરંગઝેબે ઉત્તરજી આગળ	
	જસબંતસિંહને હરાવ્યો.	૬૯
૧૬૫૮	દારાને ઔરંગઝેબ તથા મુરાદે હરાવ્યો	
	અને શાહજહાંને કેદ કર્યો.	૬૯
૧૬૫૮	ઔરંગઝેબે મુરાદને કેદ કર્યો અને પો-	
	તાની દુવાઈ ફેરવી	૬૯
૧૬૫૮	શાહજહાંનું પદબ્રજ થયું, દોલત અને	
	લક્ષણ.	૬૯
૧૬૫૮-૧૭૦૭	ઔરંગઝેબ કે આલમગીર ૧ લો	૬૯
	તેણે ભાઈ ભત્રીજાનાં સંહાર કર્યો.	૭૦
	એ પાદશાહનાં જીલમી કૃત્યો	૭૦
	હિંદુનાં ખંડ... ..	૭૦-૭૧
	શિવાજી	૭૨
	જેઠપુર, ઉદેપુરાદિ રજપૂત સંસ્થાનોને	
	આલમગીરે જીત્યાં	૭૨
૧૬૭૫-૧૬૮૭	દક્ષિણમાં યુદ્ધ	૭૨
૧૬૮૬	ખિજાપુર લીધું	૭૨

૫૪.

૧૬૮૭ ગોવલકાંડા લીધું	૭૨
૧૬૮૭-૧૭૦૭ મરેઠા જોડે યુદ્ધ	૭૨
૧૭૦૭ આલમગીરનું મૃત્યુ.	૭૨
આલમગીર તથા અકબરનાં લક્ષણોનો મુકાબલો. ફારશી અંથો	૭૩

પ્રકારણ ૧૦ મું.

આલમગીર પછીના સાત મુગલ પાદશાહ. પાદશાહોનું
ભંગાણુ. બાકીના નામના પાદશાહો. અવલોકન. નવાં રાજ્યો.
ઈ. સ. ૧૭૦૭ થી ૧૮૫૮ સુધી.

૧૭૦૭-૧૭૧૨ બહાદુરશાહ (શાહઆલમ ૨ લો) ...	૭૪
એણે શાહુરાજને ઓથ આપી... ..	૭૫
શીખ લોક... ..	૭૫
૧૭૧૨ શાહનું મરાણુ.	૭૫
૧૭૧૨-૧૭૧૩ જહાંગીર શાહ	૭૫
૧૭૧૩ આગ્રાની લડાઈ અને શાહનું મરાણુ... ..	૭૫
૧૭૧૩-૧૭૧૬ ફરૂખ શિયર.	૭૫
સૈયદોની સત્તા	૭૫
૧૭૧૬ ફરૂખ શિયરનું લગ્ન	૭૬
૧૭૧૬ દાક્તર હામિલ્ટન... ..	૭૬
શીખ લોકની કતલ.	૭૬
૧૭૧૭ મરાઠા જોડે યુદ્ધ... ..	૭૬
૧૭૧૮ પાદશાહનું ખૂન... ..	૭૬
૧૭૧૮ બે નામના પાદશાહ	૭૭
૧૭૧૮-૧૭૪૮ મહમદશાહ.	૭૭
સૈયદોની હાર	૭૭

૫૪.

૧૭૨૦	શાહપુરની લડાઈ.	૭૭
	રજપૂતો સ્વતંત્ર થયા	૭૭
૧૭૨૪	નિજામની સ્વતંત્રતા. અયોધ્યાની સ્વતંત્રતા.	૭૭
૧૭૩૮	નાદરશાહ.... ..	૭૮
૧૮૩૮	કર્નાલની લડાઈ, દિલ્હીને ઘેરો, તથા લોકની કતલ... ..	૭૮
૧૭૪૮	અહમદશાહની ૧ લી સ્વારી. શાહનદા અહમદે તથા તેના વજીરે તેને હરાવ્યો.	૭૮
૧૭૪૭	પાદશાહનું મરણ. રોહિલા લોક. ...	૭૮
૧૭૪૮-૧૭૫૪	અહમદશાહ	૭૮
૧૭૪૮	અહમદશાહ અબદલીનો ખાજો હૂમલો. ગાઝીઉદ્દીન. મલ્હારરાવ હોલકર. ...	૭૮
૧૭૫૪	પાદશાહની દુર્દશા અને મૃત્યુ... ..	૭૮
૧૭૫૪-૧૭૫૯	આલમગીર ૨ જો. અવ્યવસ્થા. ...	૭૯
૧૭૫૭-૧૭૫૮	અબદલીની ૩ જી તા. ૪ થી સ્વારી	૭૯-૮૦
૧૭૫૮	ગાઝીઉદ્દીનનો કેર.	૮૦
૧૭૫૮	પંજાબ ઉપર મરાઠાનો હુલો	૮૦
૧૭૫૯-૧૮૦૩	શાહઅલમ ૨ જો... ..	૮૦
૧૭૬૦	અહમદશાહ અબદલી દિલ્હીમાં આવેછે.	૮૦
૧૭૬૧	પાણીપતની લડાઈ; મરાઠાની હાર ...	૮૦
૧૭૬૨	મરાઠા ફરી આવી. તેમના રક્ષણમાં શાહ રહ્યો... ..	૮૦
૧૭૮૬	કાદરે શાહની આંખ ફેાડી	૮૦
	મરાઠાએ છોડવી દરિદ્રતામાં રાખ્યો ...	૮૦
૧૮૦૩	લૉર્ડ લેકે શાહને છોડવ્યો.	૮૦
૧૮૦૬	શાહનું મૃત્યુ.	૮૦
૧૮૦૬-૧૮૩૭	અકબર ૨ જો.	૮૦

૧૮૩૭	તેનું મૃત્યુ	૮૦
૧૮૩૭	મહમદ બહાદુર શાહ.	૮૦
૧૮૫૭	બળવામાં સામિલ થવાથી ઇંગ્રેજો તેને	
	દેશનિકાલ કર્યો.	૮૦-૮૧
	અવલોકન... ..	૮૧
	નવાં રાજ્યો.	૮૨

પ્રકરણ ૧૧ મું.

મરેઠી રાજ્ય. ઇ. સ. ૧૭૬૦ સુધી.

૧૬૨૭-	૮૦	ભોંસલેકુળ. શિવાજીનો જન્મ...	૮૩
		તેનું કિશોર વય...	૮૩
૧૬૫૯		અક્બરખાનનું પૂન	૮૪
૧૬૬૨		શિવાજીના મૂલકનો વિસ્તાર...	૮૪
		મુગલ રાજ્યપર હુલો	૮૫
૧૬૬૩		તેણે સૂરત લૂટ્યું...	૮૫
		તે મુગલ પાદશાહને તાબે થયો...	૮૫
૧૬૬૬		તે શંભાજીને સાથે લઈ દિલ્હી ગયો...	૮૫
		શાહ તેને કેદ કર્યો. કેદમાંથી નાહો...	૮૫
૧૬૭૦		તેણે ખીજીવાર સૂરત લૂટ્યું.	૮૬
૧૬૭૪		તે મહારાજાધિરાજ પદ ધારણ કર્યું...	૮૬
૧૬૮૦		તેનું મૃત્યુ... ..	૮૬
૧૬૮૦-	૮૭	શંભાજી તેનાં નિર્દય કૃત્યો	૮૭
૧૬૮૩		આલમગીરની દક્ષિણપર સ્વામી.	૮૭
૧૬૮૯		શંભાજીનો ધાત.... ..	૮૭
૧૬૮૯		રાજારામ ગાદીએ બેઠો... ..	૮૮
૧૭૦૦-૧૭૦૮		શિવાજી ૨ જો... ..	૮૮

૫૪.

૧૭૦૮-૦	૪૮	શાહુ	૮૮-૮૯
૧૭૧૪-	૨૦	ખાલાજ પેશ્વા	૮૯
	૧૭૧૯	તે દિલ્હી જઈ ઓથનો કરાર લખાવી લેછે.	૯૦
	૧૭૨૦	તેનું મરણ... ..	૯૦
૧૭૨૦-	૪૦	મોટો ખાજરાવ પેશ્વા. એનાં લક્ષણ... ..	૯૦
		ગાયકવાડનાં કુળનો ઉદય.	૯૦
		કુટલાક મરેઠા સરદારોનો ઉદય.	૯૧
		ખાજરાવની યુક્તિઓ.	૯૧
૧૭૩૪	સૂધી.	તેને માળવા વશ થયો	૯૨
		તેની અને ત્રિખરાવ ડાભાડેની વચ્ચે	
		ડભોઈ આગળ લડાઈ... ..	૯૩
૧૭૩૬		ખાજરાવ દિલ્હીપર ચડાઈ કરેછે.	૯૩
૧૭૩૯		નાદરશાહ... ..	૯૩
૧૭૩૯		પેશ્વાના ભાઈ ચિમનાજી આપાએ	
		વસાઈનો કિલ્લો જીત્યો	૯૪
		ખાજરાવનું મોટામાં મોટું પરાક્રમ. મરણ.	૯૪
૧૭૪૦-	૬૧	ખાલાજ પેશ્વા ૨ જો.	૯૪
	૧૭૪૮	શાહુનો કાળ.	૯૪
૧૭૪૮-	૭૭	રાજરામ	૯૪
		મરેઠી રાજ્યનાં મુખ્ય અંગ. એ પક્ષ. ૯૪-૯૫	
	૧૭૭૮	રામરાજાનું મરણ.	૯૫
૧૭૭૮-૧૮૧૮		શાહુ ૨ જો... ..	૯૫
	૧૮૦૧	પેશ્વાએ તેને બંદીખાને નાખ્યો.	૯૫
	૧૮૧૮	ધંધેજે પેશ્વાનું રાજ્ય જીતી પ્રતાપસિંધને	
		ગાદીએ બેસાડ્યો... ..	૯૫
૧૮૩૭		ધંધેજે તેને જાહાડી તેના ભાઈ આપા-	
		સાહેબને ગાદી આપી	૯૬

૧૮૪૮ આપાસાહેબનું મરણ ૧..	૯૬
૧૮૫૬ ચાંચીઆને ઇંગ્રેજની સહાયથી પેશ્વાએ	
શિક્ષા કરી... ..	૯૬
૧૭૫૭ પેશ્વાની કાર્ણાટક ઉપર સ્વારી. ...	૯૬
૧૭૬૦ ઉદ્ધરની લડાઈ અને મુગલોની હાર...	૯૬
૧૭૫૮ મરેઠાએ લાહોર છોડ્યું... ..	૯૬
૧૭૬૧ પાણીપતની લડાઈ.	૯૭
ખાલાજી પેશ્વાનું મરણ... ..	૯૮

પ્રકરણ ૧૨ મું.

મરેઠી રાજ્ય, સને ૧૭૬૦ થી ૧૮૦૨ સુધી.

૧૭૬૧- ૭૨ માધવરાવ પેશ્વા નિજમની હાર. ...	૯૯
રામશાસ્ત્રી... ..	૯૯
ચાર મરેઠા સરદાર.	૯૯
૧૭૬૪ પેશ્વાએ હૈદર અલીને હરાવ્યો... ..	૯૯
૧૭૬૬ ઇંદોરની અહલ્યા ખાઈ... .. ૯૯-૧૦૦	
સિંધિઆ અને ભોંસલે... ..	૧૦૦
૧૭૬૯ મરેઠી લશ્કર હિંદુસ્તાનમાં ફરીને પેસેછે. ૧૦૦	
૧૭૭૨ હૈદરનો ફરીને હુમલો અને પરાજય. ...	૧૦૦
૧૭૭૨ માધવરાવ પેશ્વાનું મૃત્યુ. તેનાં લક્ષણ... ૧૦૦	
૧૭૭૨ નારાયણરાવ પેશ્વા. તેનું પૂન... .. ૧૦૧	
૧૭૭૪ રાઘોખા નાશી જઈ મુંબાઈના ઇંગ્રેજની	
મદદ માગેછે	૧૦૧
૧૭૭૪- ૯૫ સવાઈ માધવરાવ પેશ્વા... ..	૧૦૧
કલકત્તેથી રાઘોખાની મદદ ફોજ આવેછે. ૧૦૨	
વારગામનું તહનામું.	૧૦૨

૫૪.

૧૭૮૦	ગોદર્દનો જય.	૧૦૨
	છંદ્રેજ સામે મરેઠાની તથા હૈદર અને નિજમતી ઐક્યતા... ..	૧૦૨
૧૭૮૨	સાલખઈનું તહનામું અને છંદ્રેજ તથા મરેઠાની વચ્ચેનાં ૧ લા વિગ્રહનો અંત. ૧૦૨	
	મહાદજી સિંધિઆ દિલ્હી જાયછે. ...	૧૦૨
૧૭૮૪- ૮૭	મરેઠા અને ટીપુ વચ્ચે વરવાડ... ..	૧૦૩
૧૭૮૨	સિંધિઆ હોલ્કરને હરાવેછે.	૧૦૩
૧૭૮૪	મહાદજી સિંધિઆનું મૃત્યુ	૧૦૩
૧૭૮૫	કુર્દલાની લડાઈ.	૧૦૪
૧૭૮૫	પેશ્વાનો આત્મઘાત.	૧૦૪
૧૭૮૫	ખાજીરાવ પેશ્વા ૨ જો... ..	૧૦૪
	નાનાકુડનવીસને કદ કર્યો અને છોડ્યો. ૧૦૪-૫	
૧૮૦૦	સિંધિઆ અને હોલ્કર વચ્ચે યુદ્ધ. ...	૧૦૫
૧૮૦૨	વસાઈનું તહનામું... ..	૧૦૫

પ્રકરણ ૧૩ મું.

યૂરોપી રાજ્યો, સને ૧૭૬૬ સૂધી.

૧૬૬૨	પોર્તુગીઝ પાસેથી મુંબાઈ ખેટ છંદ્રેજ	
૧૬૬૬	રાજા ખીજા ચાર્લસને મળ્યો અને તેણે ઈસ્ટ ઇન્ડીઆ કંપનીને આપ્યો ...	૧૦૬
૧૬૩૯	છંદ્રેજે મદ્રાસ વસાવ્યું... ..	૧૦૬
૧૬૯૬	તેમણે કલકત્તા વસાવ્યું... ..	૧૦૬
૧૬૭૪	ફ્રેંચે પાંદિચરી વસાવ્યું... ..	૧૦૬
	માર્તિન તથા દુમાસ નામે ફ્રેંચ ગવર્નરો ૧૦૭	
	અંદાસાહેબ.	૧૦૭
૧૭૪૧	અંબુરની લડાઈ. અંદાસાહેબનું પકડાવવું	૧૦૭

- ૧૭૬૧-૧૭૪૬ દુપ્લે અને લાખોર્ડેને... ... ૧... ૧૦૮
- ૧૭૪૬ ફ્રેંચે મદ્રાસ જીત્યું... ... ૧૦૮
- અનવરદીનની હાર. ... ૧૦૮
- ૧૭૪૮ કર્ણાટકમાં ઇંગ્રેજની અને ફ્રેંચની વચ્ચે-
ના વિગ્રહનો અંત... ... ૧૦૯
- ૧૭૪૮ એ વેળા હિંદુસ્તાનની સ્થિતિ... ... ૧૦૯
- તંજાવરમાં દેવીકોટા વગેરે મૂલક ઇંગ્રેજ-
ને માળ્યો. ... ૧૦૯
- દુપ્લેએ ચંદ્રસાહેબને છોડાવ્યો. ... ૧૧૦
- મુજફ્ફર, ચંદા, અને દુપ્લેએ મળી અ-
નવરદીનને હરાવ્યો... ... ૧૧૦
- ૧૭૪૯ ફ્રેંચ સરદાર ખુસીએ જિંજગઢ જીત્યો. ૧૧૦
- મહમદ અલીની હાર. ... ૧૧૦
- ૧૭૫૦ દુપ્લેનો વિજય ... ૧૧૦
- દુપ્લે કૃતેહ આપાદ તથા કીર્તિ સંભવ... ૧૧૦
- ૧૭૫૧ મુજફ્ફર જંગનું પૂન અને સલામતજંગ-
ને ખુરિસએ ગાદિયે બેસાડ્યો ... ૧૧૦
- ૧૭૫૧ એ સમયે ફ્રેંચની સ્થિતિ... ... ૧૧૧
- મહમદઅલી ત્રિચિનાપલીમાં ઘેરાયો. ૧૧૧
- ૧૭૫૨ ક્લૈવ. રોના વિજય. ... ૧૧૧-૧૧૨
- ૧૭૫૨ લારેન્સ અને ક્લૈવ. ત્રિચિનાપલીનો
ઘેરો અને ઇંગ્રેજનો જય. ... ૧૧૨
- ૧૭૫૨ ફ્રેંચ ફોજને ઇંગ્રેજે કિલ્લામાં ગોળી ... ૧૧૩
- ૧૭૫૨ ચંદા સાહેબનું મરાણું ... ૧૧૩
- દુપ્લેનો ઉદ્ધમ ... ૧૧૩
- ક્લૈવ ઇંગ્લાંડ ગયો. ... ૧૧૩

૫૪.

૧૭૫૪ ફ્રેંચ ત્રિચિનાપલીને ખીજવાર ઘેરું તેનો

ભારેન્સે ખચાવ કર્યો... ... ૧૧૩

ફ્રેંચ સરકારે દુપ્લેને ખરતરફ કીધો... ૧૧૩

૧૭૫૫ ઇંગ્રેજ અને ફ્રેંચ વચ્ચે સલાહ થઈ... ૧૧૩

દુપ્લેનું મરણ ૧૧૩

૧૭૫૬ ક્લૈવ હિંદુસ્થાનમાં પાછો આવ્યો. ... ૧૧૩

૧૭૫૭ લાલીના અમલમાં ફ્રેંચ સત્તાનો નાશ. ૧૧૩-૧૧૪

૧૭૫૮ મદ્રાસને ખીજવાર ઘેરો ધાલ્યો. ... ૧૧૪

૧૭૫૮ વાંદિવાશની લડાઈ. ... ૧૧૪

૧૭૬૧ ફ્રેંચ રાજ્યની સમાપ્તિ ... ૧૧૪

લાલીને સ્વદેશ ખોલાવી ગરદન માર્યો... ૧૧૪

પ્રકરણ ૧૪ મું.

ઇંગ્રેજ રાજની સ્થાપના

બંગાળમાં બ્રિટિશ રાજ્યની સ્થાપના. ૧૭૫૬ થી

૧૭૮૧ સુધી.

૧૭૪૦- ૫૬ અલિવર્દીખાન. ... ૧૧૫

૧૭૫૬ એનું મરણ... ... ૧૧૫

૧૭૫૬ સુરાજ-ઉદ-દૌલા... ... ૧૧૫

૧૭૫૬ કલકત્તા પર હુકો ... ૧૧૫

૧૭૫૬ અંધારી ડોઠડી ... ૧૧૬

ક્લૈવે તથા વાટ્સને કલકત્તા લીધું. ... ૧૧૭

૧૭૫૭ નવાબ જોડે યુદ્ધ અને સંધિ. ... ૧૧૭

૧૭૫૭ ઇંગ્રેજે ચંદ્રનગર છતી લીધું. ... ૧૧૭

સુરાજ-ઉદ-દૌલા સામે કાવતરાં. ૧૧૭-૧૧૮

અમીચંદ ... ૧૧૮

યુદ્ધની તૈયારી ... ૧૧૮

- ૧૭૫૭ પ્લાસીની લડાઈ. નવાબ મીરજાફર... ૧૧૯
 કરાર પ્રમાણે નાણાંની વહેંચણી... ૧૨૦
 ૧૭૫૭ એ સમયે હિંદુસ્તાનની સ્થિતિ... ૧૨૦
 ૧૭૫૯ શાહ આલમખીજાની બંગાળાપર સ્વારી. ૧૨૦
 ૧૭૬૦ પટણાની લડાઈ... ૧૨૦
 ૧૭૬૦ વલંદા તથા ફ્રેન્ચને નરમ પાડ્યા... ૧૨૧
 ૧૭૬૦ ક્લૈવ ઇંગ્લાંદ બાંધે ને ઉમરાવ થાયછે. ૧૨૧
 ૧૭૬૦ ગવર્નર વાન્સિતાતોનો કારભાર... ૧૨૧
 ૧૭૬૦ મીરજાફરને ગાદીએથી ઊઠાડી મૂક્યો... ૧૨૧
 ૧૭૬૦ મીરકાસમને નવાબ બનાવ્યો... ૧૨૧
 ૧૭૬૧ પટણાની ખીજી લડાઈ... ૧૨૨
 ૧૭૬૩ નવાબઅને કલકત્તા કૌન્સિલ વચ્ચે વધરો. ૧૨૨
 મીર કાસમ બેડે યુદ્ધ. ઘેરીઆની લડાઈ. ૧૨૩
 પટણામાં કતલ. ... ૧૨૩
 ૧૭૬૪ દેશી પલટાણનો બળવો... ૧૨૩
 બકસારની લડાઈ... ૧૨૪
 અયોધ્યાનો નવાબ તાબે થાયછે... ૧૨૪
 ૧૭૬૫ મીરજાફરનું મૃત્યુ... ૧૨૪
 નવાબ તાજમ ઉદ-દૌલા... ૧૨૪
 ૧૭૬૫ ક્લૈવ હિંદુસ્તાન આબ્યો. ... ૧૨૪
 ૧૭૬૫ મુગલે ઇર્ષ્યજન દીવાની આપી... ૧૨૫
 ક્લૈવના સુધારાનાં કામ... ૧૨૫
 ક્લૈવે સરકારી નોકરોને વેપાર કરવાની
 મના કરી. ... ૧૨૫
 લશ્કરને બેવડું ભાથું બંધ કર્યું... ૧૨૫
 ૧૭૬૭ ક્લૈવ ઇંગ્લાંદ ગયો... ૧૨૬
 ૧૭૬૭- ૭૨ કલકત્તાના અધિકારીઓનો કારભાર... ૧૨૬

૫૪.

૧૭૭૨	વારન હેસ્તિંગ્સ	૧૨૬
૧૭૭૪	રોહીલા જોડે યુદ્ધ... ..	૧૨૭
૧૭૭૩	કંપનીના રાજ્ય વહીવટનો કાયદો. ...	૧૨૭
૧૭૭૪	નવી કોસિલ. સુપ્રીમકોર્ટ... ..	૧૨૮
૧૭૭૫	અયોધ્યાનો મામલો. બેગમો	૧૨૮
૧૭૭૬	નંદકુમાર*... ..	૧૨૯
૧૭૮૦	કાશીનો રાજા ચૈત્યતસિંગ... ..	૧૨૯
૧૭૮૧	હેસ્તિંગ્સે રાજાના ભત્રીજાને ગાદી આપી. ૧૨૯	
૧૭૮૧	અયોધ્યાની બેગમો.	૧૩૦

પ્રકરણ ૧૫ મું.

મહેસૂરનું રાજ્ય.

૧

	મહેસૂરનો ખુદીશીન રાજા.	૧૩૦
૧૭૬૧	હૈદરઅલી મહેસૂરનો ધણી થયો... ..	૧૩૧
૧૭૬૪	તેણે બેદનૂર લીધું... ..	૧૩૧
૧૭૬૫	પેશ્વા માધવરાવે તેને હરાવ્યો... ..	૧૩૧
૧૭૬૬	કાલિકટ લીધું	૧૩૧
૧૭૬૬	હૈદર સામે સંતલસ.	૧૩૨
	તેણે પેશ્વા તથા નિઝામને ફોડ્યા. ...	૧૩૨
૧૭૬૭	ત્રિનોમાલી આગળ લડાઈ	૧૩૨
	ટીપુસાહેબ... ..	૧૩૨
૧૭૬૮	ધંધેજ અને નિજામ જોડે સલાહ ...	૧૩૨
૧૭૬૯	મદ્રાસનું તહનામું. મહેસૂર જોડે થયેલા	
	૧ લા વિગ્રહનો અંત... ..	૧૩૩
૧૭૭૨	ચેરકુલીના રણમાં મરેઠાએ હૈદરને હરાવ્યો. ૧૩૩	
	કુર્ગ પ્રાંતમાં ફેર... ..	૧૩૩

૫૪.

હૈદર પોતાની સત્તા પાછી મેળવેછે ?..	૧૩૩
૧૭૭૮ ઇંગ્રેજો માહે, હૈદર લીધું... ..	૧૩૩
ઇંગ્રેજ સામે હૈદર, નિઝામ, તથા મરે-	
ઠાંનો એકા	૧૩૪
૧૭૮૦ કર્ણાટકપર હૈદરની સ્વારી.	૧૩૪
૧૭૮૦ પોલીલોરનું સંગ્રામ અને કર્નલ બેલીનું	
કદ પકડાવવું	૧૩૪
૧૭૮૧ સર ઇ. કૂટ બંગાળેથી લશ્કર લાવેછે... ..	૧૩૪
૧૭૮૧ પોર્તોનોવોની લડાઈ.	૧૩૫
૧૭૮૧ કલકત્તેથી પગરસ્તે લશ્કર આવ્યું.	૧૩૫
૧૭૮૧ પોલીલોરની પીછા લડાઈ.	૧૩૫
૧૭૮૧ સોલિંગરની લડાઈ.	૧૩૫
ઇંગ્રેજ અને વલંદા વચ્ચે યુદ્ધ	૧૩૫
૧૭૮૨ સર ઇ. કૂટ ઇંગ્લાંડ ગયો.	૧૩૫
૧૭૮૨ હૈદરને ફ્રેંચ મદદ કરેછે... ..	૧૩૫
૧૭૮૨ હૈદરનું મૃત્યુ... ..	૧૩૬
૧૭૮૩ ટીપુની મદદે ખુરિસ આવ્યો	૧૩૬
૧૭૮૪ માંગલોરનું તહનામું.	૧૩૬
૧૭૮૧ મહેસૂર જોડે ત્રીજો વિગ્રહ.	૧૩૬
૧૭૮૨ લૉડ કાર્નવાલિસે ટીપુને હરાવ્યો.	૧૩૬
૧૭૮૮ મહેસૂર જોડે ચોથો વિગ્રહ.	૧૩૭
૧૭૮૯ ટીપુ રણમાં પડ્યો; રાજ્યનો અંત	૧૩૭

પ્રકરણ ૧૬ મું.

હસ્તિના સના કારિભારનો અંત. લૉડ કાર્નવાલિસનો કાર-
માર. લૉડ માનિંગ્ટનનો (વેલેસ્લીનો) અમલ. સને ૧૭૮૫ થી
૧૮૦૫ સુધી.

૫૪.

૧૭૮૫	હેરિંગસ વિલાયત ગયો...	૧૩૭
૧૭૮૮-	૯૫ તેના પર મૂકેલાં તહોમતોની તપાસ.	૧૩૭
	ફાકસનું ખિલ.	૧૩૭
૧૭૮૪	પિટનું ખિલ.	૧૩૮
	લૉર્ડ કૉર્નવાલિસના સુધારા.	૧૩૮
૧૭૮૮	સિરકાર જ્ઞાત ઇંગ્લેન્ડને નિજામે આપ્યો.	૧૩૯
	ટીપુનો કાનડા તથા કુર્ગ પ્રાંતો પર હલ્લો.	૧૩૯
	ટીપુએ તુંગભદ્રાની ઉત્તરે મરેઠા તથા
	નિઝામ જોડે લડાઈ ચલાવી; સલાહ
	થઈ ને તેમણે તેને તે મૂલકનો ધણી
	માન્યો	૧૩૯
	હૈદરની મલખાર પર ચડાઈ.	૧૩૯
૧૭૮૯	ત્રાવણકોર પર તેનો હલ્લો...	૧૩૯
૧૭૯૧	અરિકેરાની લડાઈ.	૧૪૦
૧૭૯૨	શ્રીરંગપટ્ટણનો ઘેરો; ટીપુ સુલતાન તામે
	થાયછે	૧૪૦
	લૉર્ડ કૉર્નવાલિસની સખાવત	૧૪૦
૧૭૯૩	તેણે ઊધરાતદારોને વંશપરંપરા સૂધીના
	પટા પાંદ્રી આપ્યા...	૧૪૦
૧૭૯૩	તેણે દીવાની તથા ફૈજદારી કોર્ટો સાથે
	કાયદુ ઠરાવ્યા...	૧૪૧
૧૭૯૩	સરજન શોર ગવર્નર જનરલ.	૧૪૧
	કર્ફલાની લડાઈ	૧૪૧
	કર્ણાટકના નવાખનું કરજ.	૧૪૧
	અયોધ્યાનો મામલો અને મિસ્તર ચે-
	ડીનું ખૂન.	૧૪૨
૧૭૯૪	લૉર્ડ માનિંગટન ઉર્ફે વેલેસ્લી ગવર્નર
	જનરલ...	૧૪૨

	પૃષ્ઠ.
કુમક આપવાની પદ્ધતિ...	૧૪૨
નિઝામ જોડે કરારનામું...	૧૪૩
ટિપુનાં કાવતરાં...	૧૪૩
ટિપુ જોડે વિગ્રહ...	૧૪૩
૧૭૯૯ સદાશિરની લડાઈ.	૧૪૩
૧૭૯૯ માલવેલીની લડાઈ.	૧૪૪
શ્રીરંગપદ્મણુનો ઘેરો.	૧૪૪
૧૭૯૯ શ્રીરંગપદ્મણુ સર કર્ણુ. ટિપુનું મરણ.	૧૪૪
મહેસૂલી વ્યવસ્થા.	૧૪૪
૧૮૦૦ ઇંગ્રેજો સૂરત લીધું...	૧૪૪
અયોધ્યાનો મામલો	૧૪૪
ગવર્નર જનરલની અને ડેપુટી-ગવર્નરની વચ્ચે વાંધો.	૧૪૫
૧૮૦૨ વસાઈનું તહનામું...	૧૪૫
ખીજો મરેઠી વિગ્રહ.	૧૪૫
ઇંગ્રેજ અને મરેઠી લશ્કર.	૧૪૬
ઇંગ્રેજ ફોર્સ અને અહમદનગર સર કર્ણુ	૧૪૬
૧૮૦૩ અસાઈની લડાઈ...	૧૪૬
૧૮૦૩ લૉર્ડ લેફ્ટેનન્ટ શહેરુ જીત્યું.	૧૪૭
૧૮૦૩ લારવારીની લડાઈ.	૧૪૭
૧૮૦૩ આર્ગામની લડાઈ.	૧૪૭
દેવગામમાં ભોંસલે જોડે સંધિ...	૧૪૭
૧૮૦૩ સિંધિઆ જોડે સિરજી અંજી ગામમાં સંધિ.	૧૪૭
૧૮૦૪ હોલકર જોડે (ત્રીજો મરેઠી) વિગ્રહ...	૧૪૭
૧૮૦૪ દિગ ગઢની લડાઈ.	૧૪૭

૫૪.

૧૮૦૪ ફરકાખાદની લડાઈ.	૧૪૭
ભરતપુરનો ઘેરો	૧૪૮
૧૮૦૫ લૉર્ડ વેલેસ્લી સ્વદેશ સિધાવ્યો. ...	૧૪૮

પ્રકરણ ૧૭ મું.

લૉર્ડ કૉર્નવાલિસ તથા સર જ્યાર્જ પારલો, લૉર્ડ મિટો અને લૉર્ડ હેસ્ટિંગ્સના અમલમાં બનેલા બનાવ. ૧૮૦૫ થી. ૧૮૨૩ સુધી.

૧૮૦૫ લૉર્ડ કૉર્નવાલિસ ખીજવારે ગવર્નર જન- રલને આજ્ઞે આપ્યો... ..	૧૪૮
૧૮૦૫ સર જ્યાર્જ પારલો.	૧૪૮
૧૮૦૬ વેલોરમાં ખંડ.	૧૪૯
૧૮૦૭ લૉર્ડ મિટો... ..	૧૪૯
૧૮૦૯ ત્રાવણકોર.	૧૪૯
ફ્રેંચ સંસ્થાનો જીતી લીધાં.	૧૪૯
રાણજીતસિંગ જોડે કરાર... ..	૧૪૯
સિંધ, કાબુલ, અને ઈરાન જોડે તહનામા. ૧૪૯	
૧૮૧૩ લૉર્ડ મિટો સ્વદેશ ગયો	૧૪૯
૧૮૧૩ કંપનીને એકલા ચીનનું ઘેપારના ઇન્જ- • રાની સુનદ મળી.	૧૫૦
૧૮૧૭ કલકત્તામાં ખિશાપતી નીમણુક... ..	૧૫૦
૧૮૧૪ લૉર્ડ હેસ્ટિંગ્સ ગવર્નર જનરલ... ..	૧૫૦
૧૮૧૪ નેપાળજોડે યુદ્ધ	૧૫૦
૧૮૧૫ જનરલ આર્કટર્લનીની ચડાઈ અને ફતેહ. ૧૫૦	
૧૮૧૬ ગૂરખા જોડે સંધિ.	૧૫૦
• ત્રિપક જી ઉંગલે... ..	૧૫૧
• ગંગાધર શાસ્ત્રીનું ખૂન... ..	૧૫૧

	૫૪.
પીડારા.	૧૫૨
૧૮૧૬ આપા સાહેબ.	૧૫૩
સિંધિઆ તથા અમીરખાં તામે થયા...	૧૫૩
૧૮૧૭ ખંડકી (કિકી) ની લડાઈ.	૧૫૪
ઇંગ્રેજે પુના શહેર લીધું...	૧૫૪
ખાજીરાવ નાહો...	૧૫૪
૧૮૧૭ કારેગામની લડાઈ.	૧૫૪
સતારાનો રાજા ઇંગ્રેજને શરણ થયો...	૧૫૪
૧૮૧૮ આશટેની લડાઈ...	૧૫૪
ખાજીરાવ પંથાને પદબ્રહ્મ કરી બિથુરમાં રહેવા મોકલ્યો. પંથાઈનો અંત. ...	૧૫૪
૧૮૧૭ આપા સાહેબની દુર્દશા, અને નાગપુરને ખાલસા કર્યું (૧૮૫૩)	૧૫૫
૧૮૧૭ મેહિદપુરની લડાઈ.	૧૫૬
પિડારાનો અંત	૧૫૬
૧૮૨૩ લૉર્ડ હેસ્ટિંગ્સ ઇંગ્લાંડ ગયો.	૧૫૬

પ્રકરણ ૧૮ મું.

લૉર્ડ આમ્હર્સ્ટ, લૉર્ડ બેન્ટિનક, અને લૉર્ડ આર્ક્લાંદના કારભાર. ૧૮૨૩ થી ૧૮૪૨ સુધી.	
૧૮૨૩ લૉર્ડ આમ્હર્સ્ટનો કારભાર.	૧૫૭
અલ્લદેશ જોડે વિગ્રહ.	૧૫૭
૧૮૨૬ સંધિ.	૧૫૭
ખર્ચાખપુરમાં ખંડ... ..	૧૫૭
૧૮૨૭ ઇંગ્રેજે ભરતપુરને ઘેરું અને સર કર્યું...	૧૫૮
૧૮૨૮ લૉર્ડ આમ્હર્સ્ટ સ્વદેશ ગયો.	૧૫૮

૫૪.

- ૧૮૨૮ લૉર્ડ વિલ્યમ બેન્ટિનક ગવર્નર જનરલ... ૧૫૮
 મહેસૂરનો રાજ્યવહીવટ ... ૧૫૮
 કુર્ગ પ્રાંત જીતી લીધો... ૧૫૮
 ખરચમાં ઘટાડો તથા ન્યાય વગેરે ખા-
 તામાં સુધારો... ૧૫૮
 સતી થવાનો ધાતકી ચાલ બંધ પાડ્યો. ૧૫૮
 રાજા રામમોહનરાય ... ૧૫૯
 ઠગ લોકનો નાશ કરીધો... ૧૫૯
 કુળચણી ખાતામાં સુધારો ... ૧૬૦
 ઇંગ્લાંડ જવાનો માર્ગ બદલાયો... ૧૬૦
 દિલ્હીના પોલિટિકલ એજન્ટનું ખૂન... ૧૬૦
 ૧૮૩૪ કંપનીને નવી સનદ કરી આપી. ... ૧૬૦
 ૧૮૩૫ લૉર્ડ બેન્ટિનક સ્વદેશ ગયો... ૧૬૧
 ૧૮૩૫ સર ચાર્લ્સ મેટકાફ આક્ટિંગ ગવર્નર
 જનરલ... ૧૬૧
 સર મેટકાફે છાપખાતાને છૂટ આપી. ૧૬૧
 ૧૮૩૬ લૉર્ડ આક્લાંડ ગવર્નર જનરલ... ૧૬૧
 અયોધ્યાની ગાદીને માટે ફિતૂર ... ૧૬૧
 હિંદમાં રૂશ લોકનાં કાવતરાં ... ૧૬૧
 ઇરાની શાહ હેરાતઉપર હુમ્મો કરેછે. ... ૧૬૨
 ૧૮૩૮ રૂઝુલ્લતસિંગ, શાહસુજાન, અને ઇંગ્રેજ
 વચ્ચે તહનામું ... ૧૬૨
 ૧૮૩૯ શાહસુજાનને કંદહારમાં ગાદીએ બેસાડ્યો... ૧૬૨
 ૧૮૩૯ ઇંગ્રેજ નૌકા ફોજે કરાંચી બંદર જીત્યું... ૧૬૩
 ગિજની નગર જીત્યું ... ૧૬૩
 કાબુલ શહેર કબજે કર્યું. ... ૧૬૩
 ગવર્નર જનરલ વગેરેને ઇલકાબ તથા
 ઇનામ મળ્યાં... ૧૬૩

	૫૪.
૧૮૪૦ અફઘાનિસ્તાન દેખાઈતું વશ થયું ...	૧૬૩
૧૮૪૧ ખીલજીઓનું હુલડ. કાબુલમાં ખંડ ...	૧૬૩
સર વિલ્યમ મેક્નાટનનું ખૂન...	૧૬૪
૧૮૪૨ ઇંગ્રેજ સેના પાછી હટી. ...	૧૬૪
અફઘાનિસ્તાનમાં ખરાખી. ...	૧૬૪
૧૮૪૨ ચીના જોડે યુદ્ધ ...	૧૬૫
૧૮૪૨ સંધિ. ...	૧૬૫
૧૮૪૨ લૉર્ડ આર્ક્લાંડ સ્વદેશ ગયો. ...	૧૬૫

પ્રકરણ ૧૯ મું.

લૉર્ડ એલેન્ખરો. લૉર્ડ હાર્ડિંગ. લૉર્ડ દલહુસી. ૧૮૪૨-૧૮૫૬ સુધી.

૧૮૪૨ લૉર્ડ એલેન્ખરોનો કારભાર ...	૧૬૫
જલાલાબાદનો અને કંદહારનો ખચાવ.	૧૬૫
૧૮૪૨ જનરલ પોલોક કાબુલ પર ચડાઈ કરેછે.	૧૬૫
૧૮૪૨ જનરલ સેલ તથા નાટ તેને મળેછે...	૧૬૬
કેદીઓનો છૂટકારો. ...	૧૬૬
અફઘાનિસ્તાન છોડી દીધું ...	૧૬૬
સિંધ જોડે વિગ્રહ...	૧૬૬
૧૮૪૩ મિયાની તથા હૈદરાબાદની લડાઈ.	૧૬૬-૬૭
૧૮૪૩ સિંધ દેશ ઇંગ્રેજ રાજ્યમાં ભેળી દીધો.	૧૬૭
૧૮૪૩ ગ્વાલિયરમાં તોફાન. ...	૧૬૭
૧૮૪૩ મહારાજપુરની લડાઈ ...	૧૬૭
૧૮૪૩ પર્શિઆરની લડાઈ. ...	૧૬૭
૧૮૪૪ લૉર્ડ એલેન્ખરોને ખરતફ કીધો.	૧૬૮
૧૮૪૪ લૉર્ડ હાર્ડિંગ ગવર્નર જનરલ ...	૧૬૮

૫૪.

• રણજીતસિંગના મૃત્યુ કેડે પંખખની મારી	
સ્થિતિ. શિખ સરદારો.	૧૬૮
૧૮૪૫ શિખ ફ્રાન્સ સતલજ ઓળંગેછે... ..	૧૬૯
૧૮૪૫ મુઝ્કિની લડાઈ.... ..	૧૬૯
૧૮૪૫ ફિરોજશહેરની લડાઈ... ..	૧૬૯
૧૮૪૬ ખદિવાલની લડાઈ.	૧૭૦
૧૮૪૬ અલિવાલની લડાઈ.	૧૭૦
૧૮૪૬ સોબોનની લડાઈ... ..	૧૭૦
સંધિ... ..	૧૭૦
લૉર્ડ હૉર્ડિંગ વગેરેને ઇનામ	૧૭૧
લૉર્ડ હૉર્ડિંગે ધાતકી રીવાજ બંધ પાડ્યા. ૧૭૧	
ખીજા સુધારા	૧૭૧
૧૮૪૮ લૉર્ડ હૉર્ડિંગ સ્વદેશ સીધાવ્યો.... ..	૧૭૧
૧૮૪૮ લૉર્ડ દલહુસીનો કરભાર... ..	૧૭૧
પંખખમાં હૂલડ. લાહોરમાં ફિતૂર.	૧૭૨
૧૮૪૯ રામનગરની લડાઈ... ..	૧૭૨
૧૮૪૯ ચિલિઅનવાલાની લડાઈ.	૧૭૩
૧૮૪૯ ગૂજરાતની લડાઈ... ..	૧૭૩
પંખખને ઇંગ્રેજ રાજ્યમાં ભેળ્યું... ..	૧૭૩
૧૮૫૨ બ્રહ્મદેશ જોડે ખીજો વિગ્રહ.	૧૭૪
૧૮૫૩ સંધિ..	૧૭૪
૧૮૫૩ નાગપુરને ઇંગ્રેજ રાજ્યમાં ભેળી દીધું. ૧૭૪	
૧૮૫૩ કંપનીને નવો પટો મળ્યો.	૧૭૪
૧૮૫૬ અયોધ્યા ખાલસા કર્યું... ..	૧૭૪
ઉપયોગી સુધારાનાં કામો.	૧૭૪
૧૮૫૬ લૉર્ડ દલહુસી સ્વદેશ સીધાવ્યો... ..	૧૭૫

પ્રકરણ ૨૦ મું.

લૉર્ડ કાનિંગ. લૉર્ડ એલ્જિન. સર જન લારેન્સ. લૉર્ડ મેયો. લૉર્ડ નૉર્થમૂક. લૉર્ડ લિટન. લૉર્ડ રિપૉન ૧૮૫૬ થી ૧૮૮૦ સુધી.

૫૪.

૧૮૫૬ લૉર્ડ કાનિંગનો કારભાર.. ... ૧૭૫

૧૮૫૭ ઈરાન જોડે વિગ્રહ... ... ૧૭૫

૧૮૫૭ ચીનપર સ્વારી ૧૭૫

અંગાળાની દેશી પલટણના બળવાનાં

કારણ... ... ૧૭૬

ફિતૂર સળગાવનારા. ૧૭૬

મીરત અને દિલ્હીમાં કતલ ૧૭૭

બળવાનો ફેલાવ.... ... ૧૭૮

લૉર્ડ લારેન્સે પંજાબનો ખચાવ કીધો... ૧૭૮

જનરલ હેવલાક અને કર્નલ નીલ. ... ૧૭૯

હંગેરો દિલ્હી જતી. ૧૮૦

લખ્નૌરનો ઘેરો અને ખચાવ... ... ૧૮૦

૧૮૫૮ સર હ્યુ રોઝે ગ્વાલિયર ગઢ જીત્યો ... ૧૮૦

બળવાના ગભરાટમાં લૉર્ડ કાનિંગની

સ્તુતિ ચાલ. ૧૮૧

૧૮૫૮ કંપનીના હાથમાંથી રાજસત્તા લઈ મહા-

રાણીને હસ્તક પાર્લિમેંટે ચાપી. ... ૧૮૧

મહારાણીનો ઢંઢેરો, અને રાજા પ્રજાના

હકનો પટો ૧૮૨

બળવાખોરોને શિક્ષા. ૧૮૪-૮૫

૧૮૬૦- ૬૧ સુધારા. ૧૮૬

સુપ્રીમ તથા સદર અદાલતોને જોડી

દિધી; નવો ફાજદારી કાયદો ચલા-

વ્યે; સિતારે હિંદ નામે ઈલકાબ

તથા ચાંદ સ્થાપ્યો; જમના અંને
સતલજની વચ્ચેના પ્રદેશમાં દુકાળ. ૧૮૬૧

૧૮૬૨ લૉર્ડ એલ્જિનનો કારભાર ... ૧૮૬૨

વાહાપી લોકને જીત્યા ... ૧૮૬૨

૧૮૬૨- ૬૩ મુંબાઈના રૂના વેપારમાં વધારો. ... ૧૮૬૨

૧૮૬૩ લૉર્ડ એલ્જિનનું મરણ... ૧૮૬૩

૧૮૬૪ સર જન લારેન્સનો કારભાર... ૧૮૬૪

રાજાઓની લાહોરમાં સભા. ... ૧૮૬૪

સોલજરોને સુખી કરવાના ઉપાય ... ૧૮૬૪

૧૮૬૪ જૂતાન ઉપર ચડાઈ. ... ૧૮૬૪

૧૮૬૫ મુંબાઈમાં શેર સફો. ... ૧૮૬૫

૧૮૬૬ ઓઢીઆમાં દુકાળ. ... ૧૮૬૬

વાઘેરોનું ખંડ શમાવ્યું ... ૧૮૬૬

પંજાબની વાયવ્ય કોણના પહાડી લોકનું

ખંડ શમાવ્યું ... ૧૮૬૬

૧૮૬૮ લૉર્ડ લારેન્સના કારભારનો અંત. ... ૧૮૬૮

૧૮૬૯ લૉર્ડ મેયોનો કારભાર. ... ૧૮૬૯

શાહજાદા આલ્ફ્રેડની હિંદમાં મુસાફરી. ૧૮૬૯

સરકારી દેવામાં વધારો. ... ૧૮૬૯

૧૮૭૨ આંદામન ટાપુમાં લૉર્ડ મેયોનો ધાત... ૧૮૭૦

૧૮૭૨ લૉર્ડ નાર્થમૂકનો કારભાર. ... ૧૮૭૦

૧૮૭૪ મહારાજા ગાયકવાડને પદભ્રષ્ટ કીધો. ૧૮૭૦

૧૮૭૫ પ્રિન્સ આવ વેલ્સની હિંદમાં મુસાફરી. ૧૮૭૦

૧૮૭૬ લૉર્ડ નાર્થમૂકનું રાજીનામું. ... ૧૮૭૦

લૉર્ડ લિટનનો કારભાર ... ૧૮૭૦

૧૮૭૭ મહારાણી વિક્ટોરીઆએ "કેસર હિંદ"

એ પદ ધારણ કીધું. ... ૧૮૭૦

- ૧૮૭૭ મદ્રાસ ઇલાકામાં તથા મુંબાઈ ઇલાકા-
ના દક્ષિણ ભાગમાં દુકાળ... ... ૧૯૧
- ૧૮૭૮ લેસન્સ ટાકસ ૧૯૧
- મીઠાની કીમતમાં વધારો. ૧૯૧
- વિલાયતી સૂતર અને કાપડની જકાત
૨૬ કરી.. ... ૧૯૧
- દેશી વર્તમાનપત્રો તથા પુસ્તકોની સ્વા-
ધીનતા ૨૬ કરવાનો તથા દેશીઓને
હથિયાર નહિ રાખવા દેવાનો કાયદો. ૧૯૧
- અફઘાનિસ્તાન જોડે ખીજો વધારો... ૧૯૧
- ૧૮૭૯ અફઘાનિસ્તાન જોડે સલાહ... ... ૧૯૨
- ૧૮૭૯ કાબુલમાં ખંડ ૧૯૨
- અમીર યાકુબખાનને પકડીને કેદ કરી
ભરતખંડમાં આણ્યો.. ... ૧૯૨
- ૧૮૮૦ જનરલ રામ્સે કાબુલ છૂટી લીધું. ... ૧૯૩
- લૉર્ડ લિટન રાજીનામું આપી સ્વદેશ
ગયો. ૧૯૪
- લૉર્ડ રિપનનો કારભાર. ૧૯૪
- ૧૮૮૧ અમદુલ રહેમાનને અફઘાનિસ્તાનનો
અમીર નીમ્યો. ૧૯૪

ભરતખંડમાં થએલી લડાઈઓ.

વરસ. લડાઈનાં નામ.

કોની વચ્ચે થઈ અને કોણ હાર્યો.

- ઈ. સ. ૫૧૦. કુરુક્ષેત્ર(પાણીપત)ની પહેલી લડાઈ. પાંડવકૌરવની વચ્ચે. કૌરવ હાર્યા.
- ૩૨૭ જ્ઞેષ્ઠમંત્રી લડાઈ. સીંદૂરની તથા પૌરવરાજાની વચ્ચે. પૌરવ તથા.
- ઈ. સ. ૧૦૨૪ સોમનાથની લડાઈ. મહમૂદ ગિજનવીએ ગૂજરાતના રાજા બીમને હરાવ્યો.
- ૧૧૯૩ પાણીપતની બીજી લડાઈ. મહમૂદ ધોરી અને પૃથુરાજની વચ્ચે. ધોરીશાહ હાર્યો.
- ૧૧૯૩ થાણેધરની લડાઈ. મહમૂદ ધોરી તથા પૃથુરાય વચ્ચે. પૃથુરાય પરાજય પામ્યો.
- ૧૨૯૩ એલિથપુરની લડાઈ. એમાં મુસલમાનોએ હિંદુઓને હરાવ્યા.
- ૧૫૨૬ પાણીપતની ૩ જી લડાઈ. ખાખર તથા ઈબ્રાહીમ લોદી વચ્ચે. ઈબ્રાહીમ હાર્યો.
- ૧૫૨૭ ફતેપુર સિકરીની લડાઈ. ખાખર તથા મેવડના રાણા સંગતી વચ્ચે. સંગતી હાર થઈ.
- ૧૫૪૦ કનોજની લડાઈ. હુમાયુની તથા શેરખાની વચ્ચે. હુમાયુનો પરાજય થયો.
- ૧૫૫૬ પાણીપતની ૪ થી લડાઈ. હેમુ તથા ખહેરામખાની વચ્ચે. પદાણ કોજ હારી.
- ૧૬૫૭ કાશીની લડાઈ. દારા અને સુખ વચ્ચે. સુખની હાર થઈ.

ભરતખંડમાં થએલી લડાઈઓ.

૧૨૨. લડાઈનાં નામ.

૧૬૫૭ આગ્રાની લડાઈ.

૧૬૫૭ ઉજ્જયિની લડાઈ.

૧૭૧૩ આગ્રાની લડાઈ.

૧૭૨૦ શાહપુરની લડાઈ.

૧૭૩૪ ડભોઈની લડાઈ.

૧૭૩૮ કર્નાલની લડાઈ.

૧૭૪૧ અંબૂરની લડાઈ.

૧૭૪૬ મદ્રાસની લડાઈ.

૧૭૪૮ સરહિંદની લડાઈ.

૧૭૫૦ ત્રિચિનાપટ્ટની લડાઈ.

૧૭૫૦ અંબૂરની બીજી લડાઈ.

૧૭૫૧ આર્નોની લડાઈ.

૧૭૫૨ કાંપ્રેપાકની લડાઈ.

૧૭૫૨ ખાહૂરની લડાઈ.

૧૭૫૭ પ્લાસીની લડાઈ.

કોની વચ્ચે થઈ અને કોણ હાર્યો.

એમાં ઔરંગઝેબે હારને હરાવ્યો.

એમાં મોરાદ અને ઔરંગઝેબે જસવંતસિંહને હરાવ્યો.

જહાંગીર શાહની તથા ફરખશીયરની વચ્ચે. શાહની હાર થઈ.

સૈયદ અબ્દુલ્લા તથા તિજામની વચ્ચે. સૈયદની હાર થઈ.

ખાજુરાવ પેશ્વા તથા ત્રિંપડરાવ ડાભાડેની વચ્ચે. ડાભાડે મરાયો.

એ લડાઈમાં મુગલાઈ ફોજને નાદિરશાહે હરાવી.

મરેઠા તથા નવાબ હોસૈન અલીની વચ્ચે. નવાબ રણમાં પડ્યો.

એમાં ફ્રેંચે કુર્ણાટકના નવાબને હરાવ્યા.

એમાં મુગલોએ અહમદશાહ અબ્દલીને હરાવ્યો.

એમાં મુજફ્ફરજાને નાશિરજાએ હરાવ્યો.

એમાં દુર્રાનેએ અન્વરુદ્દીનને હરાવ્યો.

એમાં કૈવે રાજા સાહેબને હરાવ્યો.

એમાં કૈવે રાજા સાહેબને તથા ફ્રેંચને હરાવ્યા.

એમાં મેજર લારેન્સે ફ્રેંચને હરાવ્યા.

એમાં કૈવે મુળા-ઉદ-દૌલાને હરાવ્યો.

વરસા. લડાઈનાં નામ.

કોતી વરચે યર્ષ અને કોણ હાર્યો.

૧૭૫૯ વાંદિવારાની લડાઈ.

ઈ. કૂટની તથા લાધી અને પુરસીની વરચે. ફ્રેંચ હાર્યો.

૧૭૫૯ ચિન્સુરાની લડાઈ.

એમાં ઇંગ્રેજે વલંદાને હરાવ્યા.

૧૭૬૦ ઉદ્દીરની લડાઈ.

મરેઠાની તથા મુગસોતી વરચે. મુગસાઈ કોજ હાર્યો.

૧૭૬૦ પટણાની લડાઈ.

ઇંગ્રેજ તથા મીરકાસમની વરચે. મીરકાસમનો પરાજય થયો.

૧૭૬૧ પાણીપતની પાંચમી લડાઈ.

દુરાની તથા મરેઠી લશ્કરોની વરચે. મરેઠા હાર્યો.

૧૭૬૧ પટણાની ત્રીજી લડાઈ.

ઇંગ્રેજે મીરકાસમ, મુળ-ઉદ-દૌલા, અને શાહઆલમને હરાવ્યા.

૧૭૬૩ ઘેરીઆની લડાઈ.

ઇંગ્રેજ તથા મીરકાસમની વરચે. ઇંગ્રેજને જીતવું પડ્યું મુશ્કેલ પડ્યું.

૧૭૬૪ ખકસારની લડાઈ.

મતરોની તથા મુળ-ઉદ-દૌલાની વરચે. મુળ-ઉદ-દૌલા હાર્યો.

૧૭૬૪ કાલ્પીની લડાઈ.

એમાં ઇંગ્રેજે મુળ-ઉદ-દૌલાને તથા મરેઠાને હરાવ્યા.

૧૭૬૭ અંમરની ત્રીજી લડાઈ.

એમાં કર્નલ સ્મિથે હૈદરને હરાવ્યો.

૧૭૬૭ ત્રિનોમાલિલી લડાઈ.

કર્નલ સ્મિથે તિઝામની તથા હૈદરની કોજને હરાવી.

૧૭૬૭ ચંગમાની લડાઈ.

એમાં ઇંગ્રેજે હૈદરને હરાવ્યો.

૧૭૭૨ ચેરકુલીની લડાઈ.

હૈદરની અને પેશવાની વરચે. હૈદરનો પરાજય થયો.

૧૭૮૦ પોલીયોરની લડાઈ.

કર્નલ ખેલી તથા હૈદરની વરચે. ઇંગ્રેજ હાર્યો. ખેલી પકડાયો.

૧૭૮૧ ચિલાંશ્રમની લડાઈ.

એમાં હૈદરની કોજે સર ઈ. કૂટને હરાવ્યો.

સરવજીતી બાંસીની લડાઈ અને.

૫

૧૨૨. લડાઈનાં નામ.

કોની વચ્ચે થઈ અને કોણ હાર્યો.

૧૭૮૧ પોતોનો પોતી લડાઈ.

એમાં કુટ સાહેબે હારને હરાવ્યો.

૧૭૮૧ પોલીસોની ખીજી લડાઈ.

એમાં કુટ સાહેબે હારને હરાવ્યો.

૧૭૮૧ શોલિંગરની લડાઈ.

એમાં કુટ સાહેબે હારને હરાવ્યો.

૧૭૮૨ પનિઆનીની લડાઈ.

એમાં હંગ્રેએ હારને હરાવ્યો.

૧૭૮૧ અરિકોરાની લડાઈ.

ટિપુ અને લૉડ કાર્નવાલિસની વચ્ચે. ટિપુનો પરાજય થયો.

૧૭૮૨ અજમેરની લડાઈ.

એમાં સિંધિઆએ હોલ્કરને હરાવ્યો.

૧૭૮૫ કુર્દાની લડાઈ.

મરેઠા તથા નિઝામની વચ્ચે. નિઝામનો પરાજય થયો.

૧૭૮૬ માલવેલીની લડાઈ.

હંગ્રેજ તથા ટિપુ વચ્ચે. ટિપુની હાર થઈ.

૧૭૮૬ સદાશિવની લડાઈ.

એમાં હંગ્રેએ ટિપુને હરાવ્યો.

૧૭૮૬ શ્રીરંગપદ્મણની લડાઈ.

ટિપુની અને હંગ્રેજની વચ્ચે. ટિપુની હાર થઈ, અને તે

ગણમાં પડ્યો.

૧૮૦૧ ઇંદોરની લડાઈ.

એમાં સિંધિઆએ જસવંતરાવ હોલ્કરને હરાવ્યો.

૧૮૦૧ પુણાની લડાઈ.

એમાં જસવંત હોલ્કરે પેશ્વા તથા સિંધિઆને હરાવ્યા.

૧૮૦૧ ઉજ્જૈનની લડાઈ.

એમાં જસવંતરાવ હોલ્કરે સિંધિઆને હરાવ્યો.

૧૮૦૩ અસાઈની લડાઈ.

જનરલ વેલેસલીએ દોલતરાવ તથા રાધોજીને હરાવ્યા.

વરસ. 'લડાઈનાં નામ.

કોતી વરચે થઈ અતે કાણ હાથો.

૧૮૦૩ દિલ્હીની લડાઈ.

એમાં જનરલ લેકે સિધિઆને હરાવ્યો.

૧૮૦૩ સારવારીની લડાઈ.

એમાં લેકે સિધિઆને હરાવ્યો.

૧૮૦૩ આશ્રની લડાઈ.

એમાં જનરલ લેકે મરેઠાને હરાવ્યા.

૧૮૦૪ દિગ્ગઢની લડાઈ.

એમાં ફ્રેન્ચ તથા માન્સને જસવંતરાવ હોલ્કરને હરાવ્યો.

૧૮૦૪ ફરકાખાદની લડાઈ.

એમાં લૉડે લેકે હોલ્કરને હરાવ્યો.

૧૮૦૪ ભરતપુરનો ઘેરો.

હંગ્રેજે એ શહેર ઘેરું પણ છતાં નહિ.

૧૮૧૭ ખડકીની લડાઈ.

એમાં હંગ્રેજે પેશ્વા ખાલરાવને હરાવ્યો.

૧૮૧૭ કોરેગામની લડાઈ.

એ લડાઈમાં હંગ્રેજે મરેઠાને હરાવ્યા.

૧૮૧૭ નાગપુરની લડાઈ.

એમાં હંગ્રેજે મરેઠાને હરાવ્યા.

૧૮૧૭ મહિદ્પુરની લડાઈ.

એમાં સરજે. હિરડોપ તથા સરજે. માલકમે હોલ્કરને હરાવ્યો.

૧૮૧૭ જખલપુરની લડાઈ.

એમાં હંગ્રેજે મરેઠાને હરાવ્યા.

૧૮૧૮ આશોરીની લડાઈ.

હંગ્રેજની અતે ગોખલેની વચ્ચે. હંગ્રેજ વિજયી થયા.

૧૮૨૭ ભરતપુરનો બીજો ઘેરો.

હંગ્રેજની કૃતિહ થઈ.

૧૮૪૨ કંદહારની લડાઈ.

જનરલ નાટો અફઘાનોને હરાવ્યા.

૧૮૪૩ મિયાનીની લડાઈ.

લૉડે નેવીઅરે સિંધના અમીરોને હરાવ્યા.

ભરતપુરમાં થયેલી લડાઈઓ.

વરસ. લડાઈનાં નામ.

કેટલી વરસે થઈ અને કાણ હાર્યો.

૨૭

૧૮૪૩ હેરાખાદની લડાઈ.

એમાં લોડ નેવાં અને સિંધના અમીરને હરાવ્યા.

૧૮૪૩ મહારાજપુરની લડાઈ.

લોડ ગાફરી તથા સિંધિઆની વરસે. સિંધિયાની હાર થઈ.

૧૮૪૩ પતીઆરની લડાઈ.

જનરલ ગ્રેની તથા સિંધિઆની વરસે. સિંધિઆનો પરાજય થયો.

૧૮૪૫ મુદ્દીની લડાઈ.

ગાફ સાહેબની અને શીખ લોકની વરસે. શીખનો પરાજય થયો.

૧૮૪૫ ફિરોજ શાહની લડાઈ.

હંપ્રેજની અને શીખની વરસે. શીખ હાર્યા.

૧૮૪૫ ખિવાલની લડાઈ.

હંપ્રેજની તથા શીખ લોકની વરસે. એમાં હંપ્રેજને હાનિ પહોંચી.

૧૮૪૬ અલિવાલની લડાઈ.

હેતિ સ્મિથની તથા શીખની વરસે. હંપ્રેજે વિજયી થયા.

૧૮૪૬ સોમ્રોતની લડાઈ.

સર હેતિ સ્મિથે અને સર હ્યુ ગાફે શીખને હરાવ્યા.

૧૮૪૬ રામનગરની લડાઈ.

લોડ ગાફે શેરસિંગ અને ચતુરસિંગને હરાવ્યા.

૧૮૪૬ ચિલિઅબીલાની લડાઈ.

લોડ ગાફરી તથા શેરસિંગની વરસે. હંપ્રેજને નામનો જય મળ્યો.

૧૮૪૬ કિનીગીની લડાઈ.

એમાં હંપ્રેજે શીખને હરાવ્યા.

૧૮૪૬ સદુસેતની લડાઈ.

એમાં હંપ્રેજે શીખને હરાવ્યા.

૧૮૪૬ ગૂજરાતની લડાઈ.

લોડ ગાફરી તથા શીખની વરસે. શીખનો પરાજય થયો.

૧૮૫૨ રંગુતની લડાઈ.

એમાં હંપ્રેજે બ્રહ્મીઓને હરાવ્યા.

૧૮૫૨ પેગુની લડાઈ.

એમાં હંપ્રેજે બ્રહ્મીઓને હરાવ્યા.

૧૮૫૭ હંપ્રેજ બંગાળી ફોજનો ખજનો. ખીજે વરસે હંપ્રેજની ફતેહ.

૧૮૫૭માં બ્રહ્મી લડાઈ અને.

ભરતખંડના ગવર્નર જનરલો.

સને ૧૭૭૪ થી ૧૮૮૦ સુધી.

- ૧ લો. ગવર્નર જનરલ. વાઝુન હેસિંગ્સ ઈ.સ. ૧૭૭૪-૧૭૮૫
- ૨ જો. લૉર્ડ કાર્નવાલિસ. ઈ. સ. ૧૭૮૬-૧૭૯૩.
- ૩ જો. સરજન શોર. ઈ. સ. ૧૭૯૩-૧૭૯૮.
- ૪ થો. લૉર્ડ વેલેસ્લી. ઈ. સ. ૧૭૯૮-૧૮૦૫.
- ૫ મો. લૉર્ડ કાર્નવાલિસ (પ્રીન્સિપલ). સરજન જનરલ બાર્લો.
ઈ. સ. ૧૮૦૫-૧૮૦૭.
- ૬ ડો. લૉર્ડ મિટો. ઈ. સ. ૧૮૦૭-૧૮૧૩.
- ૭ મો. લૉર્ડ હેસિંગ્સ. ઈ. સ. ૧૮૧૪-૧૮૨૩.
- ૮ મો. લૉર્ડ આમ્હર્સ્ટ. ઈ. સ. ૧૮૨૩-૧૮૨૮.
- ૯ મો. લૉર્ડ વિલ્યમ બેન્ટિન્ક. ઈ. સ. ૧૮૨૮-૧૮૩૫.
- ૧૦ મો. લૉર્ડ આક્લાંદ. ઈ. સ. ૧૮૩૬-૧૮૪૨.
- ૧૧ મો. લૉર્ડ એલેન્ખરો. ઈ. સ. ૧૮૪૨-૧૮૪૪.
- ૧૨ મો. લૉર્ડ હાર્ડિંગ. ઈ. સ. ૧૮૪૪-૧૮૪૮.
- ૧૩ મો. લૉર્ડ દલહુસી. ઈ. સ. ૧૮૪૮-૧૮૪૯.
- ૧૪ મો. લૉર્ડ કાનિંગ. ઈ. સ. ૧૮૫૬-૧૮૬૧.
- ૧૫ મો. લૉર્ડ એલ્જિન. ઈ. સ. ૧૮૬૨-૧૮૬૩.
- ૧૬ મો. સરજન લારેન્સ. ઈ. સ. ૧૮૬૪-૧૮૬૮.
- ૧૭ મો. લૉર્ડ મેયો. ઈ. સ. ૧૮૬૯-૧૮૭૨.
- ૧૮ મો. લૉર્ડ નાર્થમૂક. ઈ. સ. ૧૮૭૨-૧૮૭૬.
- ૧૯ મો. લૉર્ડ લિટ્ટન. ઈ. સ. ૧૮૭૬-૮૦.
- ૨૦ મો. લૉર્ડ રિપોન. ઈ. સ. ૧૮૮૦.

•ભરતખંડનો ઇતિહાસ.

પ્રકરણ ૧ લું.

પ્રાચીન કાળ.

આર્ય પ્રજાનું મૂળસ્થાન. તેનું આ દેશમાં આવવું. પ્રાચીન સંસ્કૃત પુસ્તકો. વેદધર્મ. ઔદ્યમત. તેનો ફેલાવ અને પરાંટય. રામાયણની અને ભાસ્તની કથા.

આપણે મોટી આર્યજાતની શાખા છીએ. એમું ધારવામાં આવ્યું છે કે એ જાતનો મૂળવાસ મધ્ય એશિયામાં આઝસેસ નદીના પ્રદેશમાં અને તેની આસપાસના મૂલકમાં હજારો વરસપર હતો. ત્યાં તેની બોલી વેદની ભાષા કે તેને મળતી કોઈ ભાષા હતી. એ મૂળ ભાષામાંથી સંસ્કૃત, ગ્રંથ, પ્રાકૃત, ફારસી, ગ્રીક, લાતિન, સ્લાવ (રશ વગેરે), જર્મન, ફ્રેંચ, ઇંગ્રેજ અને ખ્રીષ્ટ કેટલીક બોલીઓ નીકળી.

એ મૂળ રેઠાણમાંથી ઘણા આર્યો યુરોપમાં જઈ વસ્યા, ઘણાક ધરણમાં રહ્યા, અને ઘણા સિધુ નદીને કાંઠે આવ્યા, અને ત્યાંથી ભરતખંડના ખીજ દેશોમાં પ્રસર્યા.*. એમ આપણા પૂર્વજો આવ્યા તુધારે અહીં ખીજ લોક વસતા હતા તેઓને કાઠીને મૂલકના ધણી થયા. આ ખનાવ ક્યારે બન્યો તે

* આ ખિના એકલી સંસ્કૃત ભાષા ભણેલા આપણા પંડિતો માનતા નથી. તેઓ કહે છે કે આપણે ભરતખંડના અસલ વતની છીએ. આપણે કોઈ ખીજ મૂલકમાંથી અહીં આવ્યા છીએ અને આપણે આવ્યજીતેવારે ખીજ વસ્તી અહીં હતી તેને છતીને દેશ કબજે કર્યો, એ ખિનાનું અનુમાન યુરોપના ભાષી શાસ્ત્રીઓએ ધણીક ભણિઓના અભ્યાસથી ને વેદના કેટલાક મંત્રોના ભાવાર્થપરથી કર્યું છે. આપણા પંડિતો પણ એવો અભ્યાસ કરે તો સત્ય જાણે.

જાણાયું નથી. તેઓ શૂરા, બળવાન, પરાક્રમી અને ખેતી વગેરે થોડાક હુનરોથી જાણીતા હતા.

ભરતખંડના આર્યલોકના સર્વથી જૂના ગ્રંથ છે તેમનું નામ વેદ છે. પ્રાચીન રૂપિઓ દેવોની આરાધના કરતા તે વગેરે એમાં છે. વેદ ચાર છે. વેદાંગ નામે પુસ્તકો છે, તેઓ વેદનો ખુલાસો તથા વધારો કરનારાં છે. વેદ પછી સૂત્રો અને સ્મૃતિઓ નામે ગ્રંથો રચાયા. એમાં રાજા પ્રજાનાં ધર્મશાસ્ત્રો એટલે કાયદા, તથા બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રી, વૈશ્ય, અને શૂદ્ર એ ચાર* વર્ણોને કરવાની ક્રિયાઓ લખી છે, તે પરથી તે સંમેના લોકની અવસ્થાનું કાંઈક જ્ઞાન થાય છે. એના પછી રામાયણ અને મહાભારત નામે ગ્રંથો, તત્વજ્ઞાનનાં પુસ્તકો, તથા પુરાણો થયાં. વેદની ભાષામાં ઘણો સુધારો થયો ને વ્યાકરણ, જ્યોતિષ, શિલ્પ, કાવ્ય, વૈદ્યાદિક, ભિન્ન ભિન્ન વિષયો પર પુષ્કળ ગ્રંથો રચાયા. એ સુધરેલી ભાષાનું નામ સંસ્કૃત પડ્યું.

વેદમાં પ્રથમ ઇંદ્ર, સૂર્ય, અગ્નિ, વાયુ, વરુણાદિ કેટલાક દેવોની સ્તુતિ પ્રાર્થના છે. ઋષિઓ અગ્નિ સળગાવી તેમાં પશુના ભોગ આપતા અને સોમ નામે કોઈ વનસ્પતિનો માદક રસ, ઘી તથા ખીજ વસ્તુઓ હોમતા, અને તેની પ્રસાદી જમતા. આ મૂળ વેદધર્મમાં આગળ ફેરફાર થયો. સૂરજ વગેરે સૃષ્ટિના પદાર્થોના સરજનારનું જ્ઞાન થયાથી તેની સ્તુતિ પ્રાર્થનાનમંત્રો થયા. પશુહિંસાથી કંટાળીને કેટલાક વિદ્વાનો યજ્ઞ કરવાની સામા થયા. તેઓમાં શાક્યસિંહ નામે રાજપુત મુખ્ય હતો, એણે ચલાવેલા પંથને બૌદ્ધ માર્ગ કહે છે. રાજા છોડી દઈને તે જતી થયો અને લોકને કહેવા લાગ્યો કે (૧) અજ્ઞમેધ, અધ્ધમેધ, વગેરે હિંસક યજ્ઞ ન કરવા જોઈએ; (૨) પરમેશ્વર નથી ને

* ઉપલી વર્ણવાળા નીચલી વર્ણની કન્યા વરી શકે એવા ધારૂ હતા. ખાધાથી વટલાય એ વિચાર પાછળથી અધમ કાળમાં ઊઠ્યો. મૂળમાં ગુણ કર્મ ઉપરથી વર્ણો બની એવું સંભવે છે. ગુણ કર્મ પ્રમાણે વર્ગો બધા દેશોમાં હોય છે, પણ વટલાવાનો વહેમ માત્ર ભરતખંડમાં છે.

જગત્ અનાદિ છે; (૩) મનુસ્મૃતિમાં કહ્યા પ્રમાણે 'બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રી, વૈશ્ય અને શૂદ્ર એવી ચાર વર્ણો તે કાળે આપણા લોકમાં હતી. એમાં પણ બ્રાહ્મણોની સામે બૌદ્ધ માર્ગ ચલાવનાર શાક્યમુની થયો. એણે કહ્યું કે સધળા માણસ સરખા છે, જન્મથી કોઈ જાતનીય નથી. (૪) એથી મોટી વાત તેણે એ કહી કે કર્મ બંધ પડે નહિ ત્યાંસુધી જન્મમરણથી જીવ છૂટે નહિ, તે વારે વારે માણસ, પશુ, પક્ષી, જંતુ ને વનરપતિમાં જનમ્યાં કરે. (૫) આ સંસાર દુઃખથી ભરેલો છે માટે જન્મમરણથી છૂટવું એ માણસનો મુખ્ય હેતુ છે. (૬) એ હેતુ પાર પાડવાનાં સાધન દયા, દાન, સદાચરણ, મનોનિગ્રહ અને તપ છે એમ તે સમજાવતો. (૭) ખાવું પીવું, ધંધો રોજગાર કરવો, વિચાર કરવો, વગેરે બધાં કર્મતંત્રે ત્યારે નિર્વાણ પામે, એટલે આત્માનો અંત આવે. એના મરણ પછી એનું મત બહુ પ્રસર્યું. તેના ફાંટા ઘણા થયા, ને જે થોડા માણસોને નિર્વાણ પામેલા ગણ્યા તેમની મૂર્તિઓની પૂજા, ઘણાંક વ્રત અને જાત્રા વગેરે વેદિક કર્મોને બદલે ચાલ્યાં. ઇસ્વી સનની પહેલાં સુમારે સાડીમાંચસે વરસપર બુદ્ધ થઈ ગયો એવું માનવામાં આવ્યું છે.

ઘણાંક બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રી બૌદ્ધમતના જતી થયા. મોટા મોટા રાજા અને લાખો માણસો એ પંથમાં ભળ્યા. બ્રાહ્મણોની સત્તા ઊઠી જવા જેવું થયાથી તેમણે કેટલીક બાબતોમાં ફેરફાર કર્યો. પુરાણોમાં અને મહાત્મ્યોમાં ઘણીક કથા લખી તથા, રામકૃષ્ણાદિકની મૂર્તિપૂજા અને પુજકળ વ્રતો, જાત્રા, વગેરે બૌદ્ધોનું દેખાદેખી દાખલ કરી નાસ્તિક માર્ગીઓ જેડે ટકર લીધી ને જય પામ્યા. એ ઝઘડામાં ચાર વર્ણો તૂટી સેંકડો નાતો થઈ. બૌદ્ધ ધર્મ ભરતખંડમાં નાશ પામી તિબેટ, બ્રહ્મદેશ, ચીન વગેરે મૂલકોમાં પ્રસર્યો.

રામાયણમાં અને મહાભારતમાં મનોરંજક વાર્તા છે. ધર્મને અને ગુણવર્ગને સહાય કરે એવી તથા યોદ્ધાને શૂર થાડાવે

તેવી અદ્ભુત વાતોથી તેઓ ભરપૂર છે. એમાં વરસવાર હેવાલ લખ્યો નથી. અયોધ્યાના સૂર્યવંશી રાજા દશરથને ચાર કુંવર હતા તેઓમાં રામચંદ્ર વડા હતા. મિથિલના રાજા જનકને સીતા નામે અતિ સુંદર અને ગુણવાન કુંવરી હતી. તેના લગ્નને માટે જનક રાજાએ સ્વયંવરનો મંડપ રચ્યો, ને તેમાં ખડુ ભારે ધનુષ એટલે કામઠું મૂક્યું. એ ધનુષને ઉઠાવીને જે ભાંગે તેને સીતા વરે એવો ઠરાવ હતો. દેશદેશના ધણા રાજા માંડવામાં હતા, પણ તેમાંના કોઈથી તે ઉઠાવાયું નહિ, ત્યારે રામે ઉપાડી તેના નકડકા કર્યા, તે પરથી સીતાએ તેને વરમાળ પહેરાવી. જનકે પોતાની ખીજી ત્રણ દીકરીઓ રામના ત્રણ ઓરમાન ભાઈ વેરે પરણાવી. દશરથ રાજા ઘરડો થવા આવ્યો હતો તેથી તેણે પ્રજાની સલાહ લઈ રામને યુવરાજ એટલે તેના પછી ગાદીએ બેસનાર નીમવાની ગોઠવણ કરવા માંડી. રાજાને ત્રણ રાણીઓ હતી તેમાંની કૈકેઈને અદેખાઈ આવી. આગળ રાજાએ તેને વચન આપેલું કે તું જે માગીશ તે આપીશ. તે યાદ દેવડાવી કૈકેઈએ માગ્યું કે મારા પુત્ર ભરતને યુવરાજ નીમો, ને રામને દેશવટો દો. દશરથને આથી ધણું માઠું લાગ્યું, પણ તે વચન આપેલું પાળનારો સત્યવાદી રાજા હતો તેથી તેમ કયું. ભરતે રાજ્ય લેવાની ના પાડી, પણ રામે કહ્યું કે આપનું કહ્યું પુત્રે સદા પાળવું જોઈએ. લક્ષ્મણ નામે ભાઈ અને સીતા રામની જોડે ગયાં. શોકથી દશરથ મરણ પામ્યો. ગોડાવરીને તીરે રામ હતા તેવારે લંકાના રાજા રાવણની બેન તેને પરાણવા આવી, પણ એક પતિ જીવતી છતાં ખીજી ને પરણવી જોઈએ એવો તેનો અભિપ્રાય હોવાથી તેણે તે આઈને પરણવાની ના કહી તેથી રાવણ ગુરસે થયો. કેટલાક વખત પછી કોઈ ઠંકાણે રામ ને લક્ષ્મણ હરણ મારવા ગયા હતા તે લાગ સાધી રાવણ સીતાને લઈ ગયો. રાણીને છોડાવવાની તથા રાવણને સજા કરવાની તૈયારી રામ કરતા હતા તેવામાં તેને દક્ષિણ દેશના હનુમાન

વગેરે ખીજી રાજાઓની કુમક મળી. એ રાજાઓ અને તેઓની મજા અનાય અને અસુધરેલી રિથિતિમાં હશે તેથી રામાયણના કર્તા વાલ્મિકે તેઓને વાદરાં, રીંછ, વગેરે કહ્યાં હશે એમ સંભવેછે. એ લોકોઉપર પણ દુષ્ટ રાવણનો ભારે જૂલમ હતો. રાવણનો ભાઈ વિભીષણ કૃત્રી રામને મળ્યો. રાવણ, તેનો છોકરો ઇંદ્રજિત, ને તેનો ભાઈ કુંભકરણ લડાઈમાં મૂક્યા. રામચંદ્રે જીતેલી લંકા વિભીષણને આપી. પછી અયોધ્યે પધાર્યા ત્યારે ભરતે તેમને રાજ્યાસને ખેસાડી બધો અધિકાર સોંપ્યો. રામના વર્ણન ઉપરથી જણાયછે કે તે ખડુ સદ્ગુણી રાજા હતા. સીતા, લુક્મણ અને ભરતનાં લક્ષણ પણ ઉત્તમ હતાં.

રામાયણમાં વાલ્મિકે સૂર્યવંશી રાજાનાં પરાક્રમ વગેરે વર્ણવેલાં છે. તેમ મહાભારતમાં વ્યાસે ચંદ્રવંશી રાજાનાં વર્ણવ્યાં છે. ચંદ્રવંશી રાજા ધૃતરાષ્ટ્ર અને પાંડુ નામે એ ભાઈ હસ્તિનાપુરમાં રાજા કરતા હતા. ધૃતરાષ્ટ્ર આંધળો હતો. તેને સો દીકરા હતા તેઓમાંના વડાનું નામ ગ્રંથકર્તાએ દુર્યોધન પાડ્યું છે. પૂર્વજોમાં કુર નામે રાજા થઈ ગયો હતો તે પરથી તેઓ કૌરવ કહેવાતા હતા. પાંડુને પાંચ પુત્ર હતા તેઓનાં નામ યુધિષ્ઠિર, અર્જુન, ભીમ, નકુળ, ને સહદેવ. એ કુંવર બાળક હતા તેવારે પાંડુનું મૃત્યુ થયું તેથી તેઓ કાકાનાં દરબારમાં જી-છર્યા. તેઓ પાંડવ કહેવાયછે. પોતાનાં તથા ભાઈના કુંવરોને ભણાવવાને તથા યુદ્ધકળા શીખવવાને રાજાએ દ્રોણ નામે શા-સ્ત્રાણી રાખ્યો હતો. એ સમયના લોક પરાક્રમી અને ચડતી કળાએ હતા તેથી હાનિકારક બાળલગ્નનો ચાલ તેમનામાં ન હતો. રાજકુમારો ભણી ગણી જીવાનીમાં આવ્યા તેવામાં પાંચાળ દેશના રાજા દુપદે પોતાની કુંવરી દ્રૌપદીને પરણાવવાને સ્વયંવરનાં નેતરાં મોકલ્યાં. સ્વયંવર કરવાનો ચાલ મોટા રાજા રાણામાં હતો, પણ દરેક કન્યા તેઓ એ રીતે પરણાવતા નહિ.

એથી લડાઈઓ પણ કાઈવાર થતી. જાણે લડકાવેલા મચ્છનું પ્રતિબિંબ પાણીમાં દેખાતું હતું તે પરથી તાકીને મચ્છવીધે તેને દ્રૌપદી વરે એવી શરત હતી. એ કામ કૌરવ તથા ખીજા કાઈ રાજાથી ન થયું ને અર્જુને કર્યું. દ્રૌપદી પાંચને પરણી.* હસ્તિનાપુરના પિતરાઈઓ વચ્ચે આણખનાવ ચાલતો હતો તે આથી વધ્યો. ઈંટો પતાવવાને કાકાએ રાજ્યના એ ભાગ કરી તેમાંનો એક ભાગ પાંચ ભત્રીજાને દીધો. ત્યાં જઈ ઇંદ્રપ્રસ્થ નામે નગર વસાવી પાણ્ડવો રહ્યા. રાજા યુધિષ્ઠિરે રાજસુયસ કર્યો તેથી પાણ્ડવો-ધણી મોટાઈ પામ્યા. અદેખા દુર્યોધને યુધિષ્ઠિરને જીગાર રમવાનું કહેણું કહાડ્યું.† એ નઠારી રમતમાં પાણ્ડવો રાજ્ય હાર્યો, પોતે દાસ થયા, અને છેલ્લે દ્રૌપદીને પણ ગુમાવી. એ વેળા દ્રૌપદીએ પોતાને તથા પોતાના પતિઓને છૂટા કરવાને ધૃતરાષ્ટ્રને અરજ કરી તે તેણે માની. યુધિષ્ઠિર કરીને રમ્યા તેમાં એવી શરત હતી કે તે હારે તો પાણ્ડવો ૧૨ વરસ વનવાસ કરે ને તેરમે વરસે ગુપ રહે. એમાં પણ તે હાર્યો તેથી પાંચ ભાઈ ને છઠ્ઠી દ્રૌપદી વનમાં ગયાં. આ કામજ નારી થાકે ત્યારે તેના ધણી તેને ખાંધે બેસાડતા. એમ વહુનું તે કાળે માન હતું. જંગલમાં પાણ્ડવો શીકાર કરીને તથા કંદકૂળ મળે તેવડે નિર્વાહ કરતા હતા. તેરમે વરસે વિરાટ નગરના રાજાના દરબારમાં વેશ બદલી ગુપ રહ્યા. એમની મા કુંતાના ભાઈ વસુદેવ જાદવના કુંવર કૃષ્ણનો તેમને બોટો આશરો હતો. જાદવોનું રાજ દ્વારકામાં હતું. પાણ્ડવોની તરફથી પ્રજાએ જઈ દુર્યોધન કને રાજ્યનો ભાગ માગ્યો તે તેણે ના આપ્યો. કૃષ્ણ, દ્રુપદ રાજા, તથા ખીજા મિત્રોને લઈ પાણ્ડવો લડવા ગયા. કૌરવો પણ

* જ કે વધારે ભાઈઓ વચ્ચે એક ખાચડીને પરણાવવાનો રીવાજ હજી હિમાલયમાં વસનારી કેટલીક જાતોમાં છે.

† એવાં કહેણું કબૂલ કરવાં જોઈએ, ન કરે તો અપમાન થાય એવી રીતે તે વેળા હશે એમ સંભવે છે.

પોતાના મિત્રોને લઈ સામા આપ્યા. કુરુક્ષેત્રમાં (પાણીપતના રણમાં) ભરતખંડના ઘણા રાજા કાઈ પાણ્ડવોને પક્ષે ને કાઈ કૌરવોને પક્ષે, એક એકનો સંહાર કરવાને ભેગા થયા. ૧૮ દહાડા જીવ્યા પછી તેમાં બધા કૌરવ અને પાંચ પાણ્ડવ સિવાય બાકીના સર્વ મરણ પામ્યા. પાણ્ડવો રાજ્યના ધણી થયા, પરંતુ તેથી કૂલાઈ ન જતાં ભાંડુ અને મિત્રોના નાશથી ખેદ પામી ઉદાસ થયા. અભિમન્યુના કુંવર પરિક્ષિતને રાજપાટ સોંપી તેઓ હિમાલય પર્વતપર ચઢ્યા ને પરલોક પામ્યા. રામાયણ અને ભારતમાં ઘણીક રસિક અને બોધકારક આડકથા છે.

પ્રકરણ ૨ જી.

પ્રાચીન કાળનો ઇતિહાસ.

પ્રાચીન ઇતિહાસ—પારસી રાજની સ્વામી. સિંકંદરની સ્વામી. પાટલીપુત્રના નન્દરાજા. મૌર્યવંશી ચંદ્રગુપ્ત. મિત્રગુપ્ત. અશોક અને તેના વંશજ. રાજ્યવ્યવસ્થા. લોકની વ્યવસ્થા. ઇ. સ. પે. ૧૯૫ સૂચી.

રામાયણ અને ભારતના સમય પછી ભરતખંડમાં નાનાં મોટાં ઘણાં રાજ્યો થઈ ગયાં. રાજવંશાવળીઓમાં સૂર્યવંશી અને ચંદ્રવંશી રાજાનાં નામે રામાયણ અને ભારતના મહાવીરો સૂચી જઈ પહોંચેછે. ખીજાં કુળોની વંશાવળીઓ પણ છે, પરંતુ રાજ્યોની ખીજી હકીકત જોઈએ તેવી જડતી નથી. પુરાણોમાં કેટલીક વ્રાતો છે, અને ગ્રીસ દેશના પંડિતો અને આવેલા તેમનાં લખાણ છે. કાતરેલા લેખ તથા સિક્કા હાથ લાગ્યાછે. એ સર્વને સરખાવી કેટલોક ઇતિહાસ જોડાયોછે.

પ્રાચીન કાળમાં પણ અફઘાનિસ્તાનની વાટે પરદેશી રાજા

ભરતખંડ ઉપર સ્વારીઓ કરતા. માનવાન્નેગ
 ઈ. સ. પે. ૫૧૮. ઇતિહાસમાં નોંધાયલો એવો એક હૂમલો પારસી
 રાજા દરવેશ ગુસ્તાસપે ઇસ્વી સન પહેલાં સુમારે
 ૫૧૮ માં કર્યો હતો. તેણે સિંધુ નદીના કાંઠાઉપરનો કેટલોક મૂલ-
 લક જીત્યો ને ત્યાં અમલ કરવાને હાકેમ નીમ્યો. અહીંથી પાર-
 સી રાજાને સોનું પુષ્કળ મળ્યું. પારસી રાજ્ય વશ
 ઈ. સ. પે. ૩૨૭. કરી ગ્રીસ દેશનો મહારાજા સિકંદર ઇસ્વી સન પહે-
 લાં ૩૨૭માં સિંધુને તીરે અટક આગળ ૧,૨૦,૦૦૦
 સિપાઈ સાથે આવ્યો. સિંધુ ને જલમની વચ્ચે આવેલા મૂલ-
 કનો રાજા વગર લડે તેને આધીન થયો. જલમ નદીથી
 દિલ્હી સુધીના પ્રદેશમાં પૌરવ કુળનો બળવાન રાજા રાજ
 કરતો હતો. જલમને કાંઠે ગૂજરાત ગામ આગળ સિકંદર
 આવ્યો ત્યારે પૌરવ રાજાને મોટી ફોજસહિત જીત કરવાને
 જાહેર્યો તેણે જોયો. ગ્રીક ઇતિહાસમાં લખ્યું છે કે એ રાજા-
 ના લશ્કરમાં ૨૦૦ લડાઈયા હાથી, અને ૩૦૦ રથ, તથા પુષ્ક-
 ળ સિપાઈ હતા. કાંઠાઉપર મોટી લડાઈ થઈ. પૌરવના બે
 કુંવરો રણમાં પડ્યા; તેની સેના બહુ શૂરવી વઢી પણ અંતે હા-
 રીને તે પંડે બહાદુરીથી લડતાં પકડાયો. એ શૂરા રાજાને મોટા
 દિલના સિકંદરે માન આપ્યું ને રાજ પાછું સોંપ્યું. અહીંથી ગ્રીક
 પાદશાહ પૂર્વ ભણ્ણિ ચાલ્યો, ને ચીનાબ તથા રાવી નદીઓ ઓ-
 ળંગી સતલજને તીરે આવ્યો. મગધરાજ્યની કીર્તિ તેણે ઘણી
 સાંભળી હતી, પણ તે જીતવા જઈ શકાયું નહિ. તેની ગ્રીક ફોજ
 આગળ વધવાની ના કહી ત્યારે સતલજ નદીમાં વૃહાણો કરાવી
 તે વાટે સિંધુ નદમાં ગયો. મુલતાની લોકો જોડે લડતાં તે ધંવાણો,
 પણ આખરે જય કરી આગળ ચાલ્યો. સિંધુને કાંઠે પાતાળ
 નગર તેને તામે થયું. પછી પોતાની સેનાના કેટલાક ભાગને
 સમુદ્રમાર્ગે ઈરાન મોકલીને પાકીની પોતાની જોડે બલુચિ-
 સ્તાનને રસ્તે પાછી લઈ ગયો.

મહાભારતમાં મગધના બળવાન રાજા જરાસંધની વાત છે.

તેની ગાદીએ ધાણા રાજ થઈ ગયા. પછી ઈસ્વી સનની પૂર્વે
 ૫૦૦ થી ૪૭૭ સુધીમાં બિમ્બિસાર અને અનંતશત્રુ
 નામે રાજ થયા. એમના વખતમાં બુદ્ધ હતો. અ- ઈ. સ. પ.
 ૫૦૦ થી
 જાતશત્રુથી છઠ્ઠા રાજાનું નામ નંદ હતું. તે નાગકુળ- ૪૭૭.
 નો શૂદ્ર હતો. એના કુળના નવ રાજ થયા તેઓ નંદ
 કહેવાતા. મગધની રાજ્યધાનીનું નામ પાટલીપુત્ર હતું. ત્યાં
 નવમો નંદ અમલ કરતો હતો તેવારે સિકંદર પંજાબમાં આવ્યો.
 આ નંદના અનૌરસ પુત્ર નામે ચંદ્રગુપ્તે સિકંદરના ગયા કેડે
 પંજાબ દેશ જીતી લીધો. એવામાં મગધમાં ખંડ થયું, ને રાજ-
 કુટુંબની કતલ થઈ ત્યારે તેણે આવી રાજ્યનો કબજો
 લીધો. આ જગેરો રાજ ઈસ્વી સન પહેલાં ૩૧૫ માં ઈ. સ. પ.
 રાજ્યાસને બેઠો. એ અને એના કુળના રાજા ૩૧૫.
 મૌર્યવંશી કહેવાયછે.

સિકંદરના મરાણ પછી તેના વિશાળ રાજ્યના ભાગ થઈ
 ગયા. એમાંનો સિરિઆથી સિંધુ લગીનો ભાગ સેલુકસ નામે
 એક સેનાપતિને હાથ આવ્યો. ચંદ્રગુપ્તના રાજ્ય ઉપર એ સેલુ-
 કસે ચઢાઈ કરી, પણ તેમાં તેનું કાબું નહિ ને બેઠે વચ્ચે કરાર
 થયા તેને પેટે સેલુકસે પોતાની કુંવરી ચંદ્રગુપ્તને દીધી, તથા સિં-
 ધુનદની પૂર્વના તમામ મૂલક ઉપરથી પોતાનો દાવો ઉઠાવ્યો. આ
 લાભને બદલે મગધના મહારાજે તેને ૫૦ હાથી આપ્યા. એમ
 દોસ્તી થયા પછી એ યવનરાજાનો એક કારભારી મગધ દરબાર-
 માં આવી રહ્યો.

ચંદ્રગુપ્તના સમયમાં ભરતખંડમાં સ્વતંત્ર રાજ્યો ધણાં હતાં.
 એમાંનાં ઉત્તરે આવેલાં એટલે હિંદુસ્થાનમાંનાં ધણાં ખરાં એણે
 અને એના પછી એના કુંવર અમિત્રધાતે વશ કર્યાં. બાકીનાં
 એટલે દક્ષિણમાંનાં રાજ્યો તેના પૌત્ર અશોકે જીત્યાં. ૨૪ વરસ
 રાજ્ય કરી ઈ. સ. પ. ૨૯૧ માં પ્રતાપી રાજાધિરાજ
 ઈ. સ. પ. ૨૯૧ ચંદ્રગુપ્ત મરાણ પામ્યો. એની પાછળ એનો દીકરો
 અમિત્રધાત ગાદીએ બેઠો. અમિત્રધાતનું ખીજું નામ

ખિંદુસાર હતું. તે પણ ખોતાના પાપના જોવો પરાક્રમી હતો. ૨૮ વરસ અમલ ચલાવી ઈ. સ. પે. ૨૬૩ માં ખિંદુસાર મૃત્યો, તેવારે તેનો કુમાર અશોક ગાદીપતિ થયો. પ્રિયદર્શી એવું ઉપનામ ધારણ કરી અશોકે ૪૦ વરસ મોટા જ્ઞાતી રાજ્ય કર્યું. આ મહાન રાજા અકગાનિરતાન અને આખો ભરતખંડ જીતી મહારાજાધિરાજ થયો. એનાં બે મહાકૂર કર્મ જાણવામાં આવ્યાં છે. રાજ્યાસનનો દાવો ક્રેનાર રહે નહિ માટે અશોકે ખોતાના ૯૯ ભાઈની હત્યા કરી; કલીંગ દેશ જીત્યો ત્યારે લાખો પ્રાણી મરી ગયાં. આ છેલ્લી વાત તેના પર્વતોમાં કોતરાવેલી ૧૩ મા શાસનપત્રમાં નોંધી છે.* એનો કાળ ઈ. સ. પે. ૨૨૩ માં થયા કેંડે એના ત્રણ કુંવરોએ રાજ્યના ત્રણ હિસ્સા કરી લીધા ને ઈ. સ. પે. ૧૯૫ સુધીમાં એના વંશમાં સાત રાજા થયા, ત્યારપછી મગધનું રાજ્ય ખીજા કુળને હાથ ગયું.

પાટલીપુત્ર નગરનું અર્વાચીન નામ પટના છે. ઓક ઇતિહાસકર્તા લખેછે કે તે ખહુ મોટું ને સમૃદ્ધિવાન શહેર હતું. તેના ઊંચા કોટને ૫૭૭ ખૂંજ અને ૬૪ દરવાજા હતા. ચંદ્રગુપ્તના સમયમાં આખા ભરતખંડમાં ૧૧૮ સ્વતંત્ર રાજ્યો હતાં તે ખધાં એણે અને એના વંશજોએ વશ કર્યાં. વશ કર્યાં એટલે ખંડણી આપી એનો હુકમ પાળે તેવાં કર્યાં. એ વેળા શૂદ્રોનું દાસત્વ ગયું હતું, પણ પાકીનો જ્ઞાતિભેદ હતો. બ્રાહ્મણો અને જોગીઓ એ કાળે ખહુ સખ્ત તપ કરતા. શૈવ અને વૈષ્ણવ માર્ગ દેશમાં પ્રસાર્યા હતા. લોક ઉદ્યોગી અને ધનવાન હતા. મોટાં શહેરો અને ખંદેરો ધણાં હતાં ને તેઓમાં હુનર અને વેપાર મસ હતા. વિદ્યામાં ભરતખંડના આર્યો પૃથ્વીની ખીજા કોઈ પ્રજાથી પાછળ ન હતા. એક ધોતીયું પહેરવાનો ને એક ઓઢવાનો ચાલ હતો; અંગરખાં, ખંડી, વગેરે સીવેલાં લૂગડાં પહેરવાનો ચાલ ન હતો. દરજનો હુનર ઝાઝો ન હતો, પણ વ-

* ઠાકર જુલરે આ બે ખીના મને જણાવી.

ણવાના, રંગવાના, લુહાર, સુતાર વગેરેના ખીજા હુનરો હતા. ખેતી હાલ*છે તેની સ્થિતિમાં ઘણું કરીને હતી. સમૃદ્ધ માર્ગે વેપાર કરવાને લોક જતા અને શ્યામ તથા જાવામાં આપણા લોકની વસ્તી થઈ હતી.

સ્ત્રીઓની અવસ્થા પણ મનુસ્મૃતિમાં કહ્યા પ્રમાણે હતી. જનાનાનો કે લાજ કરવાનો રીવાજ ન હતો. ખાળલખ ન હતાં. પાંચડીઓ ભરથારની ને ભરથાર ન હોય તો ખીજા વાલીની આસામાં રહેતી, પણ તેમને યોગ્ય માન મળતું. તેમના ભણપોષણને માટે વાજાની ધારા હતા. સતી થવાનો ચાલ નીકળ્યો હતો, પણ કવચિત કાઈજ નથી.

પોલીસનો બંદોબસ્ત સારો હતો તેથી લોકના જાનમાલનું રક્ષણ જોઈએ તેવું થતું. દીવાની, ફોજદારી ઇનસાફ પંચની મારફતે રાજા અને તેના કારભારીઓ કરતા. રાજવહીવટની રીત મનુસ્મૃતિમાં લખી છે તેની હતી. દરેક ગામ નાનું સરખું પ્રજાસત્તાક રાજ્ય હતું. ગામનો બંદોબસ્ત રાખનારા તથા ઊપજ સરકારમાં ભરનારા અમલદાર મુખી પટેલ હતા. તેમની નોકરી વંશપરંપરા હતી, પણ ન્યાય પંચના કહેવા પ્રમાણે, ને ખીજાં કામ ગામલોકને પૂછીને કરતા, પરંતુ તેઓ સરકારી નોકર ગણાતા. પગારને બદલે તેમને જમીન હતી. સો સો ગામનાં પરગણાં હતાં, તે પરગણાંના ઉપરી અધિકારી જોડે પટેલો ગામની જમાબંદીનો આંકડો ઠેરવતા; ગામમાંથી ગિરંદારી ભરવાના જવાબદાર તેઓ હતાં. એમાંના દશ દશ તાલુકાને માથે એક કામદાર હતો. ન્યાય તથા કારભાર કરનારા ઘણું કરીને બ્રાહ્મણ હતા, પણ કેટલાક રાજા શૂદ્ર હતા. ઘણા બ્રાહ્મણો વિદ્યા ભણી ધર્મગુરુનું કામ કરતા; કેટલાક પૈસા કમાવવાને ખીજા રોજગાર પણ કરતા; એશિયાની ખીજા પ્રજાઓથી તે કાળે આપણા લોક વધારે સુધરેલા, ચતુર, ને શૂરા હતા. સિકંદર અમિ તેની ગ્રીક ફોજને ઇરાન તથા ખીજા દેશો કરતાં

આ દેશમાં વઢવું વધારે મુસ્લિમ જાણાયું. અહીંના સ્વાર, રથ, હાથી નેં ધ્યાદલની ખલાદુરી તથા કૌશલ્યથી તેમને વધારે હાનિ થઈ. ચંદ્રગુપ્તને લાભકારી કરાર સેત્રુકસે કર્યા તેનું કારણ આજ હતું. તે વેળાના લોક ધણું કરીને સદ્ગુણી હતા. સત્ય બોલનારા, ધંધા રોજગારમાં પ્રમાણિક, રીતભાતે અને સ્વભાવે સાદા, શાંત, ઉદ્યોગી, ને નિર્વ્યસની હતા. લેણદેણની ક્યારે સરકારમાં થોડીજ આવતી. પાણનું કે પોતાનું દેવું આપી જાણમાંથી છૂટવું એ ધર્મ ગણાતો.

બૌદ્ધ મતનું પણ દિવસે દિવસે વધતું ગયું. ધણા વિદ્વાન્ 'બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રી, અને રાજા તેમાં ભળ્યા. મહારાજા અશોકે તેનું માન ખડું વધાર્યું. જાહેર રીતે તેણે તે માર્ગ સ્વીકાર્યો, અને પોતાના અમલના ૧૭ મા વરસમાં તેને રાજ્યનો સ્પષ્ટ આશ્રય આપ્યો. વેદમાર્ગીઓને પીડા કરી નહિ, ને કોઈને બળાત્કારે પોતાનું મત મનાવ્યું નહિ. પણ ગજધન વગેરેથી બૌદ્ધ માર્ગને ખડું ઉત્તેજન આપ્યું. મગધ દેશની પાલી ભાષામાં એ ધર્મનાં પુસ્તકો લખાયાં તેથી સંસ્કૃત નહિ બણેલા લાખો માણસો તે વાંચી શક્યા. ભરતખંડના જુદા જુદા પ્રાંતોના પર્ય-તોમાં કોતરેલા અશોકના લેખ છે.* તેમાં બૌદ્ધ ધર્મના નિયમો, ન્યાય કરવાના ધારા, દેહાંતદંડની મનાઈ, વગેરે આસાઓ છે. પ્રજા પાળવામાં ને દેશ સુધારવામાં અશોક ધણો વખણાયો છે. રસ્તા, ધર્મશાળા, તળાવ, કૂવા, દેરાં, વગેરે લોકોપયોગી કામમાં ખડું નાણાં ખર્ચ્યાં. તિબેટ, બ્રહ્મદેશ, શ્યામ, ચીન

* એ લેખોમાંના ઘણા પ્રખ્યાત સોરઠના ગીરનારમાં છે; રંગાવરના કપુર્દી-ગિરિ ઉપર, તથા દિક્ષી અને પ્રયાગ આગળ રત્તેન્ના ઉપર છે. તેઓ ખધા પાલી બોલીમાં છે. સંસ્કૃત ભાષામાંથી પાંચ પ્રાકૃત બોલીઓ થઈ તેઓનાં નામ,—૧ પાલી કે માગધી, ૨ પૈશાચી, ૩ મહારાષ્ટ્રી, ૪ સૌરસેની, ૫ અપભ્રંશ. એ જૂની પાંચ પ્રાકૃતમાંથી મહારાષ્ટ્રી હિમાલય સુધી હાલમાં બોલાતી બોલીઓ નીકળી. ૧ હિંદી અને તેની શાખાઓ જેવી કે ઉર્દૂ કે હિંદુસ્તાની, વૃજ, કનોજ, પૂર્બી, માળવી, મેવાડી, મારવાડી, વગેરે; ૨ બંગાળી, ૩ પંજાબી, ૪ સિંધી, ૫ જૂનાતી, ૬ મરાઠી, વગેરે.

જાવા, સિંહલદ્વીપ વગેરે દેશોમાં બૌદ્ધ ધર્મનો ઉપદેશ કરવાને જતીઓને મોકલ્યા, તેથી એ પંથ ત્યાં ફેલાયો. યૂરોપમાં પણ એ ધર્મ દાખલ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પણ તે પાર પડ્યો નહિ. ગ્રીક (યવન) રાજ્યો જોડે, તથા મિસરના રાજા જોડે વહેવાર ચલાવી ત્યાંના શીલ્પી વગેરે હુનરો ભરતખંડમાં આણ્યા.

મૌર્યવંશની આખરે બૌદ્ધમતની ભરતખંડમાં પડતી થઈ. બ્રાહ્મણધર્મ લોકમાં અને રાજાઓમાં ફરીને પ્રબળ થવા લાગ્યો. તેનું જોર વધતાં વધતાં એટલું વધું કે હિમાલયથી કન્યાકુમારી અને બ્રહ્મપુત્રથી સિંધુ સૂધી બૌદ્ધધર્મ કાઢી રહ્યું નહિ. -બૌદ્ધ મતને મળતો જૈન મત છે. તોપણ શાગુદા સાતિભેદ પાળેછે, ને વેદ તથા પુરાણોના દેવોનો ઇનકાર કરતા નથી, પણ મહાવીરસ્વામી, પારસનાથ વગેરે ૨૪ તિર્થંકરોને એ દેવોથી મેજ માનેછે. એ તિર્થંકરોનેજ પરમેશ્વર કહેછે, અને તેમને માત્ર પૂજેછે. હિંસા નહિ કરવી એ મુખ્ય ધર્મ સમજેછે. એમને પાળવાને અપવાસ અને નિયમો ઘણા છે. તેઓ જગત્ને અનાદિ માનેછે. જગત્કર્તા કે નિયંતા નથી પણ કર્મમાં તેનાં ફળ ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ રહેલી છે માટે કર્મ કરે ત્યાં સૂધી જન્મમરણ થાય; કર્મ ન કરે એટલે આત્મા નિર્વાણ પામે એવું તેઓ માનેછે. ૨૪ માણસ નિર્વાણ પામ્યાછે એમ તેઓ માનેછે, અને તેઓને તિર્થંકર કહેછે. છેલ્લા તિર્થંકરનું નામ મહાવીર સ્વામી હતું. એનો જન્મ આંજની સુમારે સાડી બાવીસ વરસપર થયો હતો. જૈન મત ઈ. સ. ૬૦૦ થી આશુરે ૧૨૦૦ સૂધી ચડતપર હતો. ગૂજરાત અને દક્ષિણમાં તેનું જોર વધારે હતું. એમાં પણ મોટા પંડિતો ને ગ્રંથકારો થઈ ગયા છે. ઈ. સ. ૧૨૦૦ પછી તેની પડતી થઈ. બ્રાહ્મણ, વૈષ્ણવ અને મેશ્વી મત માનનારાની જોડે સરખાવતાં જૈનની સંખ્યા હાલ ઘણી નાની છે.

પ્રકરણ ૩ જું.

મધ્યકાલ.

હિંદુસ્થાનનાં મોટાં રાજ્યો. દક્ષિણનાં મોટાં રાજ્યો.

અસલ આપણા લોકનું નામ આર્ય હતું. પણ હાલ પરદેશી-ઓનું પાડેલું હિંદુ નામ પ્રખ્યાત થઈ ગયું છે. સિંધુને કાંઠે વસનારા લોકને કારસી બોલીમાં હિંદુ કહ્યા છે. એ હિંદુ નામ આપણા સંસ્કૃત ગ્રંથકારોએ કબૂલ રાખ્યું નથી, પણ તે હાલ સ્થાપેન થઈ ચૂક્યું છે. સિંધુ ઓળંગી દેશ છતતા જેઓ ગંગા ને જમનાને તીરે આવીને તેમણે ત્યાંના બધા પ્રાંતોનું સામટું નામ હિંદુસ્થાન (તેમની બોલીમાં સ્થાનને સ્તાન કહેછે તે પરથી હિંદુસ્તાન) પાડ્યું. એ નામ પણ સંસ્કૃત ગ્રંથોમાં નથી. તથાપિ મુગલ પાદશાહોના અમલમાં છેક નર્મદા લગીના બાગનું એ નામ પડ્યું.

મગધ રાજ્યની, પડતી થયા પછી હિંદુસ્થાનમાં ઘણાંક મોટાં રાજ્યો થયાં. તેઓમાંનું વખતે કાંઈ આસપાસનાં રાજ્યોને તાબે કરી વધારે બળવાન થતું ત્યારે ત્યાંના રાજા રાજાધિરાજ કહેવાતા.

મૌર્ય રાજાનું બળ નરમ પડ્યા કેડે પંજાબ, સિંધ, અને ગુજરાતમાં બાકત્રિઆનાં ગ્રીક રાજ્યનો અમલ થયલો સંભવે છે. એ રાજ્યની હદ માલૂમ પડી નથી. એ રાજ્યને પાર્થિઆના શક લોકે જીતી લીધું. એ શક લોકે તુર્ક હતા, ને બૌદ્ધર્મી હશે એમ સંભવે છે. એ તુર્ક રાજ્યને શાસન ધર્મ માનનારા રજપૂત લોકે જીતી લીધું. એ રજપૂતોની રાજ્યધાની પ્રથમ કાબુલ શહેરમાં હતી. આગળ તેમણે પાછા હઠી લાહોરને પાટનગર કર્યું. મહમૂદ ગીજનવીની સામા લાહોરના રાજા વઢ્યા તે આ કુળના હતા.

બહમ શહેર એ બાકત્રિઆની રાજધાની હતી.

પાંડવના સમયમાં મથુરાંથી નાશી આવેલા જદવ કુળના ક્ષત્રી રાજા ગૂજરાતમાં રાજ કરતા હતા ; પણ પછી સૌરાષ્ટ્ર દેશ તેમના કબજામાં નહિ હોય એવું સંભવેછે, કેમકે પાણાસુર, ભિમક, વગેરે રાજાઓ જેડે જદવોને લડાઈઓ થયાની વાતો લખીછે. ત્યારપછી અશોકના વખત સૂંઘી કોણુ રાજકર્તા હતા તે જાણવામાં નથી. અશોકને તાજે સોરઠ સુદાંત ગૂજરાત દેશ હતો. ત્યારપછી બાહુત્રિઓના રાજાને આધીન રહી શાહ વંશને હાથ રાજ્ય હતું. આગળ તેઓ સ્વતંત્રપણે અમલ કરવા લાગ્યા. ગુપ્ત કુળના રજપૂતોએ એ રાજ્ય જીતી પોતાની રાજ્યધાની વલ્લભીપુરમાં કરી. વલ્લભી રાજ્યનો નાશ થયા પછી આવડા કુળના રાજપુત્રોને હાથ દેશ આવ્યો. આવડા પછી સોલંકી, ને સોલંકી પછી વાઘેલા રાજાઓએ અમલ કર્યો.*

મગધ દેશમાં મૌર્યવંશની પછી સંગા કુળના રાજા થયા તેમણે ઈ. સ. પૂ. ૮૬ સૂંઘી અમલ કર્યો. પછી કન્વા વંશે ઈ. સ. ૩૨ લગી રાજ્ય કર્યું. એ સમયમાં હિંદુસ્થાનના બીજા પ્રાંતોએ રાજ્યથી સ્વતંત્ર થઈ ગયા હતા. મિથિલાના રાજા ગૌડ (ખંગાળ)ના રાજા, કનોજના રાજા, અને અયોધ્યાના રાજા પોતપોતાના મૂલકમાં સ્વતંત્રપણે અમલ કરતા હતા. એ રાજ્યોની સહાયથી ત્યાં બ્રાહ્મણોએ બૌદ્ધ મતને ખંડન કર્યો. કન્વાની કેડે અભિકુળની આંધ્ર નામે મોટી શાખાને હાથ ભરતખંડનો ધણો ભાગ આવ્યો. મગધ, માળવા, વરંગુળાદિ ધણા દેશોમાં તેમનું રાજ્ય થયું. ઈ. સ. ૪૩૬ સૂંઘી તેમનાં રાજ્યો આખાદીએ હતાં, ને કેટલાંક મુસલમાની વખતની શરૂઆત સૂંઘી ટકી રહ્યાં.

આંધ્ર રજપૂતોની પરમાર શાખા વધારે બળવાન થઈ. એનું રાજ્ય માળવામાં હતું. બહુ કીર્તિ પામેલો ઉજ્જવણનો વિક્રમરાજ

* ગૂજરાતનો ઇતિહાસ જુઓ.

(વિક્રમાદિત્ય) પરમાર હતો. એ રાજા ઈ. સ. પે. ૫૬-૫૭ માં ગાદીએ બેઠો. વિક્રમ સંવત એ વરસથી ચાલ્યો.*

ઈ. સ. પે.
૫૬ કે ૫૭.

એ મોટો પ્રતાપી રાજા હતો. શક નામે તુરાની

જાતના ખળવાને લડવૈયા લોક ભરતખંડના પશ્ચિ-

મ દેશો તાબે કરી ધ્રંજને દમતા હતા તેઓને હરાવી એ મહાન

રાજાએ કહાડી મૂક્યા ને આખા ખંડનો મહારાજાધિરાજ થ-

યો. લોકની અવરથા સુધારવાને અન્ને વિદ્યાનો વધારો કરવાને

આ સુધરેલા મહારાજાએ ઘણી કાશીશ કરી. મહાકવિ કા-

લિદાસ વગેરે વિદ્વાન કવિઓ તથા અનેક શાસ્ત્રો ભણેલા પં-

ડિતો એના દરબારમાં આશ્રય પામ્યા, તેમણે એના નામને

અને એની કીર્તિને અમર કરીછે. વિક્રમ ચરિત્રમાં ઘણી ક-

હાણીઓ છે. એ પુસ્તક અસલ સંસ્કૃતમાં હોવાથી તેનું ભા-

ષાન્તર ગૂજરાતી કવિતામાં સામળે કર્યું છે. કેટલાક મૂલકમાં

તેઓનો અમલ ધણા વરસ રહ્યો. વિક્રમ પછી માળવામાં

ધાર્ણી રાજા થયા તેઓમાં ભોજ ધણો પ્રખ્યાત છે. આપણા

૧ લા ભીમના વખતમાં એ ધારાનગરીમાં રાજ કરતો હતો.

એણે પણ વિદ્યાને ખડુ ઉત્તેજન દઈ પોતાનું નામ અમર કર્યું.

એના પૌત્ર યશોવરમાનને આપણા પ્રતાપી મહારાજા સિદ્ધરાજે

જીતી માળવાને ખંડિયું રાજ કર્યું હતું. ત્યારપછી કેટલેક વરસે

તે દેશ પાછો. સ્વતંત્ર થયો. ઈ. સ. ૧૨૩૨ માં મુસલમાન

પાદશાહે દેશ વશ કર્યો. ત્યાંસૂધી એ કુળના રાજા માળવામાં

રાજ કરતા હતા.

ગુપ્ત વંશની રાઠોર શાખાને હાથે કનોજનું રાજ્ય ઈ. સ.

૪૭૦ માં આવ્યું. મુસલમાન આવ્યા ત્યારે રાઠોર રાજાને હાથ

* ઈસ્વી સનમાં ૫૬ કે ૫૭ ઉમેરવાથી વિક્રમ સંવતનું વરસ માલુમ પડેછે. એ સાલ આપણા દેશમાં ચાલેછે માટે શિક્ષકે આ આપડી શીખવતાં ઈ. સ. ની જોડે મોટી ખનાવો સંબંધી વિક્રમ સંવત શીખવવો. આપણા ગ્રંથોમાં વિક્રમ સંવતજ હોવો જોઈએ. કેટલીક અડચણને લીધે આ ધોષીમી તેમ થઈ શક્યું નથી.

એ દેશ હતો. ઇ. સ. ૧૧૯૩ માં મુસલમાનથી હારી તેઓ મારવાડમાં જઈ વસ્યા. જોધપુરનું રાજ્ય તેમણે સ્થાપ્યું તે હજી ચાલેછે.

બંગાળામાં મહાભારતના સમયથી ઇ. સ. ૧૨૦૩ માં મુસલમાન આવ્યા ત્યારસૂધી ચાર રાજવંશ થયેલા કહેવાયછે. એમાંના ત્રીજાનું નામ પાલ હતું. એ કુળનો અમલ ઇસ્વી સનના નવમા સૈકાથી અગીઆર સૈકાસૂધી હતો. એમનો બૌદ્ધ ધર્મ હતો. એમનામાંનો દેવપાળ દેવ (સુમારે ૯ મા સૈકામાં) બીજા દેશે જીતી રાજધિરાજ કહેવાયો હતો.

આ કાળમાં બૌદ્ધ સંપ્રદાયની પડતી થઈ હતી; પરંતુ “હજી” તેનો વિનાશ થયો નહતો. કુમારિલભટે એને શંકરાચાર્યે આઠમા કે નવમા સૈકામાં દક્ષિણમાંથી તે પંથનો નાશ કર્યો, પરંતુ હિંદુસ્થાનમાં તે ૧૧ મા સૈકાસૂધી હતો. કટલાક ચીના પંડિત ઇ. સનના ૪ થાથી ૧૦ મા સૈકાસૂધીમાં જત્રા કરવાને આ-વેલા તેમણે એ સમયનું વર્ણન કર્યુંછે. તેમણે લખ્યું છે કે એ વેળા જાવામાં બ્રાહ્મણ હતા, ને બ્રાહ્મણધર્મ ત્યાંના લોક પા-ળતા. કાશ્મીરમાં ગોનાદ વંશના બૌદ્ધ ધર્મી રાજાની પછી કૃત્ય કુળના વેદધર્મી રાજા થયા હતા, તેમનો અમલ સિંધુતલક હતો. સાતમા સૈકાને મધ્યભાગે કનોજ ૧૬ મૈલ લંબાઈનું વિ-શાળ શહેર હતું. ત્યાં શિલાદિત્ય નામે જોરાવર બૌદ્ધમાર્ગી રાજા હતો. એ શિલાદિત્યે હિંદુસ્થાનના રાજાઓને જીત્યા હ-તા, પણ મહારાષ્ટ્રનો રાજા જીતાયો ન હતો. પ્રયાગ બ્રાહ્મણને હાથ હતું. પાટલિપુત્ર ખંડેર થઈ ગયું હતું. મગધ રાજમાં બૌ-દ્ધોનું જોર હતું. માળવામાં પણ જખર રાજ્ય હતું. ત્યાંના રા-જાનું નામ પણ શિલાદિત્ય હતું, તે બૌદ્ધ ધર્મને આશરો આ-પતો. વલ્લભીપુરમાં બૌદ્ધધર્મી રાજા હતો, જે તે માળવા તથા કનોજના રાજાનો સગો હતો. ઉજ્જણનો રાજા બ્રાહ્મણ ધર્મનો હતો. સાતિર્ભેદ એ વેળા મનાતો હતો. લોક સદાચરણી ને આખાદીમાં હતા.

મુસલમાન રાજા હૂમલા કરવા લાગ્યા તેવારે અને તે પહેલાં કોટલાંક સૈકાંમાં નર્મદાની ઉત્તરે હિમાલય સૂધી છ મોટાં રાજ્યો હતાં. એમાંના પ્રત્યેકને આધીન ખીજાં પુઠકળ નાનાં રાજ્યો હતાં. વખતે એ છમાંનું કોઈ ખાકીનાં મોટાં નાનાં તમામને માથે થતું. એમ જ રાજ્ય સર્વોપરી થાય તેનો અધિપતિ રાજધિરાજ કહેવાતો. રાજાઓ સંપ કરી એકઠા મળે અને રાજસભામાં કોઈને રાજધિરાજ નીમે એવો કાયદો ન હતો. એ પદવી લડાઈઓ કરી મેળવતા. જ્યારે કોઈ ભૂપતિ મહાબુદ્ધિવાન ને પરાક્રમી નીકળે, અને ખીજાં સાધનો તેની કને હોય ત્યારે તે ખીજાં રાજ્યો ઉપર સ્વારીઓ કરી જય પામી ખંડણી લેતો. ને પોતાનું ઉપરીપણું કબૂલ કરાવતો. જીતેલા રાજાનો ખર્ચો દેશ ખાલસા કરી લેવાનો રીવાજ ન હતો. એ છ રાજ્યોનાં નામ—૧ પંજાબનું રાજ્ય, ૨ દિલ્હીનું રાજ્ય, ૩ કનોજનું રાજ્ય, ૪ બંગાળાનું રાજ્ય, ૫ મેવાડનું રાજ્ય, ૬ ગૂજરાતનું રાજ્ય.

૧ પંજાબનું રાજ્ય.—મુસલમાનો આપ્યા તેવારે એ રાજ્ય મોટું હતું. એના શિકાની એક મેર આખલાનો આકાર ને ખીજી મેર ઘોડેસ્વારનો આકાર હતો, તેપરથી ઇતિહાસમાં એ રાજ્યકુળનું નામ અશ્વનંદી વંશ પડ્યું છે.

૬ ગૂજરાતનું રાજ્ય.—એનું પાટનગર અણહિલવાડ હતું. નામાંકિત સિંદરાજ, કુમોરપાળ, અને ખીજા પ્રતાપી રાજાના સમયમાં એ રાજ્યની આણ દક્ષિણે કોંકણ અને ફાલાપુર સૂધી, પૂર્વે માળવા દેશમાં, દક્ષિણે હિંદીમહાસાગરથી ઉત્તરે મોટાં રણ સૂધી, અને પશ્ચિમે સિંધુથી મેવાડ સૂધી ફરતી. ખાકીનાં રાજ્યો વિષે આગળ આવશે.

દક્ષિણનાં રાજ્યો.—હાલના આખા મદ્રાસ ઇલાકાની અને મુંબાઈ ઇલાકાની છેક દક્ષિણ મૂલકની વસ્તીનો મોટો ભાગ અનાર્ય છે એવું યૂરોપના વિદ્વાનો તે લોકની બોલી ઉપરથી ધા-

રહે; ને બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રી, વગેરે આર્ય લોક ત્યાં હાલ છે તેઓ ઉત્તરથી આવી વસ્યાછે ને તેમણે બ્રાહ્મણધર્મમાં લોકને લીધા. સંસ્કૃત ગ્રંથોમાં એ મૂલકને દ્રાવિડ દેશ કહ્યો છે. દ્રાવિડ દેશની મૂળ વસ્તી (આર્યો ત્યાં ગયા પહેલાંની) તુરાની હતી. એ લોક ઇ.સ. પહેલાં ૧,૦૦૦ વરસપર સુધરેલી સ્થિતિમાં હશે એવું ધારવાને કારણો છે. ત્યાં તામિલ, તેલુગુ, મલિઆમ, કાનડી, વગેરે ભાષાઓ ચાલેછે. એ દેશો ઉપર પહેલી સ્વારી અયોધ્યાના રામે કરીને લંકા જીતી; પછી મગધના ચંદ્રગુપ્તે કરી. ત્યારપછી કાશ્મીરના ગોનાર્દ કુળના રાજા મેઘવાહને કરી. પછી બંગાળના દેવપાળ દેવે કરી. દક્ષિણનાં સર્વ રાજકુળો પોતાના પૂર્વજો ઉત્તરથી આવી એમ માનેછે. લોકમાં ચાલતી કલાણીઓમાં એવું માન્યું છે કે અગસ્ત્ય ઋષિએ એ ભાગમાં વિદ્યા, હુનર, અને સુધારો દાખલ કર્યો. આગળ દક્ષિણના લોક ખેતી, હુનર અને વિદ્યામાં વખાણવા જોગ સ્થિતિમાં આવી.

ઈ. સ. પહેલાં સુમારે ૫૦૦ વરસપર મધુપુરી (મદુરા) માં પાંડ્ય વંશના રાજા રાજ કરતા હતા. એ રાજ્ય દક્ષિણને છેડે હતું. તેનો વિસ્તાર મોટો હતો. અયોધ્યાથી આવેલા કોઈ વૈશ્ય સાતિના પાંડ્ય નામે પુરૂષ એ રાજ્ય સ્થાપ્યું હતું. ઇસ્વી સનના છેક ૧૨ મા સૈકાસૂત્રી તે હતું.

કાંચી (કાંચીપુરમ કે કંજીવરમ) એ ખીજા મોટા ખળવાન રાજ્યની રાજધાની હતી. અહિં ચૌળ વંશના રાજા રાજ કરતા હતા. એનો મૂળ પુરૂષ પણ હિંદુસ્થાનમાંથી આવ્યો હતો. ઇ. સ. પહેલાં ૩૫૦ થી તે નળ્યું પડી જઈ ખીજાં રાજ્યોને આધીન રહ્યું. એ વેળા તેની રાજ્યધાની તાંજોરમાં થઈ. અંતે તેનું તાંજોરનું મરાઠી રાજ્ય બન્યું.

ત્રાવણકોર, મલબાર, અને મહેસૂરનો આયમણો ભાગ મળા એક રાજ્ય બન્યું હતું, ને તેમાં ચેરા કુળના રાજા ઇ. સનની

૧ જા સૈકાથી ૧૦ મા સૈકા લગી અમલ કરતા હતા. એમનું બળ મળ્યું પડી જવાથી રાજ્યમાં ભંગાણ પડ્યું. ઉત્તર મહેસૂરમાં દારસમુદ્ર નામે નગરમાં રજપૂત રાજ્ય થયું હતું. ત્યાંના રાજા પ્રથમ શાવકનો ધર્મ પાળતા. સને ૧૧૩૩ માં ત્યાંના વિજય-વર્દમાન નામે રાજાને રામાનુજ રવામીએ વેળણવ કર્યો, ત્યાર-પછીના રાજા તે માર્ગી થયા. ઈ. સ. ૧૩૧૦ માં મુસલમાનોએ એ રાજાનો અંત આણ્યો. •

ગોદાવરીને કાંઠે પૈઠણ નગરમાં ઈ. સ. ૭૭ માં શાલિવાહન નામે મોટો રાજા થયો. એ શાલિવાહનનો શક દક્ષિણમાં હજી ચાલેછે, ને આપણા જોશીઓ પણ પંચાંગ, જન્મત્રી, વગેરેમાં લખેછે. એ શૂદ્ર રાજા કુંભારનો છોકરો હતો, પણ 'બ્રાહ્મણોને તેણે બૌદ્ધોના જૂલમથી છોડાવ્યા માટે 'બ્રાહ્મણોએ તેની કીર્તિ ઘણી ફેલાવીને તેનો શક ચખાવ્યો.

હાલ જે પ્રદેશમાં નિજમનું રાજ્ય છે તેના પશ્ચિમ ભાગમાં કલ્યાણ કરીને મોટી નગરી હતી તેમાં ચાલુક્ય (સોલંકી) રાજા રાજ કરતા હતા. એ રાજપુત્રોએ ઈ. સનના ૨૫૦ વરસને સુમારે અયોધ્યા દેશથી આવી એ રાજ્ય સ્થાપ્યું. ત્યારપછી કેટલેક વરસે તેઓ બહુ બળવાન થવાથી દક્ષિણનાં બીજાં રાજ્યો તેમની આસામાં હતાં ને કલ્યાણીના મહાપતિઓ તેવારે રાજાધિરાજ મનાતા. તેઓ જૈન મતને આશરો આપતા. એ રાજ્ય ઈ. સ. ૧૧૮૨ માં નાશ પામ્યું. ત્યારપછી એ મૂલકમાં ખસાપા નામે 'બ્રાહ્મણો લિંગાયત પંથ ઉઠાવ્યો. 'બ્રાહ્મણ અને જૈન બંને તેની સામાન્યતા તેમ છતાં તે ધણો પ્રસર્યો, ને હજી ચાલેછે. હવે એ દેશ દેવગઢના જાદવોને હાથ આવ્યો. ગૂજરાત મુસલમાનને હાથ ગઈ તેવારે આપણો કરણ વીધેલો એ રાજ્યના રક્ષણમાં જઈ રહ્યો હતો. એ દેવગઢનું નામ હાલ હોલતાપાદ છે.

• દક્ષિણ દેશની પૂર્વ કાંઠે વરંગુળનું મોટું રાજ્ય હતું. એ વરં-

ગુળ શહેર હૈદરાવાદથી આશરે ૮ મૈલ પર હતું. મગધના કાઠ આંધ્રકુળના રાજાએ એ દેશ વશ કર્યો, તે પરથી તેને આંધ્ર-રાજ્ય પણ કહેતા.

હિંદુસ્થાન અને દક્ષિણની વચ્ચેનો પૂર્વ કાંઠા ઉપર આવેલા ઓઢીઆ પ્રાંતમાં કેસરી વંશના રાજા ઈ. સ. ૧૧૩૧ સૂધી રાજ કરતા હતા. કટકમાં ગજપતિ રાજા સને ૧૫૬૮ સૂધી હતા, અને તમ્બુક કે મેદનીપુરની પાસે ગંગા વંશના રાજાનું રાજ્ય હતું.

પ્રકરણ ૪ થું. :

મુસલમાનોના હૂમલા.

મુસલમાની ધર્મની ઉત્પત્તિ, અને ફેલાવ. સિંધ ઉપર સ્વારી. પંજાબ ઉપર સ્વારીઓ. ગીજનીના સુલતાન મહમુદની હિંદ ઉપર સ્વારીઓ. મહમુદ ગોરી કે શાહબુદ્દીનની સ્વારીઓ. ઈ. સને ૬૨૨ થી ૧૨૦૫ સૂધી.

મુસલમાની ધર્મની ઉત્પત્તિ અને ફેલાવ.—મુસલમાની ધર્મની ઉત્પત્તિ અરબસ્તાનમાં થઈ. હજરત મહમદે મક્કામાં ઉપદેશ કરી પોતાનું મત ચલાવવા માંડ્યું તેવારે ઘણા આ-દમીએ ગુસ્સો કરી તેમની હત્યા કરવાનો વિચાર કર્યો. એ વાત જાણી પેગમ્બર ત્યાંથી ઈ. સ. ૬૨૨ થી. સન. ૬૨૨. માં નાશીને મદીને ગયા. એ વખતથી મુસલમા-ની સર્નેનો આદંબ થયો. નાસવાને અરબી ભાષામાં હીજરી કહેછે તેપરથી એ હીજરી સને કહેવાયછે. પેગમ્બરે એક દેવને માનવાનું લોકને શીખવ્યું. એનો મૂળ અને મુખ્ય સિદ્ધાંત આ હતો.—“લા ઇલાહ ઇલાલાહુ મુહમ્મદુરસૂલુલાહ.” ભાવાર્થ—‘પરમેશ્વર ખંડુ નથી, એકજ પરમેશ્વર છે, પરમેશ્વરનો પેગમ્બર મહમદ છે.’ આમ, સૂરજ, ચંદ્ર, નક્ષત્ર, વગેરે સૃષ્ટિના પદાર્થો તથા મૂર્તિ પૂજવાની મના કરી, ને બધા મુસલમાનને બાઈ

ગણુવાને ફરમાવ્યું. આ નવા પંથને રાજપૂત અને મારથી છૂંદી નાખવાનો પ્રયત્ન સામાવાળીઆએ કર્યો. મહંમદ અને તેના ચેલા સામા લડ્યા ને ફતેહ પામ્યા. પેગમ્બરનાં બુદ્ધિપૂર્ણ, ઉત્સાહ, અને આગ્રહથી મુસલમાનની સંખ્યા ઉતાવળે વધી. ધર્મને માટે રણમાં પડે તે સ્વર્ગે જાય, અને ખીજને મુસલમાન ધર્મમાં લેવામાં મોટું પુણ્ય છે એમ શીખવેથી નવા માર્ગનો ફેલાવો મુસલમાનો ઘણી જીલટથી કરવા લાગ્યા. આખા અરબસ્તાનમાં તે થોડા વરસમાં સ્થાપન થયો. તે દેશના બધા રાજા પેગમ્બરને તાબે થયા, તથા તેના પંથમાં ભળ્યા. ત્યારપછી આસપાસના સઘળા દેશોના લોકને નવા ધર્મમાં દાખલ કરવાને આખું અરબસ્તાન જીલટયું. અરબોને ધર્મનો જુરસો ચડ્યો. જે હિંસ અને જુરસો પેગમ્બરમાં હતો તે તેણે અરબોમાં આણ્યો. ખીજ દેશના પાદશાહો ઉપર પત્ર લખી પેગમ્બર સાહેબે તેમને મુસલમાન થવાનો બોધ કર્યો. એ વેળા સૂધી અરબો કાંઈ ગણુત્રીમાં નહતા, અને હાલ જે વિકાર તેમનામાં થયો હતો તે કોઈના જાણવામાં ન હતો, માટે નવા પંથીઓની કોઈએ દરકાર કરી નહિ. ખીજ દેશોના લોક જોડે વઢી તેમને મુસલમાની ધર્મમાં આણવામાં રાજ મળે, ધન મળે, જમીન મળે; પણ આરંભમાં મુસલમાનો તેથી લોભાયા નહતા; તેઓને કેવળ ધર્મનું ઝનૂન ચડ્યું હતું. પેગમ્બરની પાછળ તેની ગાદીએ તેના શિષ્યો એક પછી એક બેઠા તેઓ ખલીફા કહેવાતાં. તેઓ ઘણાજ સાદા ને ઉમંગી હતા. સો વરસ નહિ થયાં એટલામાં મુસલમાની ધર્મ અને રાજ્ય સિરિયામાં, મિસરમાં ને ઉત્તર આફ્રિકામાં સ્થાપન થયાં. પૂર્વમાં ઈરાન, તુર્કસ્તાન, અને અફઘાનિસ્તાનમાં તેની સ્થાપના થઈ. અમિ-પૂજક પારસી ધર્મ, અને ઘણાક મૂર્તિપૂજક ધર્મો તેને અટકાવી શક્યા નહિ, પણ હિંદુ ધર્મે તેને ખાળ્યો. ભરતખંડમાં મુસલમાની રાજ્ય થયું, પણ લોક મુસલમાન થયા નહિ. પરા-કર્મી મુસલમાનો દિગ્વિજય કરતા ભરતખંડની થડમાં આવ્યા,

તોપણ તે વેળાના રાજ્યકર્તાઓએ એવી ખચાવતી તૈયારી કરેલી જણાવી નથી. અસાન, વહેમ, ને મદાંધ હોઈ ખીજ દેશમાં શું અનેછે તેની ખબર નહિ રાખ્યાથી જુઓ કેવાં માઠાં ફળ થયાં !

સમુદ્રવાટે અને જમીનવાટે કેટલીક નાની સ્વારીઓ મુસલમાનોએ કરી; પણ સિમાં ટકી શક્યા નહિ; હાથમાં આવે તે લૂંટી પાછા જવું પડ્યું. ખસરાના સૂબાએ ઈ.

સને ૭૧૨ માં મહમૂદ કાશીમ નામે ચતુર પણ અતિ ઈ. સન ૭૧૨.
નિર્દય સરદારને સિંધ ઉપર હુમલો કરવાને મોકલ્યો.

એ વેળા ત્યાં દાહીર નામે રજપૂત રાજાનો અમલ હતો ને તેની રાજધાનીનું નામ દેવલ હતું એમ મુસલમાન ઇતિહાસમાં લખ્યું છે. કરાંચીને ઠામે તે હશે એમ સંભવેછે. હૈદરાબાદનું નામ નિઝન, સફર ખફર આગળ આલોર, મુલતાનાદિ મોટાં શહેરો એ રાજ્યમાં હતાં. દેવળનગરને લૂંટી તેની વસ્તીને દુષ્ટ કાસમે કતલ કરી. મોટું જુદ થયું તેમાં દાહીર પડ્યો, ને કાસમે રાજ્યનાં શહેરોને લૂંટી દેશની માઠી દશા કરી. તેના પાપનું ફળ તેને ઉતાવળે મળ્યું. જોણે તેને સેનાપતિ ઠરાવી મોકલ્યો હતો તે હાકમનું મરણ થવાથી તેને ઠામે ખીજે થયો તેણે કાસમને ખરતફ કરી મારી નાખાવ્યો. ત્યારપછી રજપૂતોએ કેટલાંક વરસમાં દેશ પાછો જીતી લીધો.

ખુખારાના કોઈ સુલતાનને અલખીન નામે ગૂલામ હતો તેણે અફઘાનિસ્તાનમાં ગીજની શહેરમાં સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપ્યું હતું. અલખીનની પાછળ તેનો દાસ ને જમાઈ સખ-ક્તગીન તેના રાજ્યનો ધણી થયો. એ ગૂલામ સુલતાન તેના સસરાથી સરસ નીકળ્યો. તેણે ખલ્ગિસ્તાન, અશિયાઈ તુર્કસ્તાન, વગેરે મૂલકો જીતી રાજ્યનો વધારો કર્યો. એ વેળા પંજબમાં જયપાળ નામે અધનંદી વંશનો રાજા રાજ કરતો હતો, ને તેનું પાટનગર લાહોર હતું. ગીજનવી સુલતાનની ફોજ લૂંટફાટ કરતી

પેશાવર સૂધી આવી (સને ૯૭૭). તેને અટકાવ-
 ઈ. સને ૯૭૭. વાને જયપાળ સામો ગયો, પણ જય પાળો નહિ.
 એકેએ ફરી મળવાની તૈયારી કરી. પંજાબપતિએ
 દિલ્હી, અજમેર, કાલીજર, અને કનોજના ભૂપતિઓને પો-
 તાની કુમકે બોલાયા. મોટી લડાઈ થઈ તેમાં રજપૂત સેના
 હારી. સુલતાન લૂંટથીજ રાજ થઈ પાછો ગયો.

આ જુદામાં જે અવલોકન રજપૂત સરદારોએ ન કર્યું તે
 સુલતાનના પરાક્રમી અનોરસ પુત્ર મહંમૂદે કર્યું. મુસલમાન
 લસ્કરના સિપાઈઓની સંખ્યા કરતાં હિંદુ લડવૈયાની સંખ્યા
 ઘણી મોટી છતાં તેઓ જીતી શકતા નથી તેનાં કારણ તે શો-
 ધવા લાગ્યો. ખાસના મરણપછી સુલતાન થયો તેવારે રજપૂ-
 તોની નખખાઈનો લાભ તેણે પૂરો લીધો. હિંદુસ્તાનની લક્ષ્મી
 લૂંટવાના લોભથી અને હિંદુઓની મૂર્તિઓ ભાંગવાના તથા
 તેમને મુસલમાન કરવાના પુણ્યથી તે અને તેના સિપાઈઓ
 ઉત્સકેરાયા, ને તેથી હિંદુરાજપ્રજના ભોગ મળ્યા. મહંમૂદે ઘણીક
 સ્વારીઓ કરી ખૂબ હાનિ કરી. ખેસુમાર ધન લઈ ગયો, લાખો
 આદમીને પકડીને વટાવ્યા ને વેચ્યાં; તથા લાખો માણસ
 માર્યા ગયાં. ૧ લી સ્વારી ઈ. સ. ૧૦૦૧ માં કરી.

ઈ. સને
 ૧૦૦૧.

પેશાવર આગળ જયપાળને હરાવી પકડ્યો ને ખંડણી
 કબૂલ કરાવી છોડી દીધો. રાજા આ વેળા ધરડો
 થયો હતો; તેનાથી આ અપમાન સહન થયું નહિ તેથી ટીકાટ
 આનંદપાળને રાજ્યાસને ખેસાડી પંડે બળી મુઝ્યો. વિજયરાય
 કરીને ભાટીઆના રાજાએ ખંડણી અટકાવી માટે મહંમૂદ
 વળી સને ૧૦૦૪ માં આવ્યો. લડાઈ થઈ તેમાં રજપૂતોએ
 ખલાદુરીથી વઢી સાંજસૂધી હથ્થા પાછા વાળ્યા, પણ અંતે
 છેલ્લા હથ્થામાં તેઓ પાછા હથ્થા. વિજયરાયે ઘણા શૂરથી
 પોતાનો ખત્યાવ કર્યો, પણ ક્ષત્રીય વર્ગ સિવાય બાકીની પ્રજા
 વઢવામાં કામ લાગે નહિ તેથી તે વર્ગ ખૂટ્યો એટલે શત્રુને
 હાથ દેશ જતો. આખરે મહંમૂદે તેનો મૂલક જીતી લીધો. સને

૧૦૦૯ માં આનંદપાળે ઝઘડો ઉઠાવ્યો. એ વેળા હિંદુસ્તાનના ખીજા રાજા તેની મદદે આવ્યા હતાં. અટકથી કેટલાક ગાઉ ઉપર પેહિલંગઠ આગળ સંગ્રામ થયો તેમાં મુસલમાનો ખુબ હુણાયા પણ છેલ્લે જીત્યા. ત્યાંથી મહમૂદ નગરકોટ (હાલ કાંચહગઠ ખીઆસને કાંઠે હિમાલયમાં) ગયો. ત્યાંનાં દહેરામાંથી તેને પુષ્કળ દ્રવ્ય મળ્યું. ખીજાં કેટલાંક નગરો ને દેવસ્થાનો પણ લૂટ્યાં ને ત્યાંની મૂર્તિઓને તોડી. જમના અને સરસ્વતીની વચ્ચેના પ્રદેશમાં થાણેશ્વરનું મોટું ધાગ હતું તે લૂટવા થોડે વરસે આવ્યો. એ સ્વારીમાં પણ તેને સોનું, રૂપું ને ઝવેર મસ મળ્યાં, ને એ લાખ કેદી પકડાયા. જેમ વધારે મળવા લાગ્યું તેમ લોભ વધતો ગયો. એપછી કાશ્મીર જીતતાં માર ખાઈ પાછા જવું પડ્યું. એ પરાજયથી મહમૂદ હિમ્મત હાર્યો નહિ. સને ૧૦૧૯ માં તે મોટી સેના લઈ કનોજ ઉપર ચડ્યો. ત્યાંનો મહારાજ વઢ્યા વિના શરણે ગયો. તેની પાસેથી ધન લીધું, પણ તેની પ્રજાને પીડી નહિ. અહીંથી જીપડી સુલતાન મર્રત ગયો. ત્યાંનો રાજા પણ તાબે થયો. અહીંથી મથુરામાં આવ્યો. ભાવિક વૈષ્ણવોએ ઘણાં નાણાં ખરચી મોટાં શોભાયમાન મંદિરો બંધાવ્યાં હતા, ને તેઓમાં સોના-ઈ. સને ૧૦૧૯. રૂપાની કૃષ્ણાદિ દેવોની મૂર્તિઓ ખેસાડી હતી. એ મૂર્તિઓને હીરા વગેરે રત્નો જડેલાં હતાં ને, શાણુગાર પણ લાખો રૂપિઆનો કરાવ્યો હતો. એ સર્વ મહમૂદે લૂંટી લીધું, ને કેટલાંક મંદિરોને પાડી નાખ્યાં. કેટલાંકની સુંદરતા જોઈ આશ્ચર્ય પ્રાપ્તી તેઓને રહેવા-ફીધાં. એ દેખી તેને રૂપાળી ધર્મારત્નો ખાંધવાનો શોક થયો. મથુરા નગરને વીસ દિવસ લૂંટાવ્યું ને હજારો માણસને પકડી ગુલામ કર્યાં. પાછા જતાં જે રાજા સામા થયા તેમને જીતીને ગીજની ગયો. કનોજનો રાજા લડ્યા વિના મહમૂદને વશ થયો માટે કલીજરના રાજાએ તેના ઉપર સ્વારી કરી તેને માર્યો. એ સાંભળી સને ૧૦૨૨ માં મહમૂદે કલીજરના રાજા ઉપર ચડાઈ કરી. એ વેળા લાહોરની ગાદીએ

આનંદપાળનો કુંવર ખીજો જયપાળ હતો તેણે કલીંજરને મદદ કરી માટે તેનું રાજ લઈ મહમૂદે ખાલસા કર્યું. કલીંજર જીતવાનો ખીજો પ્રયત્ન અફળ ગયા પછી કલીંજર અને ગ્વાલીઅરના રાજાઓને જીતવાને સુલતાન પાછો આવ્યો તેવારે તેઓએ તેને ધન આપી સંતોષ્યો. પછી ગૂજરાતપર ધાડ આવી. મહમૂદ સુલતાનપર થઈને મોટા રણુની, વાટે આણહિલ્લપુર આવ્યો. ઈ. સ. ૧૦૨૪. જયધાની છોડી રાજા ભીમ

ઈ. સ. ૧૦૨૪.

જતો રહ્યો. સુલતાન ત્યાંથી સોમનાથ ભણી ગયો. પોતાની ફાજ લઈ ભીમ તેની પૂઠે પડ્યો. સોમેશ્વરના દહેરાની આસપાસ જખરો કાટ હતો તેમાં આગુખાગુના ઠાકોરાએ ભરાઈ દેવલનો ખચાવ કર્યો. તેમણે ત્રણ દિવસ લગી મુસલમાનોના છાપા પાછા વાળ્યા. એથે દહાડે ગૂજર રાજાએ આવી ભારે જીદ મચાવ્યું, ને કેટલોક જય મેળવ્યો, પણ અંતે મુસલમાન જીત્યા. મહમૂદે દહેરામાં પેશી શિવલિંગને તોડ્યું નેદિંદ્ર લૂંટી પાછો આણહિલ્લવાડમાં આવ્યો. અહીં થોડો વખત રહી રણુવાટે સિંધ ગયો. માર્ગમાં પાણીની તંગીથી તેની ફાજને બહુ પીડા થઈ. તેની મોટી સ્વારીઓમાં આ છેલ્લી હતી. આ સુલતાનને તેના સ્વદેશી અને સ્વધર્મી ઇતિહાસકર્તા વખાણે તેમાં નવાઈ નથી; ન્યાય અન્યાયનો વિચાર કર્યાવિના લોક વિજયી રાજાને સારો ગણેછે, પણ વાસ્તવિક જોતાં મહમૂદ જેવા કેર કરનારા રાજા મોટા પીડક અને પાપી છે.

ગીજનીના મહમૂદની મોટી ધાડોપરથી હિંદુસ્થાની રાજા પ્રજાએ શીખામણ લેવી જોઈતી હતી. લાહોરના રાજા આનંદપાળને સ્વદેશાભિમાન હતું એમ સંભવેછે, કેમકે તેણે દેશી રાજ્યની લાજ જાળવવાને ઘણો પ્રયાસ કર્યો. તે સમયના ખીજા રાજાઓના લક્ષમાં એ વાત જોઈએ તેવી ઇતરેલી જણાતી નથી. પંજાબનું રાજ્ય મુસલમાનોને કબજે ગયું તેઓ છેક થડમાં આવ્યા, ને તેમનું વલણ કેવું છે એ જમણ થયા પછી પણ રજપૂત રાજાઓએ એવી પોતાનાં રાજ્યોનું રક્ષણ કરવાને

જોઈએ તેવી તૈયારી ને સંપ કરેલો જણાતો નથી. અનેક કારણોને લીધે ભરતખંડનાં રાજ્યો પરાક્રમહીન અને નબળાં થઈ ગયાં હતાં. તેનું પરિણામ એ થયું કે મહમૂદના જેવો ખીજો પરાક્રમી સુલતાન ધોરી વંશમાં થયો તેને હાથ દેશ ગયો. રાજપુત્રો રાજ ખોઈ પાયમાલ થઈ ગયા, અને પ્રજાની ખરાબી થઈ. મહમૂદની પછી ગીજનીની ગાદીએ તેના વંશજો આવ્યા તેઓ માંહોમાંહે વઢી નાશ પામ્યા. એક પછી એક પ્રાંત ખોતાં આખરે પંજાબ માત્ર તેમને કબજે રહ્યો. કેટલીક વાર તેઓ લૂંટતા લૂંટતા કાશ્મીર સુધી જતા. રજપૂત રાજાઓ પણ તેમની પાસેથી પંજાબ જીતી લેવાને મથ્યા, પરંતુ ઈ. સ. ૧૧૮૬ માં મહમૂદ ધોરીએ પંજાબ દેશ જીતી લીધો ત્યાંસુધી તે તેમને હાથ રહ્યો. ગીજનીનું રાજ્ય નબળું પડ્યું તેવામાં ગીજની અને હેરાતની વચ્ચે આવેલા ધોર નામે ડુંગરી મુલકનું રાજ્ય જોરાવર થયું. ત્યાંના સુલતાને ગીજની શહેર જીતી સાત દહાડા સુધી લૂંટાવ્યું, ને મહમૂદે જેવી અવદશા મથુરાં વગેરે હિંદુ નગરોની કરી હતી તેવી તેના શહેરની ધોરી સુલતાને કરી. ઈ. સ. ૧૧૯૩ માં મહમૂદ ધોરી (શાહખુદીન ધોરી) ગીજનીની ગાદીએ બેઠા. ત્યાં- ઈ. સ. ૧૧૯૩. રપછી તેણે મુલતાન શહેર વશ કર્યું ને ગૂજરાતપર ચઢી આવ્યો, પણ ખાળે મળરાજના કાકા ભીમદેવને હાથે માર ખાઈ પાછો ગયો.

ઈ. સ. ૧૧૯૩ માં તેણે હિંદુસ્થાન ઉપર સ્વારી કરી. અજમેરના ચોહાણ રાજા સોમેશ્વરનો શૂરો કુંવર પૃથુરાજ તેની સામે લડેવાં ગયો. સ્વદેશની આખરે આ વેળા તેણે જાળવી. થાણેશ્વર આગળ ધોરી શાહની સેનાની મીઠી દાણાદાણ કરી નાખી. પૃથુરાજ ચતુર શૂરવીર હતો. જો તે વેળા દેશમાં કુસંપ નહોત તો તેના જીવતાં સુધી મુસલમાનો તેના રાજ્યના ધણી થવા પામત નહિ. નદિહીના તુંવાર રાજાને કુંવર નહતો, એ કુંવરીઓ હતી. એમાંથી એક તેણે અજમેરના સોમેશ્વરને દીધી હતી, ને

ખીજને કનોજના રાઠોડ રાજા વેરે પરણાવી હતી. એમાંની અજમેરવાળીનો કુંવર પૃથુરાજ, ને કનોજવાળીનો કુંવર જયચંદ, એ બેની વચ્ચે દિલ્હીના રાજાવિષે વાંધો હતો. રાજ્યના ભાગ ન પાડતાં દિલ્હીથી રાજાએ પૃથુરાજ એકલાને ગાદી આપી. આ કામે ડહાપણ ભરેલું હતું. એથી દિલ્હી અને અજમેરનું ખજાનું એકઠું થયું તે હિંદુસ્તાનને લાભકારી હતું. પણ કનોજના જયચંદને પાલખું નહિ, તેથી તેણે પોતાના મશીઆઈ ભાઈસાથે લડાઈ જોડી. એથી એક નખળા પડ્યા. સ્વાર્થ અને અદેખાઈને લીધે સંકટના સમયમાં પણ સ્વદેશના લાભને વિસાર્યો તેનાં કૃપાં માઠાં કૃણ થયાં તે આપણે હમાણા જોઈશું. કંમનસીમ હિંદને ડુખાવવાને આ કુસંપ પૂરતો નહોતો. તેમ જૂજરાતના રાજા ભોળા ભીમ જોડે પૃથુરાજને કળ્પો ગિઠ્યો. બેનાં લશ્કરોએ એકએકનો સંહાર કરી રજપૂતોને નખળા પાડ્યા. અસાન અને વહેમનો વાંક પણ ખરો. અફઘાનિસ્તાનમાં શું ચાલેછે તેથી એ રાજાઓ જાણીતા રહેતા હોત તો વધારે સાવચેત રહેત એમ સંભવેછે, પરંતુ ત્યાં જતાં વટલાવવાનો વહેમ હતો. એવી હાલતમાં હતા તેવારે

ધોરી સુલતાન સને ૧૧૯૩ માં ફરીને ખહુ ખજવાન
ઈ. સને ૧૧૯૩. ફોજ લઈને પાછો આવ્યો. થાણેશ્વરના રણમાં વળી

જંગ મઢ્યો. ગરાસીઆ પાછી પાની કરી નાઠા. ઘણા રાજપુત્રો રણમાં પડ્યા. મરવું ભલું પણ નાસવું નહિ એવો નિશ્ચય કરી શૂરો પૃથુરાય અંતલગી લડ્યો. મુસલમાન સ્વારોએ તેને જીવતો ઝાલ્યો. શૂરાર પૃથુરાજ પોતાની ફરજ ખજવતાં પકડાયો તેને આ સુલતાને કતલ કર્યો. આ મરાજય પછી રાજપુત્રો પઠાણ લશ્કરની સામા ટકી શક્યા નહિ. ધોરીશાહ અજમેર સૂઢી ખિનહરકતે ગયો. તે નગર લડ્યા વગર શરણે આવ્યું. તથાપિ તે નિર્દય શાહે તેના રહેવાસીઓને લૂંટ્યા ને મારી નાખ્યા. પૃથુરાયના ક્રોધ અનોરસ છોડરાને અજમેરનો તાબેદાર રાજા ઠરાવી, તથા કુતુબુદ્દીન

નામે તેનો ચતુર અને ખહાદુર ગૂલામ હતો તેને હિંદુસ્થાનનો સૂબેદાર ઠરાવી તે સ્વદેશ ગયો. એ સૂબેદારે દિલ્હીમાં રાજ્ય-ધાની કરી, ને ખીજાં શહેરો જીત્યાં. ખીજા વરસે ઘોરી સુલતાને આવી કનોજના રાજા જયચંદ્રરાયને હરાવી તેનો દેશ જીતી લીધો, ને કાશી જઈ ત્યાંનાં દહેરાં બાંગી તથા શિવ-લિંગો અને મૂર્તિઓને તોડી શહેરો અને ગામડાં લૂંટ્યાં. ખીજાં હિંદુ રાજ્યો જીતવાનું કામ કુતુબુદ્દીન અને ખીજા સર-દારોને સોંપી તે ગીજની ગયો. એમણે ઘણાં રાજ્યો જીતી કબજા કર્યાં. સુલતાને ઠરાવેલા રાજાને અજમેરની માદી-એથી ઉઠાડી ત્યાંના ઠાકોરોએ ખીજા રાજા નીમ્યો. કુતુબુદ્દીન આગલાની મદદે આવ્યો, ને તેના વેરીઓને હરાવી તેને પાછો ગાદીએ બેસાડ્યો, તથા તેના રક્ષણને માટે મુસલમાન ફોજ ત્યાં રાખી. અજમેરથી તે ગૂજરાત ઉપર ચઢ્યો, ને ભીમદેવને હરાવી દેશ તાબે કરતો હતો તેવામાં તેના ધણીએ દિલ્હી જવાને કરમાવ્યું. એપછી તેણે ગ્વાલિયરનો કિલ્લો લાંબી મુદત સૂઝી ઘેરો ધાલીને લીધો. ત્યારકેડે ખીજાવાર ગૂજરાતમાં આણહિલપુર લીધું, પરંતુ એ રાજ્ય ઝાઝીવાર તેને હાથ રહ્યું નહિ. કેટલેક વરસે ગદખર નામે પહાડી લોકે ખાળ-વો કર્યો, લાહોર લીધું, ને પૂંજાખ લૂંટ્યું. એમને સજા કરવાને ઘોરી સુલતાન આવ્યો. ખંડખોરોં હાર્યાં ને તેઓમાંના ધણક મુસલમાન થયા. પણ કેટલાકે ઈ. સને ૧૨૦૫ ખાર રાખી અને ઓચિન્દ્રી તેના તંબુમાં ધૂસી તેનો ઘાત કર્યો (સને ૧૨૦૫). એમ હિંદુસ્થાનનો આ પહેલો મુસલમાન પાદશાહ મૂઓ.

પ્રકરણ ૫ મું.

મુસલમાની રાજ્ય.

દિલ્હીના અફગાન કે પઠાણ પાદશાહો. ગૂલામ વંશ. ખિલજી વંશ. તઘલખ વંશ. લોદીવંશ. ઇ. સ. ૧૨૦૬થી ૧૫૨૬ લગી.

૩૨૦ વરસમાં આ પાંચ વંશના ૩૪ પાદશાહ થયા. તેઓ અફગાન કે પઠાણ જાતના કહેવાયછે, પણ ખરૂં જોતાં તેઓ-માંના ઘણાખરા તુર્ક (તાતાર) હતા.

- ગૂલામ વંશના ૧૧ સુલતાન સને ૧૨૦૬ થી ૧૨૯૦ સૂધી-માં થયા તેઓનાં નામ ને વરસ.—

પાદશાહનાં નામ.

ગાદીએ બેઠાનાં વરસ ઇ. સ.

કુતુબુદ્દીન.....	૧૨૦૬
આરામ.	૧૨૧૦
અલ્તમસ	૧૨૧૦
રુકનુદ્દીન.....	૧૨૩૫
રજીઆ બેગમ.....	૧૨૩૬
• બેરામ.....	૧૨૩૯
મસુદ	૧૨૪૧
નાસિરુદ્દીન.	૧૨૪૬
બલ્લબન.....	૧૨૬૫
કૈકુબાદ	૧૨૮૭

ધોરી પાદશાહ મરી ગયો તે વેળાં તેના હાથ નીચે મુખ્ય ચાર ગૂલામ સરદારો હતા, એક ગીજનીમાં, ખીજો મુલતાન અને સિંધ ખાતે, ત્રીજો બંગાળા ને બહારમાં, અને ૪ થો દિલ્હીમાં હતો. એ ચારે સ્વતંત્ર થઈ જઈ પોતાને સુલતાન (એટલે પાદશાહ) કહેવડાવવા લાગ્યા. એમાં કુતુબુદ્દીનને કબજો દિલ્હી હતી. એણે ચણાવવા માંડેલો કુતુબનીનાર હજુ

દિલ્હીમાં છે. એના દીકરા આરામના વખતમાં રાજમાં કાંઈ વધારો થયો નહિ. અલ્તમસ કરીને કુતુબુદ્દીનનો ગૂલામ અને જમાઈ હતો તેણે આરામની કનેથી રાજ્ય છીનવી લીધું ને મુલતાન તથા ઉત્તર સિંધ,* અને બંગાળ તથા બહારના સુલતાનોને જીતી તેમનાં રાજ્ય કબજા કર્યાં. ફટલાંક રજપૂત રાજ્યો હજી સ્વતંત્ર હતાં. ફટલાંક આગળ જીતાયલાં છતાં હુકમ નહોતાં માનતાં તેઓને એણે વશ કર્યાં. માળવામાં તેની ફાજે આવીને ઉજ્જણ નગરી સર કરી. એમ આખું હિંદુસ્તાન તેને તાબે થયું. રકનુદ્દીન માઠી ચાલનો રાજા હતો. તેને ગાદીએથી ઉઠાડી તેની બેન રજુઆ બેગમ રાજ કરવા લાગી. બાઈ હોશીઆર હતી ને રાજ્યનો બંદોબસ્ત ઠીક રાખતી, પરંતુ તુર્ક સરદારો તેનાથી રાજ ન હતા. એક સરદારે બંડ કરી તેને પકડી. બીજાઓએ એ બળવાખોર તથા મુલતાના બંનેને મારી નાખ્યાં, ને તેના ભાઈ બેરામને તખ્તે બેસાડ્યો. એ શાહ બુદ્દિહીન ને તામસી હતો. મુગલો ચઢી આવ્યા હતા તેઓને કાઢવાને એણે લશ્કર મોકલ્યું તેણે બંડ કરી તેને મારી નાખ્યો ને તેના ભત્રીજા મસૂદને મુલતાન કર્યો. એ પણ દુર્યોગ અને નઠારી ચાલનો નીકળ્યો. તુર્ક સરદારોએ તેને કંદ કરી તેના કાકા નાસરુદ્દીનને રાજ્યાસન આપ્યું. આ મુલતાન સદગુણી હતો. તેને એકજ બેગમ હતી તેના હાથનું રાંધેલું જમતો ને કુરાનનો ઉતારો કરવામાં કાળ કાઢતો. તેનો નીમકેહલાલ વજીર બલબન તેને નામે ખયું કામ કરતો. આ ગૂલામ વંશના અમલમાં કાબુલ તરફથી મુગલોની સ્વારીઓ વારે વારે આવતી. આ રાજના અમલમાં બુદ્દેલખંડ, મેવાડ, વગેરેના રજપૂતો પણ લડવા બિઠ્યા હતા. એ સર્વેને વજીરે હરાવી રાજ્યને સાચવ્યું. પાદશાહ અપુત્ર હતો તેથી તે મૂઝ્યો તેવારે એ વજીર ગાદીએ બેઠો. તે પ્રથમ અલ્તમસનો ગૂલામ અને જમાઈ

* સિંધનો દક્ષિણ ભાગ આ વેળા સુમરા રજપૂતોને તાબે સ્વતંત્ર હતો.

† મુગલો હજી મુસલમાન થયા ન હતા.

હતો. પહેલું કામ એણે એ.કર્ણુ કે તુફે ઉમરાવો જાણે રાજ્યના માલિક થઈ નજરમાં આવે તેને ગાદીએ બેસાડતા ને ઉઠાડતા, તેઓની સત્તા તોડી. એ ચાળીશોક હતા. મૂળમાં તેઓ અલ્પ-મસના દાસ હતા. અને તેઓમાંના કેટલાક તેના બાઈબંધ ને સગા હતા. તેમાંના ઘણાકને તેણે માર્યા. સખ્ત અને જૂલમી કાયદાથી તથા ગુનેગારોને કઠણ સજાથી તેણે રાજ્યનો બંદોબ-સ્ત રાખ્યો. બંગાળામાં મોટું બંડ થયું. પણ બંડ કરનારનો નાશ કરી શાહજહાં બધરાખાને ત્યાંનો હાકમ ઠરાવ્યો. પાદશાહ ૮૦ વરસનો થયો તેવારે તેનો વડો શાહજહાં મુગલો જોડે વઢતાં મરણ પામ્યો. એ દુઃખથી તેનો કાળ થયો. મરનાર શાહજહાંના કુંવરને ગાદીએ બેસાડવાનો ઠરાવ તેણે કર્યો હતો, પણ તેના મરણ કેડે કારભારીઓએ બધરાખાના કુંવર કેકુખાદને તખ્ત-નશીન કર્યો. આ જીવાન સુલતાને ખદફેલીમાં પડી નાજીમુ-દ્દીન નામે વજીરને બધો અધિકાર સોંપ્યો. આ લોભીઆ વજીરે પાદશાહ થવાનો મનસુખો કર્યો. જેઓ હરકત કરે તેવા હતા તેઓને મારી નાખ્યા. એમાં નવા મુસલમાન થયેલા મુગલો હતા. પાદશાહના પિતરાઈ બાઈ વગેરેનો નાશ કર્યો. પછી પાદશાહ અને તેના બાપ (બંગાળાનો સૂબેદાર) વચ્ચે કજીઓ કરાવ્યો. સુલતાન ફૈઝ લઈ પિતાને જીતવા ગયો, પણ લડ્યા પહેલાં સલાહ કરવાની બાપે કાશીશ કરી તે પાર પડી. પછી તે વજીરને વિખ દેઈ માર્યો. પણ શા-હમાં અમલ ચલાવવા જેટલો દમ ન હતો. જલાલુદ્દીન ખિ-લજી નામે સરદારને વજીર બનાવી તેને આધીન થયો. એ વજીરે પાદશાહનો ઘાત કરાવી, તથા તેના વારસના પ્રાણ લઈ રાજ્યપદ ધારણ કર્યું. ઈ. સ. ૧૨૬૦.

ખિલજી વંશના પાદશાહનાં નામ તથા સાલ ઈ. સનની.

જલાલુદ્દીન કિલજી..... ૧૨૬૦

ફઝાહીમ ૧૨૬૫

અલાઉદ્દીન खूनी..... ૧૨૯૫

उमर ૧૩૧૫

मुबारक ૧૩૧૬

खुशरू..... ૧૩૨૦

ખિલજી લોક મૂળમાં તુર્ક હતા, પણ અફઘાનિસ્તાનમાં આવી વસ્યા પછી પઠાણ કહેવાતા. ધણીની હત્યા કરી જલાલુદ્દીન તખ્તે બેઠો, પણ ત્યારપછી તેણે તેના દુશ્મનો ઉપર દયા કરી, ગૂલામ વંશના પક્ષકારોએ ગાદી લેવાના પ્રયત્નો કર્યા તેમાં તેઓ કાયા નહિ, ને જેઓ પકડાયા તેઓને મારી ખત્તી. ધાડ, ચોરી, વગેરે ગુના કરનારને વાજખી સજા કરે નહિ એવી ખોટી દયાથી રાજમાં અશ્વવસ્થા થઈ ને પ્રજાને ઘણું નુકસાન થયું.* મુલતાનને અલાઉદ્દીન નામે ખુદિવાન, પરાક્રમી, પણ રાક્ષસી સ્વભાવનો અતીતિવાન દુષ્ટ ભત્રીજો હતો. અયોધ્યા પ્રાંતની સૂબેદારી તેને સોંપી હતી ત્યાંથી પોતાનું લશ્કર લઈ તેણે દક્ષિણ ઉપર સ્વારી કરી. મહારાષ્ટ્રના રાજા રામદેવને તેની રાજ્યધોની દેવગિરિ (હાલ હાલતાપાદ) માં ઘેરી તાપે શ્વાની ફરજ પાડી. તેની કનેથી ઈલિચપુર તથા પુલકળ ધન લઈ દિલ્હી આવ્યો. એને ધરડો થયેલો મુલતાન જલાલુદ્દીન થોડા સ્વારો સહિત સામે તેડવા ગયો. કાકા ભત્રીજાની મુલાકાત થઈ. ભત્રીજાને કાકા ભેટ્યો એટલે તે દુષ્ટે ડોસાને માઠી નખાવ્યો. આ ખપ્પર સાંભળતાં વારને બેગમ મયત પાદશાહના ખાંજ ફુવર ઈલાહીમની દુવાઈ ફેરવી, પણ પાદશાહનો ખિતાબ ધારણ કરી અલાઉદ્દીન ઉતાવળે તેને ઝાલવાને આવ્યો. ખાજરાજ તેના મોટા ભાઈ પાસે મુલતાનમાં નાઠો. બેગમ અને તેના બંને શાહબદને અલાઉદ્દીને વિશ્વાસઘાત કરી પકડીને મારી નાખ્યાં. મહા-

* સિદ્ધ મૌલા કરીને કાંઈ ફકીર હતા તેને પાદશાહ કરવાનું કોશીશ થવાથી જલાલુદ્દીને દયા ન કરતાં તેને મારી નખાવ્યો. ફકીરે શાપ દીધો તે વહેમી લોકે ખરો માન્યો, કેમકે રાજ્ય ઉપર આક્રમ્તો આવી.

રાષ્ટ્રથી આણેલી દોલત ફાજને અને ઉમરાવોને વહેંચી આપી તેમને રાજ કરી નિર્ભયપણે અમલ કરવું લાગ્યો.

આ તુર્ક અને પઠાણ પાદશાહો ધણું કરીને સ્વભાવે ક્રૂર હતા. તેઓમાં અલાઉદ્દીનને તે કાળના તવારીખ લખનારાએ ખૂની લખ્યોછે તે ઉપરથીજ અનુમાન થઈ શકે કે એની નિર્દયતા એ વર્ગના ખીજ સુલતાનોથી ઘણી વધારે હશે. ગૂજરાતમાં “અલાદીઓ ખૂની” એ નામે તેનો તિરસ્કાર અદ્યાપિ થાયછે. મુસલમાની અમલ થયા પછી ધણું કરીને હરેક સુલતાનના અમલમાં ત્રણ પ્રકારના મોટા ખતાવ ખનતા. એક વાયવ્ય દિશાએથી મુગલોની સ્વારીઓ, ખીજે ખંડીઆ રજપૂત રાજાનાં તથા મુસલમાન સૂબેદારોનાં ખંડ, અને ત્રીજે સ્વતંત્ર રજપૂત રાજ્યો ઉપર ચડાઈઓ; એ ત્રણમાં લાખો આદમીની હત્યા અને પુષ્કળ માલમિલકતની લૂંટ થતી. શાહજહાનમાં જેનું કાલે તે સુલતાન થઈ કુટુંબીઓને કદ કરી આંધળા કરે કે મારી નાખે. વળી ખીજ કોઈનું ચાલે તો તેની પણ તેવી અવસ્થા કરે.

અલાઉદ્દીને ગૂજરાત જીતવાને ફાજ મોકલી. રાજા કરણ વાઘેલાથી ખચાવ કરી શકાયો નહિ. દેશની ખરાખી થઈને મુસલમાની રાજ્યની સ્થાપના થઈ.* ગૂજરાતમાં નાશ કરી પાછી વળેલી ફાજમાંના કેટલાક સિપાઈએ ખળવો કર્યો. અલાઉદ્દીને પ્રથમ તેમનાં ખઈરાં તથા છોકરાં દિલ્હીમાં હતાં તેમને મારી નાખ્યાં, ને પછી ખળવાખોરોને પકડી કતલ કર્યા. સુલતાનનો ભત્રીજો સુલેમાન, તેને મારી ગાદીપત્તિ થવાની કાશીશ કરવામાં માર્યો ગયો. તેના બે ભાણેજની પણ તેજ વલે થઈ. રાંજપાટ લેવાના પ્રયત્નમાં ખીજ પણ માર્યા ગયા. મુગલો વારેવારે લૂંટવાને ચઢી આવતા, તપણુ આ વેળા (સને ૧૨૬૮ માં) તેઓના કતલગળનામે સરદારે રાજ્ય સ્થાપવાને માટે ગીજનીમાં મુકામ

* ગૂજરાતનો ઇતિહાસ આ ઠેકાણે ચાલ કરાવેલો.

કર્ચો અને લૂંટ કરતો દિલ્હીના કોટસૂધી આવ્યો. અલાઉદ્દીનના સેનાપતિ બાકરખાએ તેમને હરાવ્યા. એના બદલામાં બાકરને શત્રુને હાથે તેણે મરવા દીધો. રણરથબોરના અને ચીતોડના મહારાજ હજી પૂરા જીતાયા નહતાં આ જખરા સુલતાને ત્યારે લડાઈઓ કરીને તેમને વશ કર્યા. એમાં એણે ખુબ કૂરતા કરી. ત્યારપછી મહારાજ ઉપર તવાઈ આવી. ખંખાત લૂંટયું તેવારે ધણાક માણસોને ઝાલી ગુલામ કર્યા હતા તેમાં એક ધણો રૂપાણો ને ખુદિવાન આદમી નામે કાકુર હતો તે અલાઉદ્દીનનો માનીતો થયો. એની સરદારી નીચે મહારાજ દેશમાં ફેાજ મોકલી. રાજા રામદેવ તાપે થઈ કાકુરજોડે દિલ્હી આવ્યો. સુલતાને ત્યારે થઈ તેને મંડળિક રાજા હરાવ્યો. સન્ને ૧૩૦૬ થી ૧૨ સૂધીમાં કાકુરે ચાર સ્વારીઓ દક્ષિણમાં કરી અને અથાક લૂંટ આણી. મહારાજ વશ કરી તૈલંગાણમાં ગયો. ત્યાંના રજપૂતો ખુબ અધ્યા તથાપિ પરાજય પામ્યા. ધણા માસ ઘેરો ધાલી વરંગુલ નગર કાકુરે જીત્યું. પછી કર્નાટક અને મલખાર જીતી કન્યાકુમારી સૂધી પહોંચ્યો. એમ આખા ભરતખંડમાં અલાઉદ્દીનની આજુ કરી. એની પહેલાં દિલ્હીના કોઈ સુલતાનનું ઉપરીપણું એટલું ફેલાયું નહતું. ધણીને મારી પંડે પાદશાહ થવાનું મન કાકુરને થયું. દારૂના વ્યસનથી શાહનું મન અને તન ખેડ ખગડયાં હતાં. કાકુરે તેનો ઘાટ ઘડવાની તથા સેને તેના કુવરો જોડે આજુખનાવ કરાવવાની યુક્તિઓ રચી. તેની શીખવણીથી ખેગમને તથા શાહજાદામાંના વડા ખેને સુલતાને કેદખર્ચા, તથા ખોતાના ભાંઈ અલખખાને તથા મોટા સેનાપતિ અલખખાને મારી નાખ્યા. ખંડો ઊઠ્યાં. એવામાં અલાઉદ્દીનનું મરણ થયું. તેને ઝેર દેવાનો શક કાકુરને શિર છે. અલાઉદ્દીન અકલમંદ ને ખહાદુર, પણ ઉદ્ધત ને સ્વભાવે જંગલી હતો. નવો ધર્મ સ્થાપી ખેગમખર થવાની એકવાર ઈચ્છા કરી, ને એકવાર સિંકદરની ગોડ પુથવીના ખીજ દેશો જીતવા જવાનો મનસુખો કર્યો. એવા અવિચારના ખ્યાલ પારખડયા નહિ, પણ ને યોજનાઓ તેણે ઠરેલપણે

કરી તે દૃઢતા અને ચતુરાઈથી પાર પાડી. પણ એ દુષ્ટ આદ-
મીની દૃઢતા અને ચતુરાઈ દુનીઆને પીડાકારક હતી તેથી તે-
ઓનો ધિક્કાર થયોછે. હિમાલયથી કન્યાકુમારી સૂધીમાં એણે,
એના નાયકોએ. તથા એની ફાજો લાખો હિંદુના પ્રાણ લીધા;
હિંદુસ્તાનમાં ધોરી અને ગૂલામ પાદશાહોએ કરે કર્યો તેમ દ-
ક્ષિણમાં એણે કર્યો. પોતાના દેશનું અને રાજ્યનું રક્ષણ કરવા-
ની શક્તિ નેઓ ખૂબેછે તેઓની એવી અવદશા થાયછે.

કાકુરે અલાઉદ્દીનના નાની વયના ૪ થા છોકરા ઉમરને ગા-
દીએ ખેસાડ્યો, ને તેને નામે પોતે રાજ ચલાવવા માંડ્યું. ને
એ શાહજાદાને કેદમાં પૂર્યો હતા તેમની આંખો ફાડી, ને ત્રીજા
મુખારકનો જીવ લેવાને માંસ મોકલ્યા. પોતાનાં બધાં રત્નો ને
ધરેણાં એ મારાને આપી તેમનાથી મુખારક બચ્યો. આ વાત
રાયચંદ્રક રવારોના જમાદારના જાણવામાં આવવાથી તેણે કા-
કુરને હણાવ્યો. પછી મુખારકે રાજ્યનો કબજો લીધો. મોટા
ભાઈઓના વધ કરાવ્યા ને ઉમર ખાળક હતો તેને આંધળો કર્યો.
રાજગાદી મળ્યાની ખુશીમાં તેણે ધણાક બંદીવાનોને છોડી
દીધા ને વેપારીઓનાં અને ખેડૂતોનાં દુઃખ દૂર કર્યો. થોડા
વખતમાં તેની માઠી ખાસીઅતો માલુમ પડી. રંડીખાજ ને દા-
રૂની લતમાં ખરાબ થયો. ખાપના નેવોજ હત્યારો થયો. મહા-
રાજાના રાજા હરખાળને પકડી આણી તેની ચામડી ઊતરડી
મારી નાખ્યો. ખહુજ દૂર રીતે ધણા હિંદુ મુસલમાનોને માર્યા.
પાંતરનો વેસ લઈ ઉમરાઈને ઘેર મીજલસમાં નાચવા જતો.
એક ઢેડ ઉપર મહેરખાની કરી તેને મુખ્ય વજીર બનાવ્યો. ઢેડ
હિંદુધર્મ છોડી મુસલમાન થયો. એ વેળા તેનું નામ ખુશાબમાં
પાડ્યું. મુલતાન મુખારકે કુલ કારભાર તેને સોંપ્યો. ખુશા ને
ધારે ને ને કહે તેજ થાય. દક્ષિણમાં મલખારસૂધી ફાજ લઈ
જઈ તે દેશને તેણે લૂંટ્યો ને મુખારકને મારી નાખી પાદશાહ
થયો. અલાઉદ્દીનના પાદશાહી કુટુંબના એકે એક મરદને મારી
નાખી તખ્તનો દાવો કરનાર કાઠને રહેવા દીધો તહિ. રાજ-

કુળના સુગણના ઉમરાવોને પણ માર્યા. અલાઉદ્દીનના વડા દીકરાની પહુ દેવળ દેવીને પોતે પગણો અને પાદશાહી જનાનાની ખીજ વહુરોને અને ખેટીઓને પોતાના સગાવહાલા દેડમાં હતા તેમને દીધી. આ અપમાનથી મુસલમાન કોમ ખહુ ક્રોધી. તે મનથી મુસલમાન થયલો ન હોવાથી પાછો હિંદુ થઈ હિંદુ રાજ્ય સ્થાપવાને તેણે ચાહ્યું, પણ જાતે દેડ હોવાથી કોઈ રજપૂત રાજ્યે તેને રાજધિરાજ માન્યો નહિ, ને આશરો આપ્યો નહિ. જો તે જિંચ વર્ણમાંનો હોત તો આ વેળા હિંદુ મુસલમાન વચ્ચે ઝઘડો ભારે ઊઠત. પ્રાંતોમાં ખળવા થયા, ને પંજાબમાં રહેલી ફોજ તેના સરદાર ગ્યાસુદ્દીન તઘલખના ઉપરીપણામાં એ દેડ સુલતાનને સ્થળ કરવા આવી. ખુશ્ન હિમ્મતથી લડ્યો પણ હાર ખાઈ માર્યો ગયો. સને ૧૩૨૧.

તઘલખ વંશના પાદશાહનાં નામ અને વરસ. ઈ. સ."

ગ્યાસુદ્દીન તઘલખ. ૧૩૨૦

મહમદ તઘલખ. ૧૩૨૫

ફિરોજશાહ ૧૩૫૧

ગ્યાસુદ્દીન બીજો ૧૩૮૮

અબુબકર ૧૩૮૯

નાસરુદ્દીન..... ૧૩૮૯

સિકંદર. ૧૩૯૨

મહમૂદશાહ. ૧૩૯૨

ગ્યાસુદ્દીન તઘલખ જાતે તુર્ક હતો. તે પાકી ઊમરનો ને ઠ-રેલ પાદશાહ હતો. પંજાબનો સૂબેદાર હતો ત્યારે મુગલ એટલે તાતાર લૂંટારાઓને હરાવી તેણે સારો જાપતો રાખ્યો હતો. ખુશ્નને મારી કિલ્હી આપ્યો ત્યારે તેણે ગુલાદીએ કોઈ યોગ્ય પુરુષને ખેસાડવાની ભલામણ કરી, પણ સરદારોએ તેને જ સુલતાન ઠરાવ્યો. ખેડુતોના હકમાં લાભકારી ઠરાવ કરી બંગાળે ગયો. અહીં-હજી ખગરાખાં (ખકારાખાં) સ્વતંત્રપણે અમલ

કરતો હતો તેને કાયમ રાખી પાછો આવ્યો. તેને આવકાર દેવાને શાહજાદા મહમદ દિલ્હીની થડમાં લાકડાંનો ડોનો બનાવ્યો હતો, ત્યાં દરબાર ભરી સુલતાનની મુલાકાત કરી. પછી મહમદ ડોનો બહાર નીકળ્યો અને પાછળ શાહ નીકળે છે તેવામાં ડોનો તેના ઉપર પડ્યો ને તે ચક્રદાઈ મૂચ્યો.

હવે મહમદ તઘલખ તખ્તનશીન થયો. તે ભણ્ણો, જુદિ-માન, શૂરવીર, પણ ગાંડાઈનાં કામ કરે તેવો, કવળ નિર્દય સ્વભાવનો હતો. એના અમલ સૂધીમાં ભરતખંડના ધણાખરા ભાગમાં મુસલમાની સત્તા જામી હતી. રજપૂત સંસ્થાન સિવાય હિંદુસ્તાનમાં ખીજે ઠકાણે મોટાં દેશી રાજ્યો રહ્યાં નહોતાં. એક પછી એક બધાં પ્રાંતો ખાલસા થયા હતા, ને દક્ષિણનો પણ ધણો મુલક મુસલમાનોએ ખાલસા કરી નાખ્યો હતો. પણ આ પાદશાહની ગાંડાઈનાં કૃત્યોથી ને મુસલમાનોમાં કુસંપ પેદા હતો તેથી બધા એક સુલતાનના હુકમમાં ન રહેતાં પ્રાંતોના લશ્કરી સૂબેદારો સ્વતંત્રપણે અમલ કરવા લાગ્યા. ખાલસા મુલકનો વધારેમાં વધારે વિસ્તાર મહમદ તઘલખની કારકીર્દિમાં થયો, તેમ દિલ્હીની પાદશાહીમાંથી છૂટાં સ્વતંત્ર મુસલમાની રાજ્યો પણ એના અમલમાં રથાપન થયાં. મહારાષ્ટ્રને ખાલસા કરી દેવગડ રાજધાની કરવાના ઈરાદાથી દિલ્હીની વસ્તીને ત્યાં જઈ રહેવાને આ ગાંડાશાહે ફરમાવ્યું તેથી હજારો માણસ રસ્તામાં રખડી મૂચ્યા. ઈરાન અને ચીન ઉપર સ્વારીઓ કરવાને મોટાં લશ્કર મોકલ્યાં તેથી બહુ નુકસાન અને નાશ થઈ કામ કાંઈ થયું નહિ. પિત્તળનાં નાણાં ચલાવવાની કોશીશ કરી તેથી પણ લોકની ખરાબી થઈ. ખેડતો ઉપર એટલો જુલમ થવા લાગ્યો કે ધણાક ગામો છોડી નાશી જવા લાગ્યા. દોઆખનાં કેટલાંક પરગણાંના લોકને એ માટે સુલતાને જંગલમાં હાંકી મૂકી વાઢી દાખ્યા. ઠરઠર હિંદુ મુસલમાનો ખંડ કરવા લાગ્યા. એ બધાને પાદશાહે હરાવ્યા ને ધણાની કતલ કરી. એણે માણસ-માર્યામાં અલાઉદ્દીન ખૂનીને પાછળ મૂક્યો. પરંતુ એક પ્રાંતમાં

ખંડખોરોને જીતે કે ખીજમાં થાય. એક દિશામાંથી ખીજ દિશામાં દોડી કરતાં પાર આવ્યો નહિ. અંતે સિંધ ઉપર, કરેલી સ્વામીમાં તેનું મરણ થયું.

મહમદ તથા ખખની પછી તેનો ભત્રીજો ફિરોજશાહ ગાદીએ બેઠો. એ લડાઈ ચલાવવામાં ખુદીમાં ન હતો, ને દારૂડીઓ હતો. શિકારનો તેને ધણો શોક હતો; સ્વભાવે પરોપકારી, ભોળો, અને દયાળુ હતો. ખંગાળામાં અને દક્ષિણમાં થયેલા નવા પાદશાહને તેણે માન્યા. તેના હાથ નીચે તૈલંગાણના બે હિંદુ (ખાપ દીકરો) ચતુર વજીર હતા તેમને હાથ કારભાર હતો. ફિરોજશાહે દિલ્હીની પાસે ફિરોજખાદ નામે નવું શહેર વસાવી તેને માટે નહેરો ખોદાવી તેમાંની એક હજી હયાત છે, ને ઇન્જીન સરકારે સચ કરાવી ચાલતી કરી છે. ફૂવા, વાવ, તળાવ, અને ખેતરાંમાં પાણી પહોંચે તેમ નદીઓને લગતી ખાડીઓ ખોદાવી તથા ધર્મશાળા, મદ્રેસા, મસજીદો, વગેરે લોકોપયોગી ઇમારતો ચણાવી સાદું નામ કર્યું. મુસલમાન પાદશાહોની કૃતતામાં માણસોનો ફક્ત શિરચ્છેદ કરવો એને તો મુકાબલે દયાળુ સજા ગણવી જોઈએ. તેમની રીખાવી રીખાવીને ચારવાની સજા અતિ ભયાનક હતી. જીવતા માણસનાં હાડકાં ખંડાવે, ખાલ ઊતરડાવે, આંખો ફાડે, ને પછી જીવ લે. વળી હલકી સજામાં હાથ કાપે, નાક કાન કાપે વગેરે ધણું જંગલીપણું કરતા. દયાળુ ફિરોજશાહે પોતાના અમલમાં એમ કરવાની મના કરી. આ ભલા પાદશાહની પછી તેનો પૌત્ર ગ્યામુદ્દીન ખીજે. પાટે બેઠો. રાજકુળ પ્રધાનોએ સોંપી તે રંડીખાજ ને મોજમજમાં પડ્યો. એવામાં શહેરમાં ખંડ થયું ને તે માર્યો ગયો. પછી ફિરોજનો અખુખર નામે પૌત્ર સુલતાન થયો. તેને મારી ફિરોજશાહનો કુંવર નાસરુદ્દીન પાદશાહ થયો. ત્રણ વરસ અમલ કરી તેમજો. પછી તેના છોકરા હુમાયુએ સિકંદર નામ ધારણ કરી ૪૫ દહાડા રાજ કર્યું. એનું મરણ થયું ત્યારે નાસરુદ્દીનના દીકરા મહમુદને ગાદી મળી. આ પાદશાહ છેક નખજો હતો; એના

વખતમાં ખાકી રહેલા પ્રાંતોના સૂબેદારો સ્વતંત્ર થઈ ગયા. ફિરોજખાનમાં નસરતખાં નામે તેનો પિતરાઈ હતો તે પાદશાહ થયો. ત્રણ વરસ પછી નસરતખાંને કાઠીને તથા મહમૂદને કપાળે લઈ મુલુઈકખાણે વજૂરાત હાથમાં લીધી.

સને ૧૩૯૮ માં દિલ્હીઉપર મોટી આફત આવી. પશ્ચિમ અને મધ્ય એશિયા જીતી તૈમુર નામે વિક્રાળ વિજેતા દિલ્હી ઉપર ચઢ્યો. એની રાજ્યધાની સુલતનમાં હતી, ને એના જોદ્દા તુર્ક અને મુગલ હતા. એનું અસંખ્ય ધાતું દેશ લૂંટવું ને ખાળવું ને હજારોનાં ખૂન કરવું આવ્યું. તેની સામે ગયેલી દિલ્હીની ફાજ હારી. મહમૂદશાહ ગૂજરાત ભણી નાઠો, ને તૈમુર દિલ્હીમાં પેઠા. પાંચ દહાડા લગી શહેરમાં લૂંટ અને કતલ ચાલી. તૈમુરના ગયાકડે એ માસ સૂધી અરાજક્ય રહ્યું; પછી નસરતખાંને હાથ તે શહેર આવ્યું. તેની કનેથી ઈકબાલખાં એ ધીનવી લીધું. પછી ગૂજરાતથી મહમૂદ તથાલખ પાછો આવ્યો ને ઈ. સને ૧૪૧૨ સૂધી નામનો પાદશાહ રહ્યો. એ વરસમાં તેનું મરણ થયું તેની જોડે તથાલખ વંશ પૂરો થયો.

એની પછી સંરદારોએ દોલતખાંને રાજ્યાધિકાર સોંપ્યો. પાદશાહ કહેવડાવ્યા વિના તેણે એ વરસ અમલ કર્યો. તૈમુર સૈયદ ખીજરખાં નામે સંરદારને મુલતાનમાં સૂબેદાર ઠરાવ્યો હતો તેણે આવી દિલ્હી જીતી લીધી, ને મુલતાનપદ ધારણ કર્યાવિના રાજ્ય ચલાવ્યું. તેનાં વંશજોએ પણ તેમ કર્યું. સૈયદ વંશનો પાદશાહોનો નામ અને ગાદીએ બેઠાનાં વરસ.

સૈયદ खीजरखां..... ૧૪૧૪

સૈયદ मुबारक..... ૧૪૨૧

સૈયદ महमद..... ૧૪૩૩

સૈયદ आलम..... ૧૪૪૩

ખીજરખાંએ સાત વરસ અમલ કર્યો, તેટલો વખત ખાઈ પીને આળસમાં મોજ કરી. મુબારક તેનો છોકરો હતો. પંજ-

ખમાં ગફરો તથા મુગલો ચઢી આવતા તેઓને કાઢવાને તથા રોહિલખંડ તામે કરવાને તેણે લડાઈઓ કરી. તેના વજીરે તેને મારી નાંખાવી તેના ભત્રીજા મહમદને પાદશાહ કર્યો. અમીરોએ તે વજીરને માર્યો. થોડા વખત લગી હોશીઆરી ખતાવી મહમદ આગસ ને મોજમાં પડ્યો. જવાનપુરના તથા માળવાના સુલતાનોએ તેના પ્રાંતો છતી લીધા, ને લાહોરનો સૂબેદાર ખહલોલ લોદી કુમકે ન આવ્યો હોત તો દિલ્હી પણ ખોત. તેની પછી આલમશાહના વખતમાં એ લોદીએ દિલ્હીનો કબજો લીધો ને આલમે રાજાનામું આપી ગાદીઉપરથી હાથ ઊઠાવ્યો. ઇ. સ. ૧૪૫૦.

લોદી વંશના પાદશાહનાં નામ અને વરસ.

બહલોલ લોદી..... ૧૪૫૦

મિકંદર લોદી..... ૧૪૮૮

ઈબ્રાહિમ લોદી..... ૧૫૧૭

ખહલોલ લોદી જાતે પઠાણ (અફઘાન) અને જખરો પાદશાહ હતો. સૂબેદારો પાદશાહ થઈ પડ્યા હતા તેમાંના ઘણાકને તેણે છત્યા. જવાનપુરના સુલતાન જોડે ૨૬ વરસ લડાઈ ચાલી, પણ અંતે જય પામી તે પ્રાંત ખોતાને તામે કર્યો. પંજાબથી બંગાળાસુધી તેની દુવાઈ મેંનાતી. તેની પાછળ તેનો દીકરો સિકંદર ગાદીએ ખેઠા. સિકંદરનો મોટો ભાઈ જવાનપુરમાં અમલ કરતો હતો તેણે ખોતાને નામે કુતખો ભણાવ્યો તેથી એ ભાઈઓ વચ્ચે ઝઘડો થયો. સિકંદર ક્રતેહ પામ્યો. ખીજાં બંડ થયાં તે પણ તેણે સમાવ્યાં. ધર્મોધ થઈ તેણે હિંદુઓનાં દહેરાં તોડ્યાં ને તેમને ધર્મને માટે ખીડા કરી. એ મૂખ્યો તેવારે તેનો દીકરો ઈબ્રાહિમ પાદશાહ થયો. એનો સ્વભાવ ગર્વિષ્ટ હતો તેથી સરદારો નારાજ થયા, ને તેના ભાઈએ જવાનપુરમાં ખળવૌ કર્યો. સુલતાને તેને ઝાલી ઠર માર્યો, તથા ખીજાં ઘણાં માણસ માર્યાં. આ સખ્તાઈનાં પરિણામ મોમાં

થયાં. પ્રાંતોમાં શીસાદ થયો. દોલત લોદી પંજાબમાં અધિકારી હતો તેણે કાબુલના સુલતાન ખાખરને ખોલાવ્યો. ઇ. સ. ૧૫૨૬ માં ખાખર આવ્યો. પાણીપતની રણબૂમિમાં યુદ્ધ થયું તેમાં ઇબ્રાહિમ પડ્યો; ને ખાખર દિલ્લીપતિ થયો.

પ્રકરણ ૬ કું.

કાશ્મીર. દિલ્લીની પાદશાહીના કકડા. બંગાળા. જવાનપુર. માળવા. મેવાડ. ગૂજરાત. ખાનદેશ. દક્ષિણમાં બ્રહ્મણી રાજ્ય. વિજયનગર. વરાડ. બિજાપુર. અહમદનગર. ગોલકોન્દા. યૂરોપી લોકનું આવવું. ઇ. સ. ૧૬૦૦.

રાજતરંગિણી નામે પુસ્તકમાં કાશ્મીરના ભૂપતિઓની વંશાવળી છે. એમાંના કેટલાક રાજા વેદધર્મી, કેટલાક બૌદ્ધ મતના, કેટલાક અગ્નિ અને કેટલાક નાગપૂજક હતા. ઇ. સ. ૧૬૨૫ થી મુસલમાની તવારીખ છે. એ વરસમાં સેનદેવ નામે રાજા કાશ્મીરમાં રાજ કરતો હતો. તેણે શાહમીર નામે મુસલમાનને નોકરીમાં રાખ્યો. ચઢતાં ચઢતાં મીર મુખ્ય પ્રધાન થયો. આગળ આણંદરાય મામે રાજાએ તેને કાઢી મૂક્યો. મીરે બંડ ઉઠાવ્યું તેના સંતાપથી રાજાનું મરણ થયું. તેની વિધવા રાણી કમળા દેવીએ મીર પરણ્યા ને ગાદીપતિ થયો. એ વારસૂધી મુસલમાનોથી કાશ્મીરનું રાજ્ય જતાણું નહતું. તેમના અને મુગલોના હુમલા વ્યર્થ થયા હતા. આ મીરે પણ દેશની સ્વતંત્રતા જાળવી, રૈયતનું સંરક્ષણ કર્યું, અને કર વેરાનો ભાર ઓછો કરી લોકને સુખ દીધું. એની પાછળ એના વંશજોએ અમલ કર્યો. રાજગાદીને માટે વરવાઢો ધણી થઈ, પણ હિંદુસ્તાનમાં મુગલસત્તા સ્થાપન થઈ ત્યાંલગી રાજ્ય સ્વતંત્ર રહ્યું.

મુસલમાન પાદશાહોએ પ્રથમ મુખ્ય રાજાને જીતી તેમના મૂલક લીધા તેવારે મુખ્ય રાજાના તામેદાર સંડર્ભિક રાજા હતા

તેમનામાંના ધણાક ખંડણી આપી ખચી ગયા. આગળ તેઓનાં પણ એક પછી એક રાજ્યો ગયાં; ને થોડા નાના ગરાફીઆ માત્ર રહ્યા. મહમદ તખલખના મરાણ સમે લગભગ આખું હિંદુસ્તાન અને દક્ષિણનો ધણોક મૂલક. મુસલમાની ખાલસા આ તામાં ગયો હતો, ને ને થોડા રજપૂત રાજ રહ્યા તેઓ તાપેદાર કે ખંડણી આપનારા હતા. પંજાબ, દિલ્હી, આગ્રા, અજમેર, અયોધ્યા, કનોજ, ખહાર, બંગાળા, માળવા, ગૂજરાત, ખાનદેશ, દેવગઢ, કલ્યાણી, અને વરંગુળનાં રાજ્યોને ખાલસા કર્યા હતાં. રજપૂત સંસ્થાનમાં હિંદુરાજ્યો રહ્યાં હતાં તેઓને ખંડણી આપવી પડતી. દક્ષિણમાં તંજાવર, મદુરા, વગેરે કેટલાંક રાજ્યો એ વેળા હતાં તે પરાધીન ન હતાં, પણ તેમને વખતે ખંડણી આપવાની જરૂર પડતી.

ભરતખંડમાં આ નવું રાજ્ય સ્થાપનારા એકધર્મી હતા, પણ એક જાતના કે એક દેશના ન હતા. કોઈ તુર્ક, કોઈ પઠાણ, કોઈ ધરાની, કોઈ મુગલ એમ નોખી પ્રજાના હોવાથી તેઓમાં એક પ્રજાભાવ અને સંપ ન હતો, ને પ્રાંતોના અમલદારો પોતપોતાના પ્રાંતોમાં લગભગ પાદશાહ જેટલો અધિકાર ભોગવતા, તેથી રાજ્યનું અંધારણ નખળું હતું. દિલ્હીમાં દુર્બળ પાદશાહ થયા ત્યારે તથા ગાદીને માટે ઝઘડા ઝિઝ્યા ત્યારે પ્રાંતોના સૂબેદારો અને મોટાં શહેરોના હાકેમો સ્વતંત્ર થઈ પોતાને પાદશાહ કહેવડાવવા લાગ્યા. કેટલાક સુલતાનપદ ધારણ કર્યોવિના આપ અખત્યારી થતા; દિલ્હીની ગાદીએ જખરે પાદશાહ થતો ત્યારે તે એમાંનાં કેટલાંક રાજ્યોને જીતતો ને કેટલાંકને ખંડીઆં કરતો. વળી નખળાના વખતમાં તેઓ પાછાં સ્વતંત્ર થતાં. કેટલાંક થોડા વરસ રજ્યાં ને કેટલાંક વધારે મુદત રહી મોટાઈ પામ્યાં. દિલ્હીની પાદશાહીના તૂટવાથી જે મુખ્ય વિભાગ થયા તેમનો ટૂંકો હેવાલ:—

બંગાળા.—મુલતાન મહમદ ઘોરીનો એક સિપાસાલાર એટલે સેનાપતિ નકમે ખખતીઆર ખિલજ અયોધ્યામાં હતો તેણે

સેન રાજા પાસેથી બંગાળા દેશ જીતી લીધો, ને ધોરી સુલતાનના મરણ કેડે ત્યાંનો સુલતાન પડે થયો. દિલ્હીના અલ્તમશે એના વંશજ પાસેથી રાજ્ય જીતી લીધું. પછી કેકુબાદના બાઈ કુધુવસે ફરીને ત્યાં સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપ્યું, તેના બે દોકરાએ રાજ્યના બે ભાગ કર્યા. એમાંનો એક તો સુલતાન ગ્યાસુદ્દીનને તાબે થયો. પણ બીજો સામો થયો તેને મારી તેની ચામડી બિતરડીને પછી પાછી સીવાડી તેમાં રૂથા ભરાવી પ્રાંતોના સૂબેદારોમાં ફેરવીને જણાવ્યું કે શાહની સામા થશે તેની એ વલે કરવામાં આવશે. પણ એથી ન ડરતાં બંગાળામાં કોઈ બીજા સરદારે સુલતાનપદ લીધું ને ટંકા શીસાદ જારી રહ્યા. અફગાન શિરશાહના કુંજની માદશાહને હરાવી અંતે અકબરે બંગાળી પાદશાહીનો અંત આણ્યો.

જવાનપુર.—સુલતાન મહમદ તખલખે પોતાના વજીર કવાજ-જહાનને મનિક ઉસ શર્કના ખિતાબથી જવાનપુરનો હાકેમ ઠરાવ્યો હતો તેણે ઈ. સ. ૧૩૯૩ માં પોતાને પાદશાહ કહેવડાવ્યો. એના વંશજો શર્કી કહેવાયા ને તેમણે સન ૧૪૭૪ લગી સ્વતંત્રપણે અમલ કર્યો. બહલોલ લોદીએ એ રાજ્ય જીત્યું.

માલવા.—ફિરોજશાહ તખલખે દિલાવરખાં ધોરીને માળવાનો સૂબેદાર કર્યો હતો, તેણે ઈ. સ. ૧૪૦૧ માં સુલતાનપદ ધારણ કર્યું. દિલ્હીની પાદશાહીથી છૂટાં પડી રાજ્યધાની ઉજ્જણથી ધારમાં આણી. તેના પુત્ર હુશંગશાહે માંડુનો જખરો કિલ્લો બાંધ્યો. આગળધોરી વંશને કેકાણે ખિલજ વંશ થયો. એના પહેલા પુત્ર મહમૂદના વખતમાં માળવાની પાદશાહી બહુ મોટી થઈ. આસપાસનો ઘણોક મૂલક તેને કબજે થયો. આગળ ગૂજરાતના બહાદુરશાહે એ રાજ્ય જીતી લીધું.

મેવાડ.—ફિરોજશાહ પછી દિલ્હીમાં નખ્ખા પાદશાહ થયા તેમના સમયમાં આ રજપૂત રાજ્ય જોરપર આવ્યું; ને મુગલાઈ વખત સુધી સ્વતંત્ર રહ્યું. એની રાજ્યધાની ચિતોડમાં હતી. ચિતોડના કેટલાક ઘેલોટ કે સિસોદિયા મહાપાણાબ્દી નામના

કરી ગયાછે. ભરતખંડમાં સર્વ રાજપુત્ર કુળોમાં હાલ તે શ્રેષ્ઠ ગણાયછે. તેમના વહીવંચા તેમને અયોધ્યાના રામચંદ્રના વંશના કહેછે, તેથી તેઓ સૂર્યવંશી કહેવાયછે. ગૂજરાતના વલ્લભી કુળના તેઓ વંશજ છે એમ પણ કહેવાયછે. પારસી મહારાજ નશરવાનની કુંવરીને વલ્લભીનો ગોહા રાજા પરણ્યો. એ કુંવરીની મા ઇસ્તામ્બુલના ખ્રિસ્તી પાદશાહ મારીસની બેટી હતી. રાજા ગોહાના વંશમાં ઇ. સ. ૧૪૪૦ માં મેવા-

ઈ. સને ૧૪૪૦.

ડનો મહારાણો કુંભો (મીરાંનો વર) થયો તેણે ગૂજરાતના અને માળવાના મળેલા મુસલમાન લશ્કરને હરાવી માળવાના પરાક્રમી મુલતાન મહમૂદને કેદી કર્યો. આ મોટા વિજયની યાદગીરીને માટે તેણે ચિતોડગઢઉપર સુંદર પથરનો કીર્તિસ્થંભ કે જયસ્થંભ ચણાવ્યો તે હજી છે. એનાઉપર દેવદેવીઓનાં અને વીર પુરુષોનાં પૂતળાં કારેલાંછે તેઓનાં માક પાછળથી મુસલમાનોએ કાપેલાંછે. પ્રતાપી રાણા કુંભોનો પૌત્ર રાણા સંગ થયો તે પણ પરાક્રમી હતો. ગૂજરાત જીતવાને મુસલમાન મુલતાન જોડે તે ખૂબ લડ્યો. ખાખર જોડે તેણે જખરી પાથ ભીડી, પણ અંતે હારી નમવું પડ્યું. રાણા ઉદયસિંહજી અકબરસાથે લડત લડ્યા. અકબરે ચિતોડની ખરાબી કરીને ઉદયસિંહને તાબે થવાની જરૂર પાડી. એમણે ઉદેપુર વસાવી તેને પાટનગર કર્યું.

ગૂજરાત.—એ પ્રાંતનો સૂબેદાર જુદરખાં હતો તેણે દિલ્લીથી જૂદા પડી ગૂજરાતની પાદશાહી સ્થાપી. (આ ઠેકાણે ગૂજરાતનો આ સમયનો ઇતિહાસ કરીને યાદ કરાવવો). અકબરે તેની આખર આણી.

સિંધ.—મહમૂદ કાસમની પાછળ રહેલા આરખો પાસેથી સુમરા નામે રજપૂતોએ સિંધ દેશ જીતી લીધો. ખારમા સૈકાની આખર સૂધી એ જાતના રાજા ત્યાં રાજ કરતા. તેરમા સૈકામાં મુસલમાનોએ સરહિંદ એટલે સિંધનો જાપલો ભાગ વશ કર્યો, ન

ખાંડીના ભાગના હિંદુરાજ્યને ખંડણી આપવી પડતી. સુમરાનું
બળ તૂટી તેમની જગાએ સુમાના જાતના રજાવૂતો
થયા. તેમના રાજા જામ કહેવાતા. એ રાજ્યને ઈ. સને ૧૩૮૦.
વળી દિલ્હીને તામે થવું પડ્યું. સને ૧૩૮૦ મઘી
એ રાજા હિંદુ ધર્મમાંથી નીકળી મુસલમાન ધર્મમાં પેઠા
ત્યારથી સિંધમાં ઘણા હિંદુ મુસલમાન થયા, તેથી હિંદુથી
મુસલમાન વસ્તી વધી. દિલ્હીના સુલતાન રાજ્ય બળવી શક્યા
નહિ, ત્યારે સિંધના જામ પાદશાહ વળી તેમનાથી છૂટા પડ્યા.
અકબરે સિંધને જીતી મુગલાઈ રાજ્યનો ઇલાકા બનાવ્યો.

સ્થાનદેશ.—મુલીક રાજા કુરકી નામે મુસલમાન સૂબેદારને
ફિરોજ તખલખે 'રાવેલો' હતો તે તે પાદશાહના મરાણ પછી
સ્વતંત્ર થયો. હિંદુ રાજ્યને જીતી રાજ્યમાં વધારો કર્યો. તે
ખેતી અને વેપારને ઉત્તેજન આપતો અને હિંદુ પ્રજાને પી-
ડતો નહિ. ઈ. સ. ૧૩૯૯ માં તેનું મરાણ થવાથી તેનો છોકરો
મુલીક નસીર સુલતાન થયો તેણે વિશ્વાસઘાત કરી આશિરગ-
ઢના હિંદુરાજ્યને, તથા તેના કબીલાને મારી નાખી તેનું રાજ્ય
લીધું. આ દગાને સાંઝ અને મોટું કામ ગણી કેટલાક પીર તેને
મુખારકબાહી આપવા આજ્યા, તેઓમાંના એકનું નામ ખુરા-
નુદીન હતું. એની નામનાને માટે પાદશાહે ખુરાનપુર વસાવી
ત્યાં રાજ્યધાની કરી. દક્ષિણના આજણી પાદશાહથી હારીને
તે દુઃખમાં મૂક્યો. આગળ ગૂજરાતના પાદશાહ ખાનદેશના
સુલતાનોને નંમાવી. તેમના ઉપર થયા. અકબરે એ દેશને
મુગલ પાદશાહીમાં ભેળી દીધો.

બ્રાહ્મણી પાદશાહી.—મહમદ તખલખના વખતમાં પાદશાહી
લશ્કર દક્ષિણમાં હતું તેણે બળવો કર્યો. કેટલીક લડાઈઓ
અને ઊથલપાથલ થયા કેડે હસન ગંગુ નામે સરદારને હાથ
અધિકાર આપ્યો. એ ચતુર અને ડાહ્યો હતો. ઈ.

ઈ. સને
૧૩૪૭.

સ. ૧૩૪૭ માં પંડે પાદશાહ બન્યો. પ્રથમ દિલ્હીનો
કાઈ ગંગુ નામે આજણનો તે ગૂજામ હતો. તે આજ-

ણનું સંભારણું રાખવાને તેણે પોતાના નામ સાથે તેનું નામ જોડ્યું તેપરથી તે હસન ગંગુ 'બ્રાહ્મણ' કહેવાયો. તે મુસલમાન છતાં તેનો વંશ 'બ્રાહ્મણી' નામથી ઓળખાયછે. એ કુળના ૧૮ પાદશાહ થયા ને તેમણે ૧૫૦ વરસ અમલ કર્યો. હસનને કાળ થયો તેવારે લગભગ બધો મહારાષ્ટ્ર, થોડો તૈલંગણ, તથા કર્ણાટકનો ભાગ તેના રાજ્યમાં હતો. એ ૧૮ માં જે એવકુશ પાદશાહ હતા તેઓના સમયમાં પ્રાંતોના હાકેમો સ્વતંત્ર થઈ ગયા ને તેથી એ રાજમાંથી પાંચ રાજ્ય થયાં—ઈમાદશાહી, નિજમ-શાહી, અદિલશાહી, કુતુબશાહી, અને ખરીદશાહી. એ પાંચ મુસલમાની પાદશાહીઓની જોડે દક્ષિણમાં વિજય નગરનું હિંદુ રાજ્ય હતું.

'બ્રાહ્મણી' પાદશાહીથી છૂટી સ્વતંત્ર થનાર પહેલો સરદાર કાય ઉલ્લા હતો. એણે વરાડનું રાજ્ય સને ૧૪૮૪ માં સ્થાપ્યું. એના કુળના પાદશાહ ઈમાદશાહી કહેવાતા. તેમની રાજ્યગાદી ઈલિચપુરમાં હતી. સને ૧૫૭૪ માં તે અહમદનગરસાથે જોડાયું. •

એના પછી મલિક અહમદે સને ૧૪૮૭ માં ખંડ કરી પાદશાહપદ ધારણ કર્યું, ને અહમદનગર વસાવી ત્યાં રાજધાની કરી. એનો બાપ ખિજપુરનો વટલેલો 'બ્રાહ્મણ' હતો તેને નિજમ ઉલમુલ્કની પદવી મળી હતી તેપરથી એના વંશજો નિજમશાહી કહેવાતા. મલિકખ્ખર નામે પ્રખ્યાત વજીર આ રાજ્યમાં થઈ ગયો. ઔરંગાબાદ, વરાડનો પશ્ચિમ ભાગ, અને દમણથી મુંબાઈ સુધી કોંકણનો મૂલક એને તાબે હતો. •

અદિલશાહ નામે સરદારે ખિજપુરની પાદશાહી સને ૧૪૮૯ માં સ્થાપી, તેપરથી ત્યાંના મુલતાન અદિલશાહી કહેવાયા. એ રાજ્યની ફાજમાં મરાઠા સિપાઈ અને નાયકો ઘણા હતા. ખિજપુરમાં ઈમારતો ન્સરસ હતી. તેનાં ખંડેરો પણ અદ્વાપિ વખણાયછે. • એ રાજ્યની સીમા ઉત્તરે નિરાથી દક્ષિણે તુંગભદ્રા, અને પૂર્વે ભીમા અને કૃષ્ણાથી સમુદ્રકાંઠે ગોવાથી મુંબાઈ લગી હતી. •

ઈ. સ. ૧૫૧૨ માં કુતુબ ઉલ મુલ્કે 'બ્રહ્મણી' રાજ્યનો ઓથો કડકો કરી ગોવલકોંડાની પાદશાહી સ્થાપી. એના વંશજો કુતુબશાહી કહેવાતા. બિજાપુર અને અહમદનગરની સરહદથી જે દરિયા કિનારાસુધી એ રાજ્યનો વિસ્તાર હતો.

'બ્રહ્મણી' મુલતાનોનું પાટનગર પ્રથમ અલખર્જ હતું ને પછી ખીડર થયું. તેનો મૂલક જતાં જતાં અંતે ખીડર શહેર ને આસપાસનાં પરગણાં માત્ર રહ્યાં. આખરના પાદશાહ એવા નખળા હતા, કે તેઓ માત્ર નામના હોઈ વજીરોથી કામ ચાલતું. છેલ્લા પાદશાહનો વજીર અમીર ખરીદ હતો તેણે પાદશાહપદ લીધું. તેનું કુળ ખરીદશાહી કહેવાયું.

હાલનો મદ્રાસ ઇલાકા છે તે મૂલક વિજયનગરના મહારાજને તાબે હતો. ઈ. સ. ૧૫૬૫ માં બિજાપુર, અહમદનગર, ગોવલકોંડા, અને ખીડરના પાદશાહોએ સંપ કરી એ રાજ્યનો નાશ કર્યો. એ વેળા નરસીંહ વંશનો ૭ મો પુરુષ વૃદ્ધ રામચંદ્ર ત્યાં અમલ કરતો હતો. હિંદુ ફોજ ખડુ શૂરથી લડી, પણ મુસલમાની તોપોએ તેમનો ધાણુ વાળ્યો. રામરાજ પકડાયો, તેનું માથું તેના જંગલી શત્રુઓએ વાઢ્યું, ને તેની રાજધાનીનો નાશ કર્યો. આ મોલ રાજને છલ્યો, પણ તેના તાબેદાર નાના રાજા છતાંય નહિ તેથી ધણોક ભાગ તેઓને કબજે ખંડણી લઈ રહેલા દેવો પડ્યો. તેઓ હાલ જમીનદાર કે પોલીગાર કહેવાયછે. રામરાજના ભાઈને હાથ ચંદ્રગીરી અને તેના તાખાનો પ્રાંત રહ્યો. તે દિલ્લો મદ્રાસથી વાયવ્ય દિશાએ ૭૦ મૈલ પર હતો. મદ્રાસ શહેરની જમીન એ રાજાએ ઇંગ્લેન્ડને વેચાતી આપી.

યૂરોપી* લોકનું આવવું—પોર્તુગીઝ લોક. ભરતખંડના આય-મણા કાંઠાનાં બંદરોમાં લાલ સમુદ્રથી મુસલમાન વેપારીઓનાં વહાણો માલ વેચાતો લેવા આવતાં, ને ધણોક માલ ઇરાનની

* યૂરોપી લોકનું સામાન્ય નામ ફોરેગી છે.

વાટે પાણી જતો. ભરતખંડનો એમ ગયેલો માલ સિરિયા અને મિસરનાં ખંદરોમાંથી યૂરોપના વેપારીઓ વહોરતા. ખંદરમાં સૈકામાં પોર્તુગાળના રાજાનાં વહાણો આફ્રિકાને પશ્ચિમ કિનારે જતાં છેક કુપુ આવ ગુડહોપ સૂધી આવ્યાં. ભરતખંડના નીલથી વેપારીઓને ભારે નફો થતો તેથી પંડે માલ ખરીદવાને અહીં આવવાને તેઓને પ્રયત્ન હતો તે હવે પાર પડ્યો. વાસ્કો-ડીગામા નામે પોર્તુગાળનો નાખુદા એ કુપને રસ્તે થઈ સને ૧૪૯૮ માં ભરતખંડને આથમણે કાંઠે દક્ષિણના કાલિકટ ખંદરમાં આવ્યો. ત્યારપછી ધણા વરસ સૂધી આ તરફનો વાણુ વેપાર પોર્તુગાળ દેશને હાથ રહ્યો. એ વેળા ગોવાની દક્ષિણના પ્રદેશમાં ધણાંક નાનાં હિંદુ રાજ્યો હતાં, તેઓમાં મુખ્ય જમોરી નનું હતું. કાલિકટ ખંદર તેની રાજ્યધાની હતી. પોર્તુગીજ વહાણવટીઓને હિંદુ અને મુસલમાન રાજ્યોવાળા જોડે ટોઠા થયો. આ ખ્રિસ્તિ લોક માણસ મારવામાં ને લૂટવામાં તે કાળના મુસલમાનના જવાજ ફૂર જંગલી હતા. ધણીક લડાઈઓ થયા કુડે તેમને હાથ ગોવા ખંદર આવ્યું, એમાં તેમણે પોતાની રાજ્યધાની કરી. પછી ધણાંક ખેટ તથા કિનારાપરનો મૂલક ધણેક ઠેકાણે તેમણે જીત્યો. એમ આપણા દેશમાં નવી સત્તા દાખલ થઈ. હોરમજ અને મલાકામાં પોર્તુગાળનાં થાણાં થયાં. આંધ્રપુર્ક નાસે. પરાક્રમી ને ચતુર સરદાર સને ૧૫૦૮ માં આવ્યો તેના સૈન્યમાં એ દેશનું રાજ્ય પૂર જોરમાં આવ્યું. હિંદી મહાસાગરનો ધણી પોર્તુગાળનો પાદશાહ થયો. જમીન ઉપર તેમનાં રાજ્યનો વિસ્તાર જીજ હતો. આ તરફનો ખધો વેપાર તેમને હાથ થવાથી તેઓ પુરુકળ ધન કમાયા. સોળમાં સૈકાના છેવટના ભાગમાં તેઓની ભાગતી થઈ. તેમની પછી વહંદા લોકની ચડતી થઈ. તેમણે તથા ખીજા લોકે તેમનો મૂલક જીતી લીધો તેથી હવે માત્ર દીવ, દમાણ, અને ગોવા તેમને કબજે રહ્યાં છે.

વલંદા.—પોર્તુગાળના વિજય અને લાભ જોઈ યુરોપ્પી ખીજ પ્રજાઓની દાઢ સળકી. હાલંદમાં રહેનાર વલંદા લોકના બહાદુર વહાણવટીઓએ આવી પોર્તુગીજ લોકને હઠાવ્યા. સને ૧૬૦૫માં તેમણે પોર્તુગાળના તાખાનું અમ્બોયના બંદર સર કર્યું, ને પછી ફટલાંક ખીજાં બંદરો, દીપો, વગેરે લીધાં. બંગાળમાં હુગલી નદીને तीરે ચી-સુરા બંદરમાં વલંદાએ જોતાની રાજ્યધાની કરી. ભરતખંડનો અને પૂર્વ દીપોનો વેપાર સમને હાથ ગયો. પોર્તુગાલનો આ તરફનો વેપાર તેના રાજા તરફથી ચાલતો. સરકારી વહાણો માત્ર આવતાં, લડતાં અને વેપાર કરતાં. સરકારી નાખુદા જે માલ લઈ જતા તે સરકાર તરફથી લિરખનમાં વેચાતો. વલંદાનું કામ એ રીતે નહોતું ચાલતું. પૂર્વ ભણીના દેશોમાં પંતીઆળે વેપાર કરવાને ફટલાક સાહસિક વેપારીઓએ મંડળી સ્થાપી હતી. એ મંડળીનું નામ દચ ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની હતું. સરકાર તરફથી તેને પટો મળ્યો હતો કે તેનાવિના ખીજા કોઈ વલંદા એ દેશોમાં વેપાર કરવા જાય નહિ.

ઇંગ્લિશ.—ઇંગ્લાંડમાં સને ૧૬૦૦માં ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની થઈ તેને પણ ત્યાંના રાજ્યકર્તાએ સનદ કરી આપી કે ત્યાં ખીજા કોઈ ઇંગ્રેજ વેપાર કરે નહિ.* એ કંપનીનાં વહાણ પ્રથમ સૂરત આવ્યાં, અને તેની પહેલી વખત સૂરતમાં થઈ. ઇંગ્લાંદના રાજાના કાગળો લઈ વપ્રીલો આગ્રામાં પાદશાહને મળ્યા તેમની અંરજ પરથી પાદશાહે લેખને વેપારની કાઠીઓ ખાંધવાની પરવાનગી દીધી. ઇંગ્રેજનો વેપાર પણ પૂખ્ત જમ્યો. યુરોપ્પી લોક એક ખીજાને કનડતા હતા તેમ છતાં ઇંગ્લિશનું જીર વધ્યું.

ફ્રાંસેસ કે ફ્રેંચ. † ઇંગ્રેજની પછી એ આવ્યા. ફ્રાંસમાં પણ

* સન ૧૬૯૮ માં ખીજ ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની થઈને બેનીવચ્ચે હરીફાઈ ચાલી, પણ થોડા વરસમાં બંને ભળી એક થઈ ગઈ.

† ફ્રાંસના રહેવાશીઓને ઇંગ્રેજ બોલીમાં ફ્રેંચ કહેછે; સૂરતમાં તેઓ હજી ફ્રાંસેસ નામથી ઓળખાયછે.

ઈસ્ત ઇન્દિયા કંપની થઈ. ફ્રાંસેસ કંપનીની લાતી કે વખાર પહેલી સૂરતમાં થઈ. વજંદા, ઇંગ્લિશ, અને ફ્રેંચ, એ ત્રણેના વેપારથી સૂરતની આબાદી ખૂબ વધી. ત્યાંના દેશી વેપારીઓ પણ ખૂબ કમાયા. મુસલમાન લોકને મફત હજ કરવા જવાનું એ બંદર થયું. ચીન, ઈરાન, અરબસ્તાન, જંગપાર ને વિલાંયતનો ભારે વેપાર ચાલ્યો ને સૂરત બંદરમાં ચોર્યાશી બંદરના વાવટા ઊડેછે એમ કહેવાયું.

પ્રકરણ ૭ મું.

મુગલ તથા પઠાણ રાજ્યો.

તુર્કી અને પઠાણ રાજ્યો વિષે વિચાર. મુગલ રાજ્ય. ખાખર. હુમાયું. પઠાણ રાજ્યની પુનઃ સ્થાપના. મુગલોનો પુનર્જય. સને ૧૫૨૬ થી ૧૫૫૬ સૂધી.

મહમદ કાસમે સિંધઉપર સ્વારી કરી ત્યારથી કુતુબુદ્દીનના વખત સૂધી એટલે સુમારે ૫૦૦ વરસ લગી આરબ, તુર્ક, અફ-ગાનાદિક મુસલમાનો ઘણું કરીને લૂંટવાને ધાડ આવે તેમ આવતા. સિંધદેશ રજપૂતોએ પાછો લીધો; ગીજનવી સુલતાન મહમદે પંજાબ કબજે કર્યો, ને ખીજા પ્રાંતોની રાજપાસેથી ધન લીધું, પણ ભરતખંડનો રાજકારભાર કુતુબુદ્દીનના વખત લમી હિંદુઓને હાથ રહ્યો. પહેલાં ગૂલામ પાદશાહથી ખાખરના જય સૂધી એટલે આશરે સવાત્રણસે વરસ લગી તુર્ક અને પઠાણ લોકે અમલ ચલાવ્યો. આ બધો વખત હિંદુરાજ્ય પ્રજાએ મહા-દુઃખમાં કાઢ્યો. એ વખતનો હેવાલ કાઈ હિંદુ ઇતિહાસ કર્તા-એ લખ્યો નથી, ને મુસલમાની ગ્રંથોમાં નોંધ્યુંછે તે એ નવા રાજ્યકર્તાઓને લાજ લગાડે તેવું છે. એ મુદતમાં હિંદુરાજ્યો લેવાનો અને હિંદુધર્મનો નાશ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો. એ બે મોટા પ્રયત્નોમાંનો પહેલો પાર ખડ્યો, ને ખીજો નિષ્ફળ ગયો.

હિંદુધર્મ ન માનવા દેવાની ધર્મોધ ગાંડાઈમાં લાખો હિંદુઓની ધાત વ્યર્થ કરી; તેમ હજારો દહેરાં તોડી પાડ્યાં, મૂર્તિઓ ભાંગી અને પવિત્ર ધામોને અભડાવ્યાં તે સર્વ મિથ્યા ગણું. રાજ્યધિકારીઓના ધર્મસંબંધી હુકમ અને માગણના ધાકની દરકાર ન કરતાં ભરતખંડના ખધા ભાગમાં ધણું કરી હિંદુઓએ ભય કે લાલચને વશ ન થતાં પોતાના ધર્મને વહાલો કરી પાળ્યો ને વટલ્યા નહિ. હિંદુઓને મુસલમાન કરવાને ઘણા પાદશાહોએ કરેલી ચડાઈઓનાં, લાખો નિરપરાધી હિંદુઓની કૂર કતલ તથા લાખો હિંદુઓને અને તેમનાં બેઠરાં છોકરાંને ગૂલામ કરેલાં, તેનાં વખાણુ સહિત વર્ણન મુસલમાની પુસ્તકામાં છે તે હરકોઈ સુધરેલા માણસને અપ્રિય ને ત્રાસજનક લાગેછે.

એ તુરફ અને પછાણ સુલતાનોના અમલમાં હિંદુઓ તેમનાં લેણદેણ, વારસા, વગેરેના વાંધા માંહોમાંહે પંચની કે નાતની સહાયી પતાવતા હશે એમ સંભવેછે, કેમકે મુસલમાની કચેરીમાં હિંદુ કાયદા હિંદુઓને માટે પણ મંજૂર ન હતા. ખાખર આવ્યો તેવારે વેપારીઓ, દુકાનદારો, કારીગરો ને ખેતી કરનારા હિંદુ હતા. મુસલમાનો ધણું કરીને સિપાઈ હતા. રાજ્યના તમામ મોટા ઓદ્ધાપર તેઓ હતા. વસુલાત ખાતામાં તથા ખીજાં ખાતામાં કારકુની વગેરે હલકી નોકરીમાં હિંદુઓ હતા, પણ પોતાના દેશના રાજ્યકારભારની મોટી જગ્યાઓ તેમને મળતી હોય એમ જણાતું નથી. મુસલમાની રાજ્ય થયા પહેલાં ભરતખંડના આર્ય લોકમાં વિદ્યા જીવે દરજ્જે પહોંચી હતી. તેમાં વધારો ન થતાં વાખર અને ઉત્તેજન વગર તથા જૂલમને લીધે અનુપરિચિત થઈ ગઈ, ને પ્રજામાં અજ્ઞાન વધ્યું. તેમના ધાકથી પુસ્તકો સંતકડી મૂકવાનો ચાલ પડ્યો. પશ્ચિમ કાંઠે યૂરોપના વેપારીઓ આવ્યા, ત્યારસુધી વેપાર મંદ પડી ગયો. રજપૂત સંસ્થાનનાં તથા વિજયનગરનાં રાજ્યો સિવાય ખધાં મોટાં હિંદુ રાજ્યો ઊપજી ગયાં.

આમોટી આકૃત અને બિલપ્રાથલથી લોકને ભારે હાનિ થઈ તેના ખુલ્લામાં કાંઈ લાભ થયો કે નહિ? જે સુધારો, જે વિદ્યા, ને કલાકૌશલ્ય પ્રજામાં હતાં તેમાં મુસલમાનોએ કાંઈ સુધારો વધારો કર્યો કે નહિ? એવો કાંઈ લાભ કે સુધારો સુધારો કરેલો જણાતો નથી. હિંદુઓથી તેઓ ઓછા સુધરેલા ને વિદ્યા હુનરમાં પાછળ હતા. હિંદુઓના દેશાભિમાનનો નાશ થયો તેને ઠામે મુસલમાનોનો ઉત્સાહ અને જોરસો આવ્યો નહિ, તેનું કારણ એ કે પોતાની ખરોખર જાંચા કરવાની કાશીશને ઠકાણે તેમણે હિંદુઓને જેમ અને તેમ છુંદવાનો ને નીચા પાડવાનો યત્ન કર્યો. એથી હિંદુઓ ધણું કરીને અધમ થઈ જઈ દમ વગરના બાળક કે ધરડાની પેઠે બળીને, રાજકાજમાં સમજવિનાના, પોતાની મેળે પોતાનાં કામકાજ કરી શકે નહિ તેવા થઈ ગયા. તેઓ પોતાના ધર્મને અને ગામવહીવટ પદ્ધતિને માત્ર વળગી રહ્યા.

ઈ. સ. ૧૫૨૬ માં બાબરે દિલ્હીની પાદશાહી લીધી, પણ તેના દીકરા હુમાયુને તે છોડવી પડી. ત્રીસ વર્ષ પછી ખીજવાર પાણીપતના રણમાં મુગલોને કતલ મળી ઈ. સ. ૧૫૨૬. ત્યારથી મુગલ વંશનો અમલ જામ્યો. એ વંશ ધણી મોટાઈ પામ્યો ને તેમાંના કેટલાકે સારી નામના કરી. બાબરથી ઔરંગઝેબ (આલમગીર) સૂધીના છ પાદશાહ બળવાન અને પરાક્રમી હતા. પછીના છ નબળા નીકળ્યા; મુગલો અધમ અને કુસંપ્ત થયાથી તથા મરેઠી જ્ઞાનના હુમલાથી એમના વખતમાં તેમની પડતી થતી ગઈ; તેમજ અને તેની પછી ગાદીએ આવનારા માત્ર નામના પાદશાહ હતા, ને છેલ્લાને ગુનેગાર બંદીવાન કરી કાળે પાણીએ ઘુંચેલે ચડાવ્યો, ને તે પરદેશમાં મૂક્યો. એમ મુગલ વંશની સમાપ્તિ થઈ.

બાબર મુગલ ન હતો, તથાપિ તુર્ક અને પઠાણ પાદશાહ ઉપર મુગલો વારંવાર ચડી આવતા હતા તેપરથી બાબરને

પાણુ તેમણે મુગલ ગણ્યો; અને ખાખર અને તેના વંશજોએ તે કબૂલ રાખ્યું તેપરથી ફારશી તવારીખોમાં તેઓ મુગલ કહેવાયા છે. તાતાર જાતના મોટા વિજયી તૈમુર પાદશાહનો છઠ્ઠો વંશજ ખાખર હતો, તેની આ ઝંગીસખાંની જાદુસી મુગલાણી હતી. તૈમુરના રાજ્યના ભાગ થઈ ગયા હતા તેમાંના કેટલાક (સમરકંદ, બુખારા, બલખ, કાબુલ, વગેરે) ખાખર અને તેના પિતરાઈઓને કબજે હતા. તેઓ એકેએકનાં રાજ્યો લઈલેવાને વઢતા, તેમાં ખાખરના જય પરાજય ઘણીક વાર થયેલા. સને ૧૫૨૪ સૂધી તેનો જન્મારો લડવામાં ગયો, તેમાં ત્રણવાર તેને હાથ સમરકંદ શહેર આવ્યું ને ત્રણવાર ત્યાંથી નાસવું પડ્યું. કાબુલનો મૂલક તેને હાથ હતો તેવારે તેના જાણવામાં હિંદુસ્તાનની અવ્યવસ્થા આવી. મધ્ય એશીઆ જીતવાની મહેનત છોડી એ રાજ્યના ઘણા થવાની હાશીશ કરવાની તેને ઈચ્છા થઈ. તેના પૂર્વજ તૈમુરે તે રાજ્ય જીત્યું હતું માટે તેપર તેનો હક છે એધું તેણે માન્યું. પંજાબના એક ખજવાખ્ખોર સરદાર નામ દોલતખાંએ તેને દિલ્હીનું રાજ્ય જીતવાને બોલાવ્યો. ચોથી સ્વારીમાં તેને હાથ દિલ્હી આવી.

પાણીપતના જયથી ખાખરને હાથ ફક્ત દિલ્હી ને આગ્રા શહેરો તથા તેઓની આસપાસનો થોડો પ્રદેશ આવ્યો. મહમદ તખ્તખાંના વખતથી (સને ૧૩૫૧ થી) દિલ્હીની પાદશાહી તૂટી હતી. ખાખર દિલ્હીપતિ થયો તેવારે મહમદશાહ લોહાની બહારનો સુલતાન હતો. અંગાળદેશ સૈયદનજખાંનું તાબે હતો; મેવાડ, માળવાનો કેટલોક ભાગ, તથા ખીજો કેટલોક મૂલક મહારાણા સંગને હાથ હતો; ચંદેરી નગર અને આગ્રાખાણુના પ્રદેશનો ઘણો મેદનીરાય હતો; ગૂજરાતનો પાદશાહ બહાદુરશાહ હતો; દક્ષિણ દેશ પાંચ સ્વતંત્ર મુસલમાની રાજ્યો ને છઠું વિજયનગરના હિંદુરાજ્યમાં વહેંચાયલો હતો; ગોવામાં પોર્તુગીજનું જખમ રાજ્ય હતું.

સુલતાન ખાખરના કુંવર હુમાયુએ ચાર માસમાં જવાનપુર સુધીનો દેશ વશ કર્યો. પશ્ચિમમાં મહારાણા સંગ અમે તેના મિત્રોને જીતવા કઠણ પડ્યા. ચંદેરીના શૂરા રાજા મેદનીરાયની તથા મારવાડના અંને જેપુરના રાજાની સેનાઓ ભેગી થઈ મહારાણાની સરદારી નીચે આગ્રાબણી સાર્મી આવી. ફતેપુર સિંહી આગળ જુદા થયું તેમાં ખાખરને ઘણી મુશ્કેલીથી જય મળ્યો. ત્યારપછી ચંદેરી ગઢને ઘેરા ધાલી જીત્યો. તે વેળા મેદનીરાય ફસરીઆં કરતાં રણમાં પડ્યો, ને રજપૂત રાજ્યોએ ખાખરને સ્વામી માન્યો. એ પછી બંગાળા અને બહાર પ્રાંતો જીત્યા.

સને ૧૫૩૦ માં ખાખરનું મૃત્યુ થયું ને હુમાયુ તખ્તે બેઠો. જીતાયલા દુશમનોઉપર તેણે તેની જાતના લોકની રીતપ્રમાણે કૂરતા કરી, પણ તેણે પોતાનાં ચરિત્ર ઈ. સ. ૧૫૩૦. લખ્યાંછે તેપરથી જણાયછે કે તે ખીજી વાતે સારો હતો; શૂર, અવદશામાં ધીરજ, મંડ્યા રહેવું, વગેરે તેના ગુણ વખાણવાળેગ છે.

હુમાયુ બહુ ઉદાર હતો. રાજઘણી થતાં વારને તેણે પોતાના ભાઈઓને સારા સારા પ્રાંતો આપી દીધા. ગૂજરાતની પાદશાહી એ સમે પૂર્ણ કળાએ ચડી હતી. ત્યાંના સુલતાન બહાદુરશાહે માળવાના પાદશાહને જીતી તેનો મૂલક ખાલસા કર્યો હતો, તથા ખાનદેશ, વરાડ, અને અહમદનગરના સુલતાનોને ખંડીઆ કર્યા હતા. એ બહાદુરશાહને હિંદુસ્થાનના પાદશાહ જેડે આણબનાવ થયો. હુમાયુએ આવી તેનો પરાજય કર્યો. એવામાં બંગાળા ને બહારમાં સુર કુળના શેરખાં નામે પઠાણ સરદારે બળવો કર્યો. હુમાયુએ જઈ તેનો ચુનારગઢ જીત્યો. વર્ષાંશુ આવવાથી તે પટણા અને વણારસી (કાશી) ની વચ્ચે મુકામ કરીને રહ્યો હતો તેવારે શેરખાંએ ઓચિંત્તા આવી છાપો માર્યો. હુમાયુ પંડે મુશ્કેલીથી બચ્યો, પણ તેની ફાજ મારી ગઈ, ને તેની રાણીને શત્રુએ ઝાલી. શેરખાંએ બેગમને માનસહિત

આથ્રે પહોંચાડી. ભાઈઓની કુમક આવી પહોંચવાથી હુમાયું ખીજ ફોજ લઈ ચઢ્યો. કનોજકને ખીજ જુદામાં પણ તે હાર્યો. ત્યાંથી તે સિંધમાં નાઠો. સિંધથી મારવાડમાં આવ્યો, પણ તેને આશ્રય મળ્યો નહિ. પછી રેતીના મોક્ષ રણમાં પાણીવિના બહુ પીડા પામી માત્ર સાત સ્વારો સાથે તે અમરકાંટ ગયો. ત્યાંના રજપૂત રાજાએ દયા કરી તેને સહાય કરી. અકબરનો જન્મ અહીં થયો. અહીંથી તે ઇરાનમાં નાઠો. ત્યાંના શાહ તહમારપે તેને માન દીધું, પણ શિલા પંથમાં લેવાની કેટલીક અયોગ્ય કાશીશ કરી. અંતે ૧૪,૦૦૦ સ્વાર આવી ગયેલું રાજ્ય પાછું જીતવા જવા દીધો. હુમાયુંનો વજીર ખેરામખાં પણ તેને આવી મળ્યો. એ લસ્કરથી તેણે કાબુલ કંદહાર જતાં, પણ ભાઈઓમાં સંપ ન હોવાથી કેટલાંક વરસ લગી તે હિંદુસ્તાન પર ચડી શક્યો નહિ. સને ૧૫૫૬ માં આવી તે પાછો દિલ્હીનો પાદશાહ થયો. પછી એજ વરસમાં તેનો કાળ થયો. સને ૧૫૩૦ થી ૧૫૫૬ સૂધી તેની કારકીર્દીનો વખત ગણાયછે, પણ તેમાં ૧૫૪૦ થી એટલે કનોજની હાર પછી તેને નાસવું પડ્યું ત્યાર પછીનાં સોજોક વરસ તેમાંથી બાદ કરવાં જોઈએ.

પ્રકરણ ૮ મું.

સુર કુલના સુલતાન.

આ કાળમાં 'મારે તેની તરવાર, ને જીતે તેનું રાજ્ય' એમ ચાલતું હતું. મુસલમાની કાયદા કે હિંદુધર્મશાસ્ત્રપ્રમાણે અધિપતિ થતા નહિ, ને લોકને હાથ પણ કાંઈ ન હતું. પણ એજ હક હતો. પોતાની બુદ્ધિથી અને પોતાના લસ્કરના બળથી રાજ્યનો કબજો રાખી શકાય તો તે રહે, નહિતો જાય. હુ-

માધુંતી હાર કનોજની લડાઈમાં થઈ ત્યારથી તેનો અમલ બી-
ઠ્યો ને તેના સમોવડીઆ પઠાણ શેરશાહ સુરનો બેઠો. એ
સુર વંશના પાદશાહનાં નામ તથા વરસ—

શેરશાહ.	૧૫૪૦
સલીમશાહ.	} ૧૫૪૫
(ઈસ્લામશાહ.)		
અદિલશાહ.	} ૧૫૫૩
(અદાલત).		

ખંગાળામાં મૂકલા સૂબેદારે ખંડ કરવાથી શેરશાહે તેને જીત્યો.
પછી તે રજપૂત રાજ્યોને તાબે કરવાને ચડ્યો. પોતાનાં મોટાં
રાજ્યો ખોયા કેડે રજપૂતો કસાઈને ખંખરદાર અને મોટા લડ-
વૈયા થયા હતા. જે ખળ, શૂર, ચતુરાઈ, ચપળતા, સંપ, વગેરે
સારા ગુણો તેઓમાં પાછળથી આવ્યા તે ગીજનવી, ઘોરી, ને
ગૂલામ વંશના પાદશાહોના સમયમાં હોત તો તેઓનાં મૂળનાં
મોટાં રાજ્યો ખચાવી શકત. ચીતોડ, રણથંભોર, ગ્વાલિયર,
કલિંજરાદિક કેટલાંક રજપૂત રાજ્યો વારે વારે મુસલમાની પાદ-
શાહોની સામે જખરી ટક્કર લેતાં. કેવળ ખળથી તેમનો પરાજય
નહિ કરી શકવાથી શેરશાહે દગલખાજ કરી ધણાને માર્યા.
માળવામાં રૈસ્તન કિલાના ખલાદુર રજપૂતોને અભય વચન દઈ
પોતાના પીર એટલે ગુરની આસાથી વિશ્વાસઘાત કરી માર્યા.
મારવાડના રાજાની ફોજને કપટથી ફોડવાની કાશીશ કરી તેવારે
માત્ર ૧૨,૦૦૦ રજપૂતોથી તેની ૮૦,૦૦૦ની ફોજ લંગભગ હારી
તેનું રાજ જવાની તૈયારી હતી તેવામાં તાજ કુમક આવી પહોં-
ચવાથી તે ખચ્યો. પછી બુંદેલખંડમાં કલિંજર ગઢને જીતતાં તેના
દાડખાનામાં આગ લાગ્યાથી તે દાઝી મૂચ્યો. તેણે તેની હિંદુ રૈ-
યતહિપર ધર્મની ખાખતમાં જૂલમ કરેલો જણાતો નથી, ને મુ-
સાફરખાનાં તથા રસ્તા ખાંધી તથા રસ્તે ઝાડો રોપી ખ્મિજ પ-
ઠાણ પાદશાહથી તે વધારે સારો ગણાયોછે. એનો દીકરો સ-
લીમશાહ શૂરો ને હાશીઆર હતો. તેણે રાજ્યની આખાઈ જ-

જવી. તેની પછીનો અદિલશાહ નખળો ને ધિક્કારવા જોગ જૂ-
લમી હતો. તેનું રક્ષણ તેના વજીર હેમુએ કર્યું. એ હેમુ કાંઈ નીચ
વર્ણનો હિંદુ હતો. તે બહુ ચતુર ને બહાદુર હતો. પ્રથમ તે ના-
નીશી હાટ માંડતો. એ સુલતાનથી પઠાણ ઉમરાવોએ નારાજ
થઈ ઠર ઠર બળવા કર્યા, ને સુરકુળના શાહજહાંઓમાં રાજ્ય-
ના પાંચ ભાગ થઈ ગયા; બધા બળવાખોરને પૂરો પડે તેવો
હેમુ હતો. સુલતાન બંગાળા ભણી નાંખે તેવામાં તેના પિત-
રાઈ ઈબ્રાહિમે દિલ્હી ને આગ્રા કબજે કરી પાદશાહપદ ધારણ
કર્યું. ઈબ્રાહિમને હાંકી કાઢી સિકંદરશાહ નામે તેનો પિત-
રાઈ ભાઈ સુલતાન થયો.

આ કુસંપનો લાઘ જોઈ હુમાયું (સને ૧૫૫૬ માં) આવ્યો.
સિકંદર હારીને નાઠો, ને લાહોર, દિલ્હી, તથા આગ્રા
ઈ. સને ૧૫૫૬. મુગલોને હાથ ઝટ આવ્યાં. પંજાબમાં સિકંદર પાછો
ગિભો થયો. એ વેળા હુમાયુંના કુંવર જ્જાહુદીના
અડખરનું વય ૧૩ વરસનું હતું. તે અને વજીર બેરામખાં સિ-
કંદરને જીતવા ગયા. એજ વરસમાં હુમાયું આરસની નિસ-
રણી (સીડી) એથી પડી જવાથી મરણ પામ્યો.

પ્રકરણ ૯ મું.

મુગલ રાજ્ય.

મુગલ વંશના પહેલા છ પ્રતાપી પાદશાહોનાં નામ ને વરસ.

બાબર.....	ઈ. સને ૧૫૨૬.
હુમાયું.....	૧૫૩૦.
અકબર (જ્જાહુદીન).....	૧૫૫૬.
અહાંમીર	૧૬૦૫.
શાહજાંહ	૧૬૨૭.
આલમગીર (ઓરંગઝેબ).....	૧૬૫૮.

એમાંના પહેલા બેનો ઇતિહાસ ઉપર આવી ચૂક્યો છે. મુગલ સુલતાનોમાં ત્રીજો જલાલુદ્દીન અકબર હતો તે બધા મુસલમાન તથા મુગલ પાદશાહોમાં ઉત્તમ હતો ને દુનિયાના આપખખની આરી રાજ્યકર્તાઓમાં એના જેવા સારા રાજા આજસૂધી થોડા જ થયા છે. એણે મુગલરાજ્યને મજબૂત પાયા ઉપર મૂક્યું ને તેમાં મંસ વધારે કર્યો. મુગલરાજ્ય હજી અસ્થિર હતું. દિલ્હીની આસપાસનો થોડો જ મુલક તેને હાથ આવ્યો. બહેરામખાં નામે ખુદિવાન અને નિમકહલાલ વજીર હુમાયુના વખતથી હતો તેણે રાજ્યરક્ષકનું કામ માથે લીધું. અદિલશાહ બંગાળામાં નામનો પાદશાહ હતો, તમામ વાસ્તવિક અધિકાર તેના હિંદુ વજીર હેમુને હાથ હતો. બળવાન લશ્કર લઈ તથા વિક્રમાજીત નામ ધારણ કરી હેમુ મુગલોને જીતવાને આવ્યો. પાણીપતના મેદાનમાં મુગલ અને પઠાણ ફોજોની ભેટ થઈ. હેમુ ઘણી જ બહાદુરીથી લડ્યો. તેની એક આંખમાં તીર ભોકાયા છતાં હાથીપર રહી સંગ્રામ કર્યો કર્યો. અંતે ભાન જવાથી પડ્યો ત્યારે મુગલો તેને પોતાના પાદશાહકને પકડી લઈ ગયા. એ કાફરનો પ્રાણ પોતાને હાથે લઈ નામના કરવાને બહેરામે અકબરને કહ્યું, પણ તે ઉદાર શાહે અશક્ત થયેલા શત્રુ ઉપર ધ્યા કરવાને નાખુશી બતાવવાથી ચીડાઈ બહેરામે પોતે તેને પૂરો કર્યો. એમ એક પઠાણ શાહને તોડ્યો એટલે ખીજો ઊભો થયો. પંજાબમાં સિકંદર ફતેહ કરવા લાગ્યો. બહેરામે તેને તાથે થવાની જરૂર પાડી. અકબર નાની વયથી કસાયલો હતો, ને બાપના વખતથી રણમાં યુદ્ધ કરતો. તેનામાં અસાધારણ અકલ અને ડહાપણ હતાં; તે વિદ્વાન, અતિ શૂરો, રણમાં ચતુર, મોટા દિલનો, અને મનને વશ રાખનાર હતો. એવા તરૂણ સુલતાનને બહેરામના જેવો હોશીઆર શિક્ષક મળ્યો તેથી તે ઉતાવળે પાવરધો થઈ ગયો. બહેરામે રાજ્યનો અને ફોજનો બંદોબસ્ત બહુ સારો રાખ્યો. કુલ અધિકાર તેણે પોતાને હાથ રાખ્યો. પઠાણો તરફથી ભો

હતો ત્યાંસૂધી એનો અમલ નીબ્યો, પણ તે ગયા કંડે તેની સ-
ખ્તાઈ અને તેના ગર્વથી મુગલ ઉમરાવો કંટાળી તેનાથી છૂટવાને
ઈચ્છવા લાગ્યા. અકબરને પણ તેને ખસેડવાની જરૂર જણા-
ઈ. સુધ ગોઠવાણ કરી રાખ્યા પ્રમાણે તેણે એકેએક આગ્રેથી
દિલ્લી જઈ રાજકારભાર પોતાને હાથ લીધાનો ઢંઢેરો ફેરવ્યો, ને
અમલદારોને તથા રૈયતને હુકમ કર્યો કે ખીજા કોઈનો હુકમ
માનવો નહિ. (૧૫૬૦). બહેરામે પણવો કર્યો, પણ
ઈ. સ. ૧૫૬૦. તેમાં પાર ન પડતાં પાદશાહને શરણે આવવું પડ્યું.
તેની આગલી સારી સેવા ઉપર નિધા કરી અકબરે
તેનો ગુનો માફ કર્યો. પછી મફત જતાં માર્ગમાં બહેરામને
તેના કોઈ પઠાણ દુશ્મને મારી નાખ્યા.

બહેરામનો આણગમતો પણ જખરો આધાર ગયાપછી જે
અવસ્થામાં જીવાન અકબર હતો તેમાં ૧૮ વરસની કાચી ઊમ-
રનો સાધારણ અધિપતિ ટકી શકે નહિ. તુર્ક અને પઠાણ સિપા-
ઈઓ અને સરદારો દેશમાં પુકળ હતા. તેઓ મુગલોને પર-
દેશી દુશ્મન ગણી તેમનાથી અતડા રહેતા. આગલા તુર્ક અને
પઠાણ સુન્નતાનોની ફોજોમાં તુર્કસ્તાન અને અફઘાનિસ્તાનથી
ભરતી થયાં કરતી હતી તે કુમક અકબરને મળે તેમ ન હતું.
ધણા વરસથી દેશમાં અવ્યવસ્થા ચાલતી હતી, ને બહેરામની
ધાક ગયા પછી તેના મુગલ સરદારોને સ્વતંત્ર થઈ જવાની ઈચ્છા
થઈ. આવા સંકટને પૂરો પડે તેવો મહા બુદ્ધિવાન અકબર હતો.
એને કટલેક દરજે સકળ ગુણસંપન્ન કહીએ તો ચાલે. અડ-
ચણોને જીતવાને તેના ભલા ન્યાયી સ્વભાવે એક મહાન
રૂડી યોજના રચીને તે પાર પાડી. એથી તેનું નામ અને તેની
સુક્રીતિ અમર થઈ ગયાંછે. મુગલ, તુર્ક, પઠાણાદિ મુસલમાનો
તથા હિંદુ રાજા રજવાડા તથા રૈયતને સમાન ગણી તેઓમાં એ-
કસરખી રાજ્યભક્તિ અને સ્વદેશાભિમાન આણી આ દેશમાં-
થીજ રાજ્યભળ ઉત્પન્ન કરવાનો તેણે મનસુખો કર્યો, ભલે અને

માયા ખેતી ઉપયોગ કરી તથા ન્યાયથી વર્તી સર્વનાં મન તેણે વશ કર્યાં. સુમા થયા તેને પહેલાં લડાઈમાં હરાવ્યા પછી દયા ખતાવી મિત્ર કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો; તેમના પર પ્રીતિ કરી તથા તેમની કુદ્ધિ, ખાલી, વગેરે ગુણ પ્રમાણે યોગ્ય કામ સોંપી મેળવી લીધા. એ રીતે એણે હિંદુસ્તાનમાં જાણે નવી સંપીલી મોટી પ્રજા ખતાવી, ને લોક જાણે દાસ અને રાજ્યકર્તા પર-દેશી સ્વામી એ વાત લોકના મનમાંથી કાઢી નાખી પંડે દેશી ખતી પ્રજાનો પિતા થયો. ફારશી ભાષા બણ્યો હતો તે જિપરાંત સંસ્કૃત તથા હિંદી શીખ્યો, ને દેશી વિદ્યાને ઉત્તેજન આપ્યું. વેપાર રોજગાર તથા ખેતીને મદદ કરીને સુંદર ઈમારતો ચણાવી. ઇંગ્લાંડની પાર્લમેંટ જેવી રાજસભા સ્થાપી હોત અને તેના મત પ્રમાણે રાજકાજ કરવાના કાયદા રચવાનો અને અમલ કરવાનો દસ્તૂર પાડ્યો હોત તો પછી કંઈ મણા રહેત નહિ.

રાજ્યની લગામ પોતાને હાથ આવ્યા પછી અકબરનું લક્ષ આરખાપતમાં રોકાણું. ૧ પોતાની ફોજના મુશ્સલ સરદારોને વશ કરવામાં; ૨ હિંદુરાજ રજવાડાને તાબે કરવામાં; ૩ પ્રાંતોના સ્વતંત્ર થઈ ગયલા મુસલમાની હાકેમોને જીતવામાં; ૪ ધણાં વરસોના ઝગડાથી અને રાજ્યમાં થયલી જિથલપાથલથી ગેરબંદોખસ્ત થઈ ગયો હતો તે મટાડી નિયમસર કામ ચાલતું કરવામાં તેની જિમરના રૂપ મા વરસ લગી તેણે એ આરખાનું પહેલું કામ કર્યું. માજી રાજ્યના દાવ્તાદાર અને પક્ષકારો લડાઈ જીઠાવતા તેમને તથા પ્રાંતોના સૂબેદારોને જીતવાને તેણે મુગલ નાયકોને મોકલ્યા તેઓમાંના કેટલાક અને તરણ જાણી સ્વતંત્ર થઈ જવા લાગ્યા. એમને પ્રથમ તેણે જીત્યા. પછીનાં પાંચ વરસ (સને ૧૫૬૭ થી ૧૫૭૨ સુધી) માં અંબર (હાલ જેપુર) ના, જોધપુરના, અને ચિતોડ (હાલ ઉદેપુર) ના રાજાને નમાવી તેમાંના કેટલાકની કન્યાને વેચી, તથા તેમને નોકરીમાં દાખલ કર્યા. જોધપુરના માલદેવની કુંવરી જોધપાને અકબર પરણ્યો. જહાંગીર એ

રાણીનો કુંવર હતો. રાણી હિંદુ ધર્મ પાળતી. અકબર તેને અને તેનાં પીએરીઆને ધણું માન આપતો. ત્યારથી પાદશાહી કુટુંબને કુંવરીઓ આપવામાં આપર ગણાઈ. જેપુરે પણ અકબરને કન્યા દીધી. તેના રાજા ભગવાનદાસને પંચમનો સૂબેદાર ઠરાવ્યો. પોતાનું કામ ઠીક પગવી તે માન પામ્યો. તેનો કુંવર રાજા માનસિંધ અકબરની સેનામાં મોટો ચતુર નાયક અને ઉમરાવોમાં સૌથી વડો હતો. પંજાબ અને કાબુલમાં તેણે ઘણી સારી નોકરી પગવી. તેને કાબુલઉપર મોકલ્યો તેવારે અટક ઓછાગવાની આનાકાની ન કરતાં તેણે કહ્યું કે “ સખી ભૂમી ગોપાળકી, વામે અટક કહા; જાકે મનમે અટક હૈ, સોહી અટક રહા. ” એણે બંગાળમાં સૂબેદારી કરી સારો બંદોબસ્ત કર્યો, અને અફઘાનોનાં બંડ સમાવ્યાં. તેને અમીર ઉલ ઉમરાનો ખિતાબ મળ્યો હતો. માત્ર ઉદ્દેપુસ્તા સિસોદીઆ રાણા કન્યા નહોતા દેતા. પણ તેઓ તથા ખીજા બધા રાજપુત્રો પાદશાહની સેવામાં દાખલ થયા. અકબરે જજીઆ વેરો રદ કર્યો, ને ધર્મ-સંબંધી જૂલમ બંધ પાડ્યા.

સને ૧૫૭૩માં અકબરે ગૂજરાતના પાદશાહ ત્રીજા મુજફ્ફર-શાહને જીતી એ દેશ દિલ્હીના રાજ્યમાં ભેળ્યો. ત્યાર પછી ખહાર ને બંગાળ દેશો જીત્યા. અહીં પઠાણોનું જોર વધારે હોવાથી કેટલાંક બંડ થયાં તે રાજા તોડર-મલે તથા રાજા માનસિંધે તોડ્યાં; ઓઢીઆ પ્રાંત માનસિંધ હાથ કર્યો. પછી અકબરે કાશ્મીર અને સિંધ જીતી ત્યાંના હાક મોને જાગીરો આપી દિલ્હીના અમીરોમાં દાખલ કર્યા. સને ૧૫૮૪ માં કંદહાર તાબે કર્યું. આ વેળા એને ગાદીએ બેઠાને ૩૮ વરસ થયાં ને તેની ઊંમર ૫૦ વરસની થઈ. એ અરસામાં એનાં રાજ્યનો વિસ્તાર ઉત્તરે કાબુલ કંદહાર ને કાશ્મીર જોમાં જામ્યો, ને ત્યાંથી દક્ષિણે નર્મદા લગી પહોંચ્યો. ત્યારપછી તેણે દક્ષિણનાં મુસલમાની રાજ્યોને તાબે કરવાનો આરંભ કર્યો.

અહમદનગરમાં કુસંપ થવાથી મુગલોને તેમાં હાથ નાખવાનો લાગ આપ્યો. પહેલો હુમલો બહાદુરખાઈ આંદખીખીએ પાછો વાળ્યો, પણ તેનું ખૂન તેના વેરીએ કર્યું ત્યારપછીની ખીજ સ્વા-રીમાં મુગલોએ અહમદનગર લીધું, પણ રાજ્યનો કેટલોક ભાગ ત્યાંના અખસી વજીર મલિક અંખરે ખચાવી રાખ્યો. ખાનદે-શને રાજ્યમાં જોડી દઈ અને અબુલ ફાજલને દખ્ખણનો સૂ-બેદાર ઠરાવી અકબર સને ૧૬૦૧ માં આગ્રે પાછો ગયો. એ સૂબેદારની હકુમત નીચે ખાનદેશ, બરાડનો ધણો ભાગ, અહ-મદનગર, અને તેની આસપાસના તાલુકા હતા.

અકબરનો કાળ થયો તે વેળા તેનો માત્ર એક શાહજહાંદો નામે સિલીમ જીવતો હતો, ખાકીના મરણ પામ્યા હતા. સિલી-મની ચાલ સારી ન હતી તેથી અકબર દિલ્લીર હતો. તોપણ મરતી વેળા ઉમરાવોને બોલાવી જોમતી રૂપર તેને રાજ્યનો વારસ ઠરાવ્યો, ને મુસલમાની ધર્મના મૂળ સિદ્ધાંતનો મંત્ર બહુ સર્વેની માફ માગી આ પ્રતાપી ને રૂડો મહારાજાધિરાજ સને ૧૬૦૫ માં સ્વર્ગવાસી થયો. એની પાછળ એના ઇ. સને. ૧૬૦૫. જેવા થોડા પાદશાહ થયા હોત તો કેવું સાદું થાત !

એશિઆમાં જે મહાન્ રાજ થયા છે તેઓમાં સૌથી સરસ અકબર ગણાયછે. તે અંગે લઈ અને રૂપાળો તથા સ્વભાવે મળતાવડો ને મનોહર હતો. ખાવા પીવાની મોજ મઝામાં ન પડતાં તનદુરસ્ત રહે તેમ વર્તતો. બુદ્ધિ-ઓખી-રાખવાને વર-સના કેટલાક ભાગમાં માંસ આહાર નહોતો કરતો, ને અંગ-બળ સાચવાને ખાકીના ભાગમાં માંસ ભક્ષણ કરતો. તેને ઊંધ થોડી હતી; અને મૃગયા રમત અને અંગકસરતના ખેલ બહુ ગમતા. વખતે ઘોડો દોડાવતો ધણા કાસ જતો ને ધણીક વાર એક દિવસમાં પંદર વીસ ગાઉ પગે ચાલતો. સરકારી કામ કર-વાને નિયમ ઠરાવ્યા હતા તેપ્રમાણે નીમેલે વખતે ખૂબ લક્ષ દઈ તે બજાવતો. પંડે સંસ્કૃત, ફારશી, ને હિંદી ભાષાઓ શીખ્યો

હતો, ને વિદ્યા, કવિતા, ઇતિહાસ, વગેરેનાં પુસ્તકો વાંચતો, તથા હરેક વિદ્યાને ઉત્તેજન આપતો. સગાં વહાલાં ઉપર ખુબ માયા રાખતો ને દયાળુ હતો. પ્રજાનું પાલન કરવામાં જાગૃત ને ઉમંગી, સાણો અને ન્યાયી હતો. ધર્મસંબંધી બોળ કરૂણાનો તેને શોક હતો. તેની હજૂરમાં ભણેલા બ્રાહ્મણ, મુસ્લિમ, પાદરી, ને ગોરળ વગેરે ધર્મીયાર્યો વાદવિવાદ કરી પોતપોતાના સંપ્રદાય સમજાવતા. તે એક પરમેશ્વરને માનતો, પણ શાબ્દ પ્રમાણની ગરજ નથી અને તેઓ ખરા નથી એમ કહેતો. પરમેશ્વરને સંભારવાને જડ પદાર્થોની જરૂર નેમને લાગેલી હોય તેમણે સૂરજ, ચંદ્ર, અગ્નિ, વગેરે સૃષ્ટિના પદાર્થો જોઈ ઈશ્વરને યાદ કરવા ને પૂજવા એવું તે અને તેનાં મિત્રો કહેતા તેપરથી એમનો ન્યારો પંથ થયો. અકબરના મરાણ પછી તે લય પામ્યો. હિંદુ મુસલમાનનો ભેદ રાજકાજમાંથી તથા ધર્મસંબંધી વેરા વગેરેમાંથી કાઢી નાખી જૂલમ રદ કર્યો. રૈયતપર કોઈ જાતનો જૂલમ થાય નહિ એ માટે તે ઘણી કાળજી રાખતો. કરવેરાનો બોજો ઓછો કરવાને, સર્વે ઉપર સમાન કરવાને, કર ઊધરાવનારા ધારા પ્રમાણે લે, વધારે લે નહિ તેની તપાસ તથા ઊધરાવવાનો ખર્ચ ઓછો કરવાનું કામ તેણે રાજ ટોડરમલની માર્ફતે કર્યું. એતરે મપાવ્યાં ને વિધોટી ઠરાવી. કાંડાં, નાક કુનાદિક અંગ કાપવાની જંગલી સજા રદ કરી ને દેહાંતદંડની શિક્ષા કરવી પડે ત્યારે કામના કાગળ પોદશાહને મોકલી તેની મંજૂરી આપેથી તે સજા કરવી એવો હુકમ અમલદારોને આપ્યો હતો. રણસંગ્રામમાં કે પછીથી પકડેલા કેદીઓને ગૂલામ કરવાની કે વેચવાની મના કરી દેરીઓના દ્વારા ઇન્સાફમાં દાખલ કર્યા, પણ તેમાંના દિવ્ય વગેરે નઠારા હત્યારા ખાતલ કર્યા. બાળલગ્નની, યસ માટે પશુ હણવાની, અને બળાતકારે સતીને બાળવાની મના કરી, ને વિધવા પુનર્લગ્ન કરવાની પરવાનગી આપી. સિપાઈઓને જમીનને બદલે પગાર આપી આપ્યો, ને ખીજા કેટલાક સુધારા લશ્કરમાં કર્યા. રાજ્યના ૧૮

પ્રાંત કર્યા હતા તેમાંના દરેકને સૂબો કહેતા ને તેના હાકેમને સૂબેદાર કહેતા.* સૂબેદારના હાથ નીચે એક દીવાન રાખ્યતા તેની નીમનુક હજૂરથી થતી. સૂબાના ભાગો કરી દરેક ભાગને માટે નવાખ ઠરાવતા. અકબરના ઘરખારમાં ઘણાક સૂતર સરદારો, વિદ્વાન ગ્રંથકર્તા, તથા મોટા પંડિતો મુસલમાન તથા હિંદુ બેઠામાંના હતા. પાદશાહને ખુબ સુખ હતું; તેના પુત્રો માત્ર દુઃખદાયક હતા. અકબરની ઊંપજ વરસે ત્રીસ કરોડ રૂપિયાની હતી.

જહાંગીર.—આરંભમાં એ પાદશાહ ડહાપણથી વર્ત્યો; પાપના કારભારીને કાયમ રાખી સુધારા જૂરી રાખ્યા. સરકારી નોકરો જૂલમ ન કરે તેવા ઉપાય કર્યા, ને ઈન્સાફ માગવા આવનારને હરકત ન પડે તેવી ગોઠવણ કરી. ઈ. સને. ૬૦૫. પંડે મુસલમાની ધર્મપ્રમાણે ચાલવાન્લાગ્યો, પણ પ્રજા ઉપર ધર્મની ખાખતમાં ખળાત્કાર કર્યો નહિ. પોતે દારૂ ખૂબ પીતો, પણ ખીજાઓને પીવાની મના કરી. એને પણ શાહજહાં દા તરફથી પીડા હતી. કુંવર ખુશરૂએ ખંડ જીધું. જહાંગીરે તેને ઝાલી કેદ કર્યો, ને તેના સાથીઓને રીંખી રીંખીને માર્યા. મલિક અમ્બરને જીતવાને જહાંગીરે ફ્રાન્સ મોકલી તેને તે સરદારે ફાવવા દીધી નહિ ત્યારે જહાંગીરે દખ્ખણ તાપે કરવાને ભારે તૈયારી કરી. ઉદેપુરના હઠીલા રાણાને નમાવી તથા પાદશાહી ફ્રાન્સમાં તેના કુંવરને સરદારી આપી શાહજહાં પ્રખ્યાત થયો. તેને દક્ષિણના સુલતાનોએ વશ કરવા મોકલ્યો, ને જહાંગીરે પંડે માળવામાં આવી મુકામ કર્યો, અને બિજાપુર, ગોલકોંદા, અને અહમદનગરનાં રાજ્યોને ખંડણી તથા મૂલક આપવાની જરૂર પાડી. કાઠ ગરીબ થઈ ગયેલા ધરાની ઉમરાવની જુવાન રૂપાળી બેટી અકબરના જનાનખાનામાં તેની માની હારે જતી, તેની

* ત્યાર પહેલાં ફૂવા અધિકારીને સિપાહસલાર કહેતા. તેઓ હાલના ગવર્નરને કાંઈક મળતા હતા.

સુંદર કાંતિથી મોહ પામી જહાંગીરે તેને પરણી આહુલું, પણુ તિમ ન થાય માટે અકબરે તે કન્યાને કામ અમીર વેરે પરણાવી હતી. પાદશાહ થયા કેડે જહાંગીરે તે અમીરને કતલ કરાહી તે બાઈને પોતાની પટરાણી કરી તેજું નામ નુરજહાં પાડ્યું. એ બેગમ જેવી ઘૂટડી હતી તેવીજ બુદ્ધિશાળી હતી. જહાંગીરને તેણે વશ કરી લીધો ને રાજ્ય કરવામાં સારી મદત કરી. નુરજહાંના બાપને મુખ્ય વજીરાત મળી, ને તેના બાઈ અસફખાને મોટી સરદારી આપી. એ ત્રણે હોશી-આર અને રાજકાજને યોગ્ય હોવાથી કામ ઠીક ચલાવ્યું, ને જહાંગીરના પુરા અસનથી જે માઠાં પરિણામ થાત તે તેમણે થવા દીધાં નહિ.

આ પાદશાહની જોડે વેપારવિષે કરાર કરવાને ઇંગ્લાંડના રાજાએ સર ટામસ રો નામે વકીલ મોકલ્યો હતો ઇ. સને. ૧૬૧૫. (૧૬૧૫). જહાંગીરે તેને માન આપી ઇંગ્રેજ વેપારને વધારે છૂટ આપી. એ વકીલે દક્ષિણનાં રાજાઓની માઠી હાલત દીઠી; હિંદુસ્તાનની આબાદી અકબરના વખત જેટલી ન હતી એવું તેણે લખ્યું છે. સિપાઈ સુસ્ત થઈ ગયા હતા ને લશ્કરમાં બંદોબસ્ત ઓછો થયો હતો. જહાંગીરની દોહત, અને તેના દરબારના જાલકાથી તે અચંખો પામ્યો.

નુરજહાંની આંગળીએ આણેલી દીકરીને જહાંગીરના નાના કુંવર શહેરીઆર વેરે પરણાવી હતી. એને જહાંગીરની પાછળ પાદશાહ કરવાની ગોઠવણુ નુરજહાંએ કરવા માંઠી તેમાટે શાહ જહાંએ બળવો ઊઠાવ્યો. તે બંડ બેસાડવાને કાબુલના સુબેદાર મહોબતખાને તથા શાહજહા પરવેઝને પાદશાહે મોકલ્યા. શાહજહાં બંગાળે નાઠા. કેટલાક વખતપછા બાપદીકરાને સલાહ થઈ. મોહબતખાં અને પરવેઝને દોસ્તી થઈ હતી, તેમાટે તેઓ ધાદ ધડવાને ઇરાદે નુરજહાંએ મોહોબતને હજૂરમાં તેડાવ્યો. પાંચ હજાર રજપૂત સ્વારો સાથે આવી તેણે યુક્તિથી જહાંગીર-

ને પોતાના કબજામાં લીધો; પછી તેને નામે તે અમલ કરવા લાગ્યો. એક વરસ પછી નુરજહાંએ પોતાના ઘણીને છોડીવ્યો. મોહોખતે શાહજહાં જોડે મળી દક્ષિણમાં ફિતૂર મચાવ્યું. સને ૧૬૨૬ માં ૧૨જેઝ મરી ગયો. તે શાહજહાંથી વડો હતો. ખીજે વરસે જહાંગીર પણ મૂઝ્યો. એ શાહમાં સમજણ, સહભાવ, તથા ઈન્સાફ પર પુરુષ એ ગુણ હતા, પણ તે દારૂડીઓ અને આકળા સ્વભાવનો હતો. એના વખતમાં તમાકુ ખાવાપીવાની ચાલ શરૂ થઈ હતી તે અટકાવવાને તેણે કાશીશ કરી હતી.

ઈ. સ.
૧૬૨૭.

શાહજહાં.—પિતાના મૃત્યુના સમાચાર સાંભળી શાહજહાં દક્ષિણથી ઉતાવળે આગે ગયો. રોહેરીઆર સામો થયો તેને હરાવી મારી નાખ્યો. શાહજહાંએ પોતાના કુંવરો સિવાંચ ખાજરના વંશના પંદા શાહજહાંને મારી નાખ્યા. જ્યાં રાજપાટના વારસાનો નફી નિયમ ન હોય અને દેશના લોક જે થાય તે વચમાં ન પડતાં જોયાં કરે, ત્યાં એવા મોટા યુના ગાદીપતિ થનાર કરે છે. અસોક અને મોહોખતની મદદથી શાહજહાંને ગાદી મળી. દક્ષિણનાં સૂબેદાર ખાનજહાન લોદીએ ખંડ કર્યું, પણ ઝટ માફ માગવાથી તેની માળવે ખદલી કરી. વળી ખીજવાર તેણે ખંડ કર્યું, પણ પાદશાહી ફોજે તેને દક્ષિણમાં નસાડ્યો. ત્યાં અહમદનગરના પાદશાહે તેને મદદ કરી. લડાઈમાં લોદી મરણ પામ્યો. પણ અહમદનગરની વહારે ખિજાપુર અને ગોલકોંદા ચડ્યાથી મુગલ ફોજને ફેટલાંકુ વરસ લડવું પડ્યું. એ ઝઘડાનો અંત શાહજહાંએ પંડે જઈને આણ્યો. તેણે ખિજાપુર અને ગોલકોંદાને તાબેદાર ખંડીઆં રાજ કર્યા, અને અહમદનગરના મૂલકને ખાલસા કર્યો (સને ૧૬૩૭). પોર્તુગીજનાં થાણાં બંગાળામાં હતાં તે એણે લઈ લીધાં. ઈરાનના શાહને તાબે કંદહાર હતું તે ત્યાંના સૂબેદાર અલિમર્દનખાંએ મુગલ પાદશાહને આપ્યું, પણ ઈરાની ફોજે તે પાછું છતી લીધું. અલિમર્દનને પાદશાહે મોટી સરદારી

આપી. શિવપ્રવિદ્યામાં અભિમર્દન ધણો કાખીલ હતો ને શાહ-જહાંને ઈમારતો બંધાવવાનો ખુબ શોખ હતો, તેથી તે ખાખતમાં એ અધિકારી વિશેષ ઉપયોગી માલૂમ પડ્યો. અભિમર્દનખાં જોડે મુગલ ફૌજ અને પોતાના કુંવરોને મોકલી પહાચ શહેર અને આસપાસની મુલક જાયો પણ તે ઝાઝીવાર રાખી શક્યો નહિ. એ સ્વારીઓમાં રજપૂતોએ ખુબ પરાક્રમ કર્યો. કંદહારનો કિલ્લો પાછો લેવાના પ્રયત્નો કર્યા તે નિષ્ફળ ગયા.

શાહજહાંને ચાર કુમાર હતા તેઓનાં નામ, દારા, શુબ્હ, ઔરંગઝેબ, અને મુરાદ. દારા શૂરો, બોળો, ધર્મમાં સ્વતંત્ર વિચારનો, ઉદાર, પણ અવિચારી હતો. શુબ્હ ખાયલો વિષયી હતો. ઔરંગઝેબ બુદ્ધિવાન, રૂપાળો, યુદ્ધમાં ચતુર, પણ અતિ લોભી, દગલખાજ, ને ધર્મીયુ હતો. મુરાદ બહાદુર પણ કમઅકલ ને વિષયી હતો. મુગલ દરબારમાં પાદશાહથી ઊતરતો ઇલકમ સુલતાન હતો તે એ દરેક શાહજહાંને આખ્યો હતો. ધણું કરીને વડાને પોતાની કને રાખી ખીજને પ્રાંતોના સૂબેદાર ઠરાવી વહીવટ કરવાને તથા સેનાપતિ ઠરાવી યુદ્ધે મોકલવામાં આવતા. ઔરંગઝેબ દક્ષિણનાં મુસલમાની રાજ્યો જીતવામાં લાગ્યો તેવામાં તેને સમાચાર મળ્યા કે પાદશાહ એટલો માંદો થયોછે કે જીવશે નહિ (સને ૧૦૫૭). એ વેળા દારા ખાખની

ઈ. સં.
૧૬૫૭.

પાસે આગે હતો; શુબ્હ બંગાળાનો સૂબેદાર, મુરાદ ગૂજરાતનો સૂબેદાર, અને ઔરંગઝેબ દક્ષિણનો સૂબેદાર પોતપોતાના મનસુખામાં હતા. શુબ્હએ અને મુરાદે પાદશાહીપદ ધારણ કરી ખાયતખત ભણી કુચ કરવા માંડી. ઔરંગઝેબે દક્ષણી રાજ્યો જોડે સલાહ કરી, ગોલકોંદાના ફૂટલા સરદારોને મેળવી સ્વીધા, ને મૂર્ખ મુરાદને ઠગવાને વિષ્ટ્રી મોકલી કહાવ્યું કે મારે તો મફત જઈ ભજન કરવામાં કાળ કાઢવો છે, પરંતુ પ્રથમ તારી કુમકે આવી નાસ્તિક દારૂને અને તેના કાફર સેનાપતિ જસવંતસિંધને જીતી તને ગાદી અપાવવાની ઇચ્છા છે,

કેમકે તું ખંધા ભાઈઓમાં વધારે યોગ્ય છે. ભોળા મુરાદ એ વાત ખરી માનીને તેને પોતાની મદદે બોલાવ્યો. દારાએ જસવંતસિંહને એ બેને ખાળવાને મોકલ્યો ને પંડે શુભ ઉપર ચડી તેને કાશી આરાળ હરાવી બંગાળે પાંછા જવાની ગરજ પાડી. આણી તરફ મુરાદે ને ઔરંગઝેબે મળી ઉજ્જૈણ આગળ જસવંતસિંહનો પરાજય કર્યો. પછી બંને ભાઈ આગળ ચાલ્યા. આગ્રેથી એક મજલને છેટે દારા તેમને મળ્યો. એ પક્ષની સેનાઓ વચ્ચે દારાણુ યુદ્ધ થયું. દારાના હાથીને ઝખમ લાગવાથી તે મરત થયો ત્યારે તે ઉપરથી તે ઊતર્યો. તેની અંખાડી ખાલી જોઈ તેની ફેાજ ભાગી. ઔરંગઝેબ ને મુરાદ ફતેહ પામ્યા. ત્રીજે દિવસે આગ્રે પહોંચી ઘરડા ખાપ પાસે જઈ માંગ્યું કે દારાને રાજપટ ન આપો, પણ શાહજહાંએ તેનું કહ્યું ન માન્યાથી તેને કિલ્લામાં પૂર્યો. દારા દિલ્હી ભણી નાઠો હતો તેની પૂઠે ઔરંગઝેબ અમને મુરાદ પડ્યા. માર્ગમાં ઔરંગઝેબે મુરાદને દગાથી કેદ કર્યો ને દિલ્હી જઈ આલમગીર નામ ધારણુ કરી પોતાની દુવાઈ ફેરવી. સને ૧૬૫૮. શાહજહાં બંદીખાને રહી ૧૬૬૫ માં મુઓ. શાહજહાંના દરબારનો ભભકો ભારે હતો. ઈ. સ. ૧૬૫૮. મૌરાસન નામે તખ્તને ખનાવતાં ૬૧ કરોડ રૂપિયા થયા હતા. તાજમહાલ નામે આરસની અતિ સુંદર ઈમારત છે તે તેણે કરાવી હતી. એ પ્રકારનું એનાથી સરસ મકાન હજી કાઢીથી થયું નથી. નિમકહરામ ને પિતાદ્રોહી દીકરાએ તેને પદબદ્ધ કર્યો તેવારે તેના જામદારખાનામાં ૨૪ કરોડ રૂપિયા શીલકુ હતા તે ઉપરાંત કરોડો રૂપિયાનું જવાહીર તો જૂદું. સામટ મેળે લેતાં શાહજહાં સારો ન્યાયી રાજા હતો. રાજકાજ જગૃતિથી ને ખખરદારીથી કરતો, ગુણવાન કારભારી રાખતો, ને પ્રજા ઉપર હેત રાખતો, તેથી રાજ્યમાં શાંતિ ને રૈયતમાં આખાદી રહી.

આલમગીર ૧ લો. — મુસલમાન પાદશાહોની ચંડાળ રીત પ્ર-

માણે એણે પ્રથમ ભાઈ ભત્રીજાનો સંહાર કરી તે-
 ઈ. સ. ૧૬૫૮. મનાં કુટુંબોને કેદ કર્યા.* દારા નાસતો પકડાયો ને
 મુરાદ બંદીશાળામાં હતો. એ બંનેને ગરદન માર્યા,
 ને તેમના પુત્રોને વિષ દઈ પૂરા કર્યા સંભવેછે. શુજાને
 હારી આરાકાનમાં ભાગવું પડ્યું. ત્યાંનું રાજ લેવાને શીસાદ
 કરવાથી તે અને તેનો કપીલો માર્યો ગયો. મહાન અકબરે
 આરંભેલી અને ભલા શાહજહાં સૂચી પાળવામાં આવેલી ધર્મ-
 સંબંધી રૂઢી રાજરીતિ આ પાદશાહે તજી ને હિંદુઓને ખજા-
 કારે વઠાળવાનો પ્રયત્ન કર્યો. મુસલમાન ધર્મનો પક્ષ કરી તેણે
 અકબરે દાખલ કરેલું સૌર વરસ બંધ પાડી હીજરી સને પાછો
 ચલાવ્યો; મૂર્તિપૂજકોના ઓચ્છવ. ધર્મના વરઘોડા, કે પીળા
 ડોળકાકાં અટકાવવાને મુલા નીમ્યા, ને તેમને મદદ કરવાને
 સવારો સોંપ્યા. હિંદુની જગત ભરાય ત્યાં જો માલ વેચાય તે
 ઉપર વેરો નાખ્યો; કેટલાક કર હિંદુ પાસે મુસલમાનથી ખ-
 મણા લેવા માંડ્યા, અને હિંદુને સરકારી નોકરીમાં નહિ
 રાખવાને અમલદારોને ફરમાવ્યું. આથી હિંદુ પ્રજા નારાજ
 થઈ. એવામાં રાજ્યધાનીથી કેટલેક છોટે નારોળ કરીને
 ગામ હતું ત્યાં સતરામી નામે પંથના હિંદુ રહેતા હતા તેમાં-
 ના ઢોધને એક સરકારી સિમાઈ જોડે વરવાઠ થઈ તેપરથી
 તેમણે હંગામો ઊઠાવ્યો. ને તેમને સજા કરવાને મોકલેલી કેટ-
 લીક લશ્કરી ટૂકડીઓને હરાવી. એમના ખજા વિષે વહેમી
 ગપાટા ચાલ્યા ને પાદશાહી ફ્રાજ તેમની સાત્રા જવાબે ડરી.
 પાદશાહે પંડે જઈ તેમને જીત્યા, તેમને સહાય કર્યાને તહોમતે
 તેણે ધણા હિંદુને કતલ કર્યા ને તેમની ખાયડીઓને
 ઝાલીને વેચી. વળી આખા રાજ્યના હિંદુ ઉપર જજીઆ
 વેરો નાખ્યો. દિલ્હીના હિંદુઓ આ વેરા ખાખત કર્યાદ કર્યા.

* પાદશાહી કુટુંબના માણસોને કેદ કરવાનું કેકાણું ગોવાલીઆર હતું.

સ્વારી વખત ગયા તેમને સ્વારોએ ને હાથીઓએ મારી નસાડ્યા.

રજપૂત સરદારોનાં મન આ ધર્મ વિરોધ અને જાણ્યા વેરાથી ખાટાં થયાં હતાં, તથાપિ માદશાહી નોકરી તેઓ આક્રીનથી ખળવતા. જોધપુરનો રાજા જસયતસિંઘ કાબુલનો સૂબેદાર હતો તેણે હિંમતથી આલમગીરને શીખામણ દીધી કે ધર્મવિરોધ મા કરો. એ સજા હ ન માનતાં તે રાજાનો ત્યાં કાળ થવાથી તેની પટરાણી ને તેના એ કુંવરો પાછા આવ્યાં તેમને દિલ્હી આગળ રોકી પકડવાની કાશીશ કરી. રજપૂતોએ તેમને તદખીરથી ઉગાર્યાં, પણ ત્યારથી તેમની બેદિલી વધી. એમનાં રાજ્યોનો નાશ કરવાને પાદશાહે ધણો પ્રયત્ન કર્યો, તેમનો મૂલક ઊજડ કર્યો, અને તેમની રૈયતની કતલ કરી. જડમૂળથી તેમનો અને તેમની પ્રજાનો નાશ કરવાને પુષ્કળ ફોજ મોકલી અને ભારે કર કર્યો. એથી હાડવેર બંધાયાં; શૂરા રજપૂત મિત્ર ટળી શત્રુ થયા; એમનો ટેકા મુગલાઈ પાદશાહીને જખરો હતો તે એમ ખશી ગયો.

પાદશાહના ધર્મોધ સ્વભાવથી મુસલમાનો રાજ થયા, પણ ઉપર કહ્યા તે જૂલમોથી તથા દહેરાં વટાવ્યાથી તથા તોડ્યાથી હિંદુ રૈયતમાં ઈતરાજ પેદા થઈ. તેઓ તેમનાથી છૂટા પડવાના વિચાર ચલાવા લાગ્યા. મુસલમાની જૂલમથી પંજાબમાં લડવૈયો શીખ પંથ ગુરૂ ગોવિંદે આ કાર્કિંદીમાં સ્થાયો. એ લોકનું આલમગીરનાં ખળ આગળ ચાલ્યું નહિ, પણ ખીજ રોપાકું. તેની પછીના વખતમાં શીખ લોક જખરદસ્ત થયા.

મુસલમાની રાજ્યને તોડનાર શિવાજી નામે મહાપુરુષ દક્ષિણમાં થયો. એ મરેઠાનો ખાપ શાહજી ભોંસલે વિજાપુરના પાદશાહની ફોજમાં નાયક હતો. જે રચના એણે રચી અને માહારાજમાં જે સ્વદેશાભિમાન અને ઉત્સાહ જગાડ્યાં તેણે મુસલમાની અમલનો નાશ કર્યો. આલમગીરના ધર્મસંબંધી પ-

ક્ષપાતથી અને દક્ષિણનાં મુસલમાની રાજ્યોને જીતી લેવાથી શિવાજીને સહાય મળી. જ્ઞેષ્ઠપુર, ઉદેપુરાદિ રજપૂત સંસ્થાનો જોડે વઢ્યા પછી મુગલ પાદશાહ દક્ષિણ જીતવાને સને ૧૬૮૩ માં ગયો. ત્યાર પહેલાં તેના સામંતો આઆ હતા, પણ તેમનાથી કામપાર પાડી શકાયું નહતું. મુગલો જીત કરવામાં અગાઉ જવા સારા નહતા. તેઓની મંજૂર્યા અને આલમગીરના બુદ્ધિબળના યોગથી તેમણે મુસલમાની રાજ્યોનો અંત આણ્યો, પણ મરેઠા પડે પડે ને ઊભા થાય

ઈ. સ.
૧૬૮૩.

તેવા હતા તેઓને જીતાયા નહિ. સને ૧૬૮૬ માં ખિજપુરના રાજ્યની અને ખીજે વરસે ગોલકોદાના રાજ્યની પાદશાહે સમાપ્તિ કરી. પછી વીસ વ્રસ લગી મરાઠાને વશ કરવાનો તેણે ભારે પણ ફોગટ યત્ન કર્યો. તેની બુદ્ધકુશળતાએ કરીને તેને જય મળતા તેમાત્ર નામના હતા. મરેઠી ગઢો જીતતો એટલે મરેઠા તેના પ્રાંતો છૂટવા દોડતા, તેના લશ્કરની તૂકડીઓને પીડતા, ગઢો ખજા લેતા. તેમના પહાડી વિકટ મૂલકમાં રેલથી અને મરઝીથી તેની છાવણીઓની ખરાબી થતી. નાણાની તંગી, અને કુંવરો અને સરદારો ઉપર આણુવિશ્વાસથી ચિન્તાતુર, અને મરેઠા જીતાતા નહતા તેના એકથી પાદશાહ ઘડપણમાં હેરાન થયો. મુગલાઈ પાદશાહીનો વિસ્તાર હિમાલયથી કન્યાકુમારી સૂધી વધારી તેને પૂર્ણ કંજાએ ચઢાવી; પણ તે હવે ટકવાની નથી, કેમકે મુગલોમાં દમ રહ્યો નહોતો; હિંદુ તેનો વિનાશ ઇચ્છતા હતા, અને શાહજહા તખ્તને માટે વઢી હુસ્મનોનું કાવવા દેશે એવી શીકરથી, તથા પિતાને પીડી અને ભાઈ ભત્રીજાને હણી, તથા ખીજાં મહાપાતકો કરી ગુનેગાર થયેલો ને સરજનહા-

ઈ. સ.
૧૭૦૭.

રતી હજૂરમાં જવાનો કાળ પાસે આવેલો તેથી બહુ ક્લેશ પામી તે સને ૧૭૦૭ માં અહમદનગરમાં ૮૯ વર્ષની ઊંમરે મૂઓ. ૨! મને શી શિક્ષા થશે! કાણ જાણે મને કેવી સજા થશે! એમ બોલતાં તેનો પાપી ખાણુ ગયો.

મુસલમાન તવારીખ લખનારા આ પાદશાહને મુગલ વં-
શનો સર્વોત્તમ પુરુષ ગણે છે; ખીજા ખંધા ઇતિહાસ કર્તા અને
દુનિયા અકબરને સર્વોત્તમ માને છે. ખુદ્દિ, દૃઢતા, અને ઉદ્યો-
ગમાં એ ખે. સરૂખા હતા. ખીજા ખંધી વાતે ખંને ઊલટા હતા.
અકબર મોટા દૈદ્યનો ઉદાર ને સાચો, આલમગીર સાંકડા મેલા
મનનો કપટી; અકબર સર્વ પ્રજાપર સમદૃષ્ટિ રાખી સુખકર-
નાર હતો, આલમગીર પક્ષપાતી ને હિંદુને પીડક હતો; અકબર
જીતાયલા શત્રુઉપર દયા કરી સખાવતથી તેમને દોસ્ત કરી લેતો,
આલમગીર દુશ્મનોઉપર ક્રૂરતા કરી વેર વધારતો; અકબર સત્ય
અને સારી યુક્તિથી પોતાનું કામ કરી લેતો, આલમગીર કપટ
અને કાવતરાથી પોતાનો હેતુ પાર માડતો; એમ એ ખેઉ મોટા
પાદશાહોમાં વિરૂદ્ધતા હતી.

હવે મુસલમાની રાજ્ય જવા ખેડું માટે અત્યાર સૂધી તેમણે
વિદ્યાને માટે શું કર્યું તેપર આ ડેકાણે નજર કરીએ. એમનો
ધર્મનો ગ્રંથ જે કુરાન તે અરબી ભાષામાં છે, પણ ખાફનામાં
પુસ્તકો ઘણું કરીને ફારસી બોલીમાં લખ્યાં છે. વરસવાર ઇતિ-
હાસ લખવાનો આરખનો ચાલ એમણે ભરતખંડમાં જરૂરી
રાખ્યો. માત્ર આલમગીર તવારીખ લખવાની મનાઈ કરી હતી.
ખગોળ, ભૂગોળ, ગણિતાદિ વિદ્યા આરખ લોકમાં હતી, ને તે-
પરથી તે ફારસીમાં દાખલ થઈ. વિદ્યામાં મુધારો વધારો આ
દેશમાં કાંઈ થયો નહિ. ઇતિહાસ, કવિતા, અને કહાણીઓના
ગ્રંથો નવા રચાયા. ગીજનીના સુલતાન મહમૂદનો દરબારના
મોટા કવિ ફરદુશીએ શાહનીમું જોડ્યું, ને ખીજા પુસ્તકો પણ
ત્યાંખ્યાં. દિલ્હીના તુર્ક અને પઠાણ સુલતાનોના સમયમાં
કેટલાક ગ્રંથો થયા. અહમદનગરના પાદશાહના દરબારમાં ફિ-
રિશતાહ નામે મોટો ઇતિહાસકર્તા હતો તેણે તવારીખ ફિરિશતાહ
નામે ચોપડી ખનાવી છે તેમાં ઈ. સ. ૯૭૫ થી ૧૬૦૫ સૂધીનો
ઈતિહાસ લખ્યો છે. ખાખરે સ્વજીવનચરિત્ર પોતાની તુર્કી બો-
લીમાં લખીને તેનો ફારસીમાં તરજુમો કર્યો. અકબરના મુખ્ય

વજીર અખુલ કાજલે આઈનિ અકબરી નામે ઇતિહાસ તથા અકબરનામું નામે જીવનચરિત્ર લખ્યાં. તેના બાઈ ફૈઝએ સંસ્કૃત ભણી મહાભારતાદિક સંસ્કૃત પુસ્તકોનાં ફારસીમાં ભાષાંતર કર્યાં. અકબરને ભોજની ઉપમા આપી શકાય. તેના આશયથી ઘણાં પુસ્તકો મોટા પંડિતોએ રચ્યાં. એની પછી એના જેવા પાદશાહ થયા હોત તો ભરતખંડનો દહાડો વળત ને વિદ્યાકળામાં મોટો વધારો થાત. આલમગીરનો ઇતિહાસ તેના વખતમાં કાશીખાંએ છાનામાના લખ્યો. ત્યાર પછીનો ઇતિહાસ પણ મુસલમાન પંડિતોએ લખ્યોછે. મિરાતે આલમગીર નામે ગૂજરાતનો ઇતિહાસ ફારસી બોલીમાં વિસ્તારથી લખાયલોછે.

પ્રકરણ ૧૦ મું.

આલમગીર પછીના સાત મુગલ પાદશાહ. પાદશાહીનું બંધાણ. પાકીના નામના પાદશાહો. અવલોકન. નવાં રાજ્યો. સને ૧૭૦૭ થી ૧૮૫૮ સુધી.

૧ લા આલમગીરના મરણવેળા તેને ત્રણ શાહબંદા હતા. તેમનાં નામ મોઆઝમ, આજમ, અને કામ્પક્ષ. શાહે મરતીવેળા એ ત્રણ વચ્ચે રાજ્યની વહેચણ કરી હતી, પણ તેનો હુકમ ન માનતાં તેઓ લડ્યાં. તેમાં આજમ અને કામ્પક્ષ માર્યા ગયા, તેથી એકલા મોઆઝમને હાથ આપી પાદશાહી આવી. તેણે બહાદુરશાહ નામ ધારણ કર્યું. તવારીખમાં શાહ-આલમ ૧ લો પણ કહેવાયછે.

આલમગીર પછીના ૭નખળા પાદશાહનાં નામ અને વરસ.

બહાદુરશાહ (કે શાહઆલમ) ૧ લો.....	સને ૧૭૦૭
જહાંદારશાહ.....	,, ૧૭૧૨
ફરુક્શિયર.....	,, ૧૭૧૩
મહમદશાહ.....	,, ૧૭૧૯
અહમદશાહ.....	,, ૧૭૪૮

એમના સમયમાં દિલ્હીનું મુગલાઈ રાજ્ય પડી ભાંગ્યું. ખલાદુરશાહના પાપે શિયાળાના મરણ પછી તેના દીકરા સંભાળીને પકડી ઠેર માર્યો હતો અને સંભાળના કુંવર શાહુરાજને દિલ્હીમાં કબૂલ રાખ્યો હતો. એ શાહુરાજને આજમે છોડી દક્ષિણ જવા દીધો હતો. ખલાદુરશાહે એ રાજા જોડે દોસ્તી કરીને પોતાની નખલાઈ દેખાડનાર તથા લાજ લગાડનાર ચોથ ઊધરાવવાનો હક કબૂલ રાખ્યો. રજપૂત સંસ્થાનોના રાજા સાથે સલાહ કરી તેમને સ્વતંત્ર જવા થવા દીધા. મારવાડનો રાજા અજીતસિંહ (મયત જસવંતસિંહનો પુત્ર) એ વેળા રાજપુત્રોનો આગેવાન હતો. પંજાબમાં શીખ લોક જોરપર આવ્યા હતા. કમ્પીરના ચેલા નાનકે પાપરના વખતમાં એક ઈશ્વરી પંથસ્થાપી હિંદુ મુસલમાનને એક કરવાને ઈશાદે ખેડનાં શાસ્ત્રોમાંથી સાર કાઢી નવો સંપ્રદાય ચલાવ્યો હતો. આલમગીરના જૂલમખી એ પંથના લોકને હથિઆર પાંધવાની જરૂર પડી. રાજકર્તાઓની મારફાડથી ખીજવાઈ તેમણે ફિતુર મચાવ્યું હતું. તે તોડવામાં ખલાદુરશાહ પાંચ વરસ રોકાયો પણ પાર પડ્યો નહિ. એનું મરણ ઇ. સને ૧૭૧૨ માં થયું.

ખલાદુરશાહને ચાર દીકરા હતા, તેઓ ગાદીને માટે વઢ્યા. જુલફિકારખાં નામે સરદારની મદદવડે વડો શાહજાદો ફતેહ પામ્યો. તે ભાઈ ભત્રીજાને મારી જહાંદારશાહ નામે પાદશાહ થયો. એની કતલમાંથી ફરખશિયર નામે ભત્રીજાને ખચી ગયો હતો. તેને ખાહુરના સૂબેદાર સૈયદ હુસૈન અલ્લાની અને તેના ભાઈ અલાહબાદના સૂબેદાર સૈયદ અબ્દુલાની કુમક મળી. આગ્રા આગળ એ પક્ષની સેનાઓ વઢી તેમાં ગાદીપતિ હાર્યો. જુલફિકારે તેને તેના વેરીને સ્વાધીન કર્યો. સૈયદોએ એ બંનેના જીવ લીધા.

ફરખશિયર પાટે ખેઠો, પણ સૈયદો આગળ તેનું કાંઈ આલતું નહતું. એ એમાંનો એક ભાઈ મુખ્ય વજર થયો ને ખીજો સેનાપતિ થયો. બંધો કારભાર તેમને હાથ હતો. તેઓ અકલમંદ ને

શૂરા હતા. એમની સામે કેટલાક મોટા સરદારો થયા તેઓમાં ચાર મુખ્ય હતા. એ ચારમાંનો દાઉદખાં માર્યો ગયો, મીરજાં મજાને નોકરી છોડવી પડી, અને ખાફીના બે અંતેકેતેહ પામ્યા. એ બેનાં નામ નિજમ-ઉલ-મુલ્ક અસોફજાહ અને સાદતખાં. પહેલાંના વંશજો હાલ દક્ષિણ હૈદરાવાદમાં રાજ્યો ભોગવેછે, અને લખનૌરમાં ખાજની ઓલાદે સન ૧૮૫૬ સૂધી રાજ્ય ભોગવ્યું. જોધપુરના રાજા જોડે લડાઈ ચાલતી હતી તે તેની કન્યા પાદશાહે પરાગુવી એવી શરતે માંડી વાળી. એ કન્યા વરવા આવી તેવામાં શાહ માંદો થવાથી લખમાં ઢીલ થઈ. એ વેળા કલકત્તેથી ઇંગ્રેજના વકીલો શાહને અરજ ગુજારવા આપ્યા હતા તેમની સાથે હામિલ્ટનના એ દાકતર હતો તેનું આસડ પાદશાહે કર્યું તેથી તે ઝટ સાજો થયો ને લખ તરત થયાં. દાકતરને ઈનામ માગવાનું શાહે ફરમાવ્યું. સ્વદેશાભિમાની હામિલ્ટને સ્વાર્થ પર નજર ન કરતાં કંપનીને મારે બંગાળના ૩૭ તાલુકાની જમીનદારીની, અને તેના માલને હાંસલથી માફીની સનદ માગી તે પાદશાહે આપી. એથી ઇંગ્રેજનું જોર વધ્યું. પંજાબમાં શીખ લોકનો સરદાર બંધુ પાદશાહી પ્રાંતોને વેરાન કરતો હતો તે પકડાયો. તેને ને તેનું સેકડો સાથીઓને શીખી શીખીને માર્યા. એમ મરવું કબૂલ કર્યું, પણ ધર્મ તજવાની તેમણે ના કહી. હજારો શીખને પંજાબમાં વાઢી નાખ્યા. દક્ષિણમાં પાદશાહી મૂલકની ખરાબી મરેઠા કરતા હતા. ત્યાંના સૂબેદાર નિજમ-ઉલ-મુલ્કને ખસેડી સૈયદ હસન ત્યાં ગયો. તેનાથી કાંઈ વળ્યું નહિ. પોતાનો સ્વાર્થ સાધવાને તેણે શાહુ રાજા સાથે મૈત્રી કરી. કેટલોક મૂલક, આખા દક્ષિણની ઓર્થ, અને સરદેશમુખી (૧૧) દેવાનો કરાર કર્યો. પોતાનો પક્ષ મજબૂત કરવાને તથા એ કરારનામું મંજૂર કરાવવાને પૈશા ખાલાજી વિશ્વનાથને ૧૦,૦૦૦ મરેઠા સ્વારો જોડે દિલ્હી તેડી ગયો. ફરખશિયરે એ કરાર મંજૂર કર્યા નહિ, ને સૈયદોથી છૂટવાનો કોશીશ કરી. સૈયદ હસન અલીએ તેને માફી ન આપ્યો.

ફરિશ્ચિયરનો ઘાત કરી સૈયદોએ પાદશાહી કુળના એક બાળકને જનૂનખાનામાંથી કાઢી ગાંદીએ ખેસાડ્યો. સેક્ષવી રોગે ત્રણ માસ પછી મરી ગયો ત્યારે તેવાજ ખીજને પાદશાહ બનાવ્યો. તે પછી થોડા માસમાં મૂખો. પછી તેમણે રાજ્ય કુટુંબમાંથી મહમદશાહને પાદશાહ ઠરાવ્યો. એમ આલમગીર (ઝોરંગજેબ) ના મરણ કુટે ૧૨ વરસમાં (૭૫૯માં જે બાળકને ન ગણતાં) પાંચ પાદશાહ થયા. આ પાંચની કાર્કીદીમાં પાદશાહીનું એક અંગ એક સૂબેદાર બધાવી પડ્યો, ખીજું ખીજો બધાવી પડ્યો, ત્રીજું ત્રીજો, એમ અવયવો છૂટા પડી જવા લાગ્યા. શાહજહાંના મયૂરાસન ઉપર ખેસનાર, અને કાઢીનૂર મણી પહેરનાર પાદશાહોમાં મહમદશાહ છેલ્લો હતો. એની મા ખખરદાર હતી તેની દૃઢતા અને હોશીઆરીની મદદે શાહ સૈમદોથી છૂટો થયો. સાદતખાં અને નિજામ મળી ગયા પછી નિજામ બળવો કરી દક્ષિણ ગયો; તેને સજા કરવાને સૈયદોએ લશ્કર મોકલ્યાં તેઓને તેણે હરાવ્યાં. હુસેન અલીએ પાદશાહને જોડે લઈ પંડે તેના ઉપર સ્વારી કરી. અબદલાહ દિલ્હીમાં રહ્યો. સૈયદો શીહા હતા અને તેના સામાવળીઆ સુન્ની હતા. માર્ગમાં હુસેનને તેના દુશ્મનોએ મરાવી નખાવ્યો. છાવણીમાં જુદા ચાલું, પણ પાદશાહના આગળ પડવાથી તે અંધ પડ્યું. આ ખખર સાંભળી સૈયદ અબદલાહ ફોજ લઈ લડવા ચાલ્યો. દિલ્હીને આગ્રાવચ્ચે શાહપુર આગળ સંગ્રામ થયો તેમાં તે હાર્યો તેથી પાદશાહ તેમનાથી છૂટ્યો. તેણે નિજામને વજીર ઠરાવ્યો, પણ તે આઝીઝાર દિલ્હીમાં ન રહેતાં દક્ષિણમાં જઈ પાદશાહીપદ ધારણ કર્યાવિના આપ અખતીઆરે અમલ કરવા લાગ્યો. સાદતખાંએ તેજ પ્રમાણે અયોધ્યા પ્રાંતમાં જઈ કર્યું. ન્દેધપુરના રાજા અલ્તસિંહે અજમેરનો સૂબો કબજે કર્યો. મરેઠા ચારે તરફ હાથ મારતા હતાં. બળહીન થઈ ગયેલી કુસંપી પાદશાહી એમની સ્વારીઓની પીડામાં હતી તેવામાં ઈરાની નાદિરશાહ ચઢી

આવ્યો. મુગલાઈ ફાજને હરાવી તે દિલ્હીમાં આ-
ઈ. સ. ૧૭૩૮. વ્યો. સને ૧૭૩૮. પ્રથમ નાદિરે પાદશાહ અને તેની
ફૈયાત ઉપર રહેમ રાખી હતી. પણ દિલ્હીના લોક
હંગામો કરી તેના સિપાઈને હણવા માંડ્યા, તેથી ક્રોધે ભરાઈ
તેણે લોકને કતલ કરવાની આજ્ઞા કરી. શત્રુએ ઠકાણે ઠકાણે
આગ લગાડી હજારો માણસને લૂંટી વાઢી નાખ્યા. ખીજે દિ-
વસે દિલ્હીપતિએ માફ માગી કતલ અટકાવવાની અરજ કરી
તેપરથી નાદિરે તે બંધ પાડી. ત્યારપછી પાદશાહી ખજાનો,
મયૂગસન, કાછીનૂરાદિ હીરા, મોતી, ધરેણું વગેરે સર્વસ્વ લીધું.
અમારે ઉમરાવો, શેઠ સાહુકારો, વગેરેને એક એકને ઝાલીને
લૂંટ્યા ને માર મારીને તેમનું ઘાટેલું ધન મનાવી કઢાવ્યું. એમાં
ધણાના જીવ ગયા. પ્રાંતોના સૂબેદાર પાસેથી લેવાય એટલાં
નાણાં લીધાં. એમ કરોડો રૂપિયા રોકડા, કરોડોનાં રત્નો,
કરોડોનો ખીજો માલ, પુસ્તકો હાથી, ઘોડા, ગંટ અને સેંકડો
ચક્ર કારીગરોને લઈ તથા અભાગ્યા મહમદશાહને પાયમાલ
થયેલી ગાદી સોંપી નાદિરશાહ પાછો ગયો. એના મરણપછી
એના હાથ નીચે કેળવાયલો અહમદશાહ અખદલી કે દુરાની
કંદહારનો સુલતાન થયો. એણે દિલ્હીના રાજ્ય ઉપર સ્વારી કરી,
પણ શાહજહા અહમદ અને વજીર કમરુદીને તેને હરાવી પા-
છો વાળ્યો. સને ૧૭૪૮. મુર્ગલોનો આ છેલ્લો જય હતો. એ
વરસમાં પાદશાહ મરણ પામ્યો. એના અમલમાં રોહીલા ના-
મે પઠાણ લૂંટારા કેટલોક મૂલક ખસાવી પડ્યા તે હાલ રોહીલ-
ખંડ કહેવાયછે. બંગાળાનો સૂબેદાર પણ સ્વતંત્રપણે અમલ
કરવા લાગ્યો.

મહમદશાહની પછી તેનો કુંવર અહમદશાહ તખ્તે બેઠો.
એને રાજ્ય મળ્યું કે વળી અખદલીએ સ્વારી કરી. ઉમરાવો
એ તેની સામા થવાની સલાહ આપી તે ન માંની પાદશાહે
તેને લાહોર અને સુલતાન આપી સંતોખ્યો. પેલા બાજુરાવે
મરઠાને પૂર જોરપર આણ્યા. તેના હાથ નીચે કેળવાયલા

સિંધીઆ, હોલકરાદિ સરદારો હિંદુસ્થાનમાં પણ લૂંટવા લાગ્યા. એ વેળા આગળ કહેલા સાદતખાનો બીજી સફરનંગ અ-
યોદ્ધાનો સૂએદાર હતો તે અહમદશાહને પોતાને હાથ રાખવાની
કાશીશ કરતો હતો, અને ભરતપુરનો જાટ રાજા સુરજમલ તેની
તરફ હતો. નિજમ ઉલસુલ્કનો પૌત્ર ગાજીઉદ્દીન સામા પક્ષમાં
હતો, અને તેની તરફેણમાં મરેઠા હતા. નખજો શાહ બેઉથી
ડરતો હતો, ને એકેના પક્ષમાં દૃઢ નહતો. મલહારરાવ હોલકરે
એકાએક આવી દિલ્હી અને પાદશાહ અનેને કપલે કર્યા. ગાજી-
ઉદ્દીનની શીખામણથી અમીરોએ શાહને પદબ્રજ કર્યો, આંધ-
જો કર્યો, ને કેદમાં પૂર્યો. ત્યાં તે બાપડો મરી ગયો. સને ૧૭૫૪.
ગાજીઉદ્દીને તેના કાકાને આલમગીર ખીજો એ નામ આપી
પાદશાહ બનાવ્યો. આ સમે મુગલાઈ રાજ્ય છેક દુર્દશામાં
આવી તૂટી ગયું. બંગાળા, બાહાર, રોહીલખંડ, ગૂજરાત, આળ-
વા, દક્ષણ, વગેરે ધણાખરા પ્રાંતોમાં સ્વતંત્ર હાકેમો અમલ
કરતા હતા, અને દિલ્હીની ગાદીએ બેસનાર માત્ર નામના
પાદશાહ ગણાતા.

એ પાદશાહોનાં નામ અને ૧૨૨૨.

આલમગીર બીજો. ૧૭૫૪

શાહઆલમ બીજો. ૧૭૫૯

અકબર બીજો. ૧૮૦૬

મહમદ બહાદુરશાહ ૧૮૩૭

હવેથી પાદશાહનું કાંઈ ચાલતું નહિ. જેનું કાવે તે વજીર
થાય ને નજરમાં આવે તેમ વર્તે. અયોદ્ધાનો નવાબ સફર-
નંગ વજીર હતો તેણે મરેઠાની મદદથી રોહીલા લોકને હરાવ્યા.
તેના મરણપછી તેની જગાએ અયોદ્ધામાં સુબા-ઉદ-દૌલાહ થયો
ને દિલ્હીમાં વજીરાતપર ગાજીઉદ્દીન થયો. અહમદશાહ અખદ-
લીના તાખાનો લાહોર પ્રાંત એણે લીધો તેવાસ્તે અખદલી વળી
દિલ્હી ઉપર આવ્યો ને ભારે નુકસાન કર્યું. મથુરામાં હિંદુ જા-

ત્રાણુઓની કતલ કરીને દેશ લૂંટ્યો. ગાજીઉદ્દીને માંક માગી તે તેને મળી. દુરાની શાહના ગયાપછી વળી ગાજીઉદ્દીને આપ-પ્રુદીથી કેર વાળવા માંડ્યો. આમલગીરનો વડો દીકરો શાહ-આલમ નાશી છૂટ્યો. ગાજીઉદ્દીનની સલાહથી મરેઠાએ પંજ-બ ઉપર સ્વારી કરી. અખલ્લી ચોથીવાર ચઢી આવ્યો. એ વેળા ગાજીઉદ્દીને ખીયારા આલમગીર ખીજને મારી નાખ્યો, ૧૭૫૯, અને તેની જગાએ એક છોકરાને બેસાડ્યો. એ પાદ-શાહને કાંઈએ માન્યો નહિ, ને ગાજીઉદ્દીનને નાસવું પડ્યું. અહ-મદશાહ ચોથીવાર માર્ગમાં વિનાશ કરતો દિલ્હી આવ્યો, રાજ્ય-ધાની લૂંટી, પણ તેની ફોજમાં મરકી ચાલવાથી તે ત્યાંથી નીક-ળ્યો. સદાશિવરાવની સરદારી નીચે મરેઠી લશ્કરે રાજ્યધાની લીધી. પછી દુરાની અને મરેઠી લશ્કરે પાણીપતના રણમાં વઢ્યાં તેમાં મરેઠી સેના નાશ પામી. અખલ્લીએ દિલ્હી આવી શાહઆલમને ગાદી આપી. શાહ આલમના કુંવર જીવાનખજતે પાદશાહી તારવાની વ્યર્થ કોશીશ કરી. દશ વર્ષ કેડે મરેઠા પાછા દિલ્હી આવ્યા ને શાહઆલમ તેના રક્ષણમાં રહ્યો. ૧૭૮૬ માં ગૂલામ કાદર નામે સરદારે ધરડા શાહઆલમની આંખો ફોડી.

મરેઠાએ તેનાથી છોડવી સને ૧૮૦૩ સુધી તે ખા-
 ઈ. સ. ૧૮૦૩. પડાને દુગપ્પ અને દરિદ્રતામાં રાખ્યો. એ વરસમાં
 ઇંગ્રેજ સરદાર લોર્ડ લેકે મરેઠા પાસેથી દિલ્હી લીધી
 અને આંધળા શાહને વેંખાથી મુક્ત કર્યો. ૧૮૦૬ માં તે મરી
 ગયો. તેની પાછળ તેનો શાહજાદો ખીજો અકબર, રાજ્યવંગરના
 તખ્તે બેઠો, તેનું રક્ષણ ઇંગ્રેજ સરકારે કર્યું. સને ૧૮૩૭ માં તે-
 નો કાળ થવાથી તેનો કુંવર મહમદ ખલાદુરશાહ નામનો પાદશાહ
 થયો. તેને પણ ઇંગ્રેજ પાળ્યો. તે મુગલ વંશનો ૧૭ મો
 અને છેલ્લો પાદશાહ હતો. સને ૧૮૫૭ માં ઇંગ્રેજની દેશી
 ફોજે બળવો કર્યો તેમાં મળી ઇંગ્રેજનાં ખૈરાં છોકરાંનાં ખૂન
 કરવામાં સામિલ થવાથી તેને ઇંગ્રેજે દેશનિકાલ કર્યો, અને

તેના પુત્ર અને પૌત્રોને ગોળીથી માર્યા. એમ આ નામની પાદશાહીનો પણ અંત આવ્યો.

ખાખરથી બહાદુરશાહ સૂધી તેમુરના ૧૭ વંશજો દિલ્હીને તખ્તે બેસી પાદશાહ કહેવાયા. એક પછી એક છ મોટા પાદશાહ ખીજા કાઈ વંશમાં થયા નથી, ને કાઈ મુસલમાની વંશ એટલી બધી મુદત સૂધી (૧૫૨૬ થી ૧૮૫૮ લગી) ટક્યો નહિ. જે દેશોમાં રાજગાદીના વારસાના નક્કી નિયમો નથી, અને હોય તો તે પ્રમાણે વર્તવાની ફરજ પ્રજાતરફથી રાજકુંવરોને પાડવામાં આવતી નથી ત્યાં રાજ્યાસન ખાલી પડે એટલે કુંવરો ખાંહો-ખાંહે યુદ્ધ કરે ને જે પડે ચતુર બળીઓ હોય તે અથવા જેને સહાય બલવત્તર હોય તે અધિપતિ થાય. જ્યારે રાજ્યકુળમાં બુદ્ધિમાન પુરૂષો રહે નહિ ત્યારે ગાદીપતિ ઢીંગલી જેવા બની કારભારીઓ અમલ કરે ને રાજ્ય લય પામે. મુગલ વંશમાં પણ એમ બન્યું. મુગલાઈ રાજ્યનો ઇતિહાસ પૂરો કરતી વેળાએ જુનેઈએ કે તેણે પ્રજાને શો લાભ કર્યો. એવી તપાસ કરતાં પ્રતાપી અકબર જેવા ખીજા કાઈ વખાણવા જોગ જણાતા નથી. મોટા સુંદર મહેલો, મસીદો, રોજ, મનારા વગેરે બંધાવ્યાં તે તો પંડના સુખને કે નામનાને સાર. ધણું કરીને નહેરો કરી તે કિલ્લામાં કે મહેલમાં મીઠું પાણી લાવવાને સાર કરી હતી. સ્વાર્થ, વૈભવ, અને મોજ શ્રેષ્ઠને માટે કરોડો રૂપિયા ખર્ચી તેમણે જે જે નર્ક્યું છે તે બાદ કરતાં લોકોપયોગને અર્થે કરેલું ખાકી થોડું જ રહે છે. આપણા સ્વદેશહિતકારી સિદ્ધીજ, કે માળવાના વિદ્યોત્તેજ કે ભોજના જેવા અકબર સિવાય તુર્ક, પઠાણ, અને મુગલ વંશોમાં કાઈ રાજા થયા નહિ. મુસલમાન ધર્મ માનનારાં રાજ્યકુળોમાં મુગલ વંશ સરસ હતો. માત્ર આલમગીરે (ઝાંરંગજે) ધર્મથી ખાખતમાં અન્યાય અને જૂલમ કરી પોતાના કુળને લાંછન લગાડ્યું. પાદશાહીની પડતી થવાનાં બે મોટાં કારણં હતાં,

એક એ પાદશાહનું ધર્મોપપણું, અને બીજું તેના વિશાળોનું પ્રુદિહીતપણું. એને તોડનારમાં મરેઠા મુખ્ય હતા.

મુગલ પાદશાહી મરવા પડી, ને તેને શીત આપ્યાં તેવારે જે સૂબેદારો અને નવાબો છૂટા પડી ગયા હતા તેઓમાં હિંદુ-સ્થાનમાં અયોધ્યાનો, અને બંગાળાનો, તથા દક્ષિણમાં હૈદરા-વાદનો એ ત્રણ સૂબેદારો મુખ્ય હતા. હામ હામ નાના નવાબો પુષ્કળ હતા. પંજાબમાં શીખુલોકનું જોર વધ્યું હતું, ને અફઘાનો તેનો કબજો લેવા આવતા. હૈદરઅલી મહેસૂરમાં રાજ્ય સ્થાપી બળવાન થયો હતો. વળી બંગાળા તથા દક્ષિણના પૂર્વ કોંઠાઉપર ઇંગ્રેજ અને ફ્રેંચ પ્રજાઓનાં રાજ્યો થયાં હતાં. પ્રથમ મરેઠી રાજ્યનું બળ હિંદુસ્થાન અને દક્ષિણ બંનેમાં વિશેષ હતું. એ ઝાઝીવાર ટક્યું નહિ, કેમકે તેને રાજ્યનો બંદોબસ્ત રાખતાં ન આવડ્યો. તેમણે લૂંટથી આરંભ કર્યો ને ધણા બળવાન થયા ત્યારે પણ લૂંટારાજ રહ્યા. એથી દેશ પાટમાલ થયો. ઇશ્વરે આપણા દુઃખ પામતા દેશઉપર દયા કરી ઇંગ્રેજની શક્તિ વધારી, તેથી ઇંગ્રેજે સર્વેથી પ્રબળ થઈ ભરતખંડને યાજે પાડ્યો. એથી આપણે હાલ શાંતિનું સુખ ભોગવીએ છીએ ને આપણા જનમાલનું રક્ષણ થાયછે.

પ્રકરણ ૧૧ મું.

મરેઠી રાજ્ય.

મરેઠી રાજ્યની ઉત્પત્તિ. શિવાજી. સંભાજી. શાહુ. પેશ્વા. ભોંસલે. સિંધીઆ. હુલકર. ગાયકવાડ. પાણીપતની લડાઈ. સને ૧૭૬૦.

શિવાજી—મહારાષ્ટ્રનો પ્રાચીન ઇતિહાસ જાણાયલો નથી. અલાદીઆ ખૂનીએ તે ઉપર સ્વામી કરી ત્યારથી તે મુસલમાનો રાજ્યના સંબંધમાં આવ્યો. ત્યાં પાદશાહી અંમલ થયો ત્યારે દે-

વગિરિના મુખ્ય રાજ્યનો ક્ષય થયો, પણ તેના તાપ્તાનાં ઘણાંક નાનાં સંસ્થાનો રહ્યાં. દિલ્હીથી સ્વતંત્ર મુસલમાની રાજ્યો દક્ષિણમાં થયાં ત્યારે તેઓની ફ્રાન્સેમાં એમાંના પુષ્કળ મરેઠા નાયકો અને તેઓના હજારો જોડા હતા; મુલ્કી કારભારમાં એ દેશના આજ્ઞાશી દાખલ કર્યા હતા. એમાંના એક મરેઠા કુળનું નામ ભોંસલે હતું. તેનું મુખ્ય ધામ દૌલતાપાદની પાસે વેરોળ કે ધલોરા હતું. અહિંનો દેશમુખ માલોજી નામે હતો. અહમદનગરના મલિકમ્પરના લશ્કરમાં દશ હજાર મરેઠી ઘોડેસ્વારનો સરદાર જાદવરાય હતો, તે દેવગિરિના જાદવ વંશના રાજકુળનો ગણાતો. માલોજી તેના આશરાથી ૫,૦૦૦ સ્વારોનો નાયક થયો. એ નાયકને શાહાજી નામે ઓળખાયો હતો તેનાં લખ જાદવરાયની જીજ્ઞાસા નામે બેટી વેરે થયાં. એ લખથી પુત્ર થયો તેનું નામ શિવાજી પાડ્યું. શાહાજીએ પણ ૫૦૦૦ ઘોડેસ્વારોથી અહમદનગરના પાદશાહની નોકરી ખજાની, અને તેના તૂટ્યાપડી ખિજાપુરની સેવા કરી. તેને બે જાગીરો હતી. એક સતારાની દક્ષિણે હતી તેમાં ૨૨ ગામ હતાં. બીજી તંજાવર પ્રાંતમાં હતી. મરેઠી રાજ્યનો સ્થાપનાર શિવાજી ઈ. સ. ૧૬૨૭ માં જન્મ્યો; શાહાજીને ખિજાપુરના પાદશાહે કર્ણાટકનું રક્ષણ કરવાને મોકલ્યો ત્યારથી શિવાજી પોતાની માપાસે પહેલી જાગીરમાં રહેતો. એ જાગીરનો બહીવટ કરવાને તથા શિવાજીને ઉછેરવામાં મદદ કરવાને દાદાજી કાંડે નાંખે આજ્ઞાજીને શાહાજીએ રાખ્યા હતાં. શિવાજી વાંચતાં લખતાં તો શીખ્યો નહિ, પણ તે વેળાના મરેઠા સરદારોની પેઠે ઘોડા દોડાવતાં, તીર, તરવાર, ખરછી વગેરે શસ્ત્રોનો ઉપયોગ કરતાં તે શીખ્યો. કાંડેના બોધથી અને ભારતાદિની વાતો સાંભળી તેનામાં હિંદુધર્મ અને હિંદુ જાતિનું અભિમાન ખૂબ સચેતન થયું. તે શરીરે ઠીંગણા, પણ મજબૂત અને ચપલ હતો. અંજકસરતથી તેનાં હાડકાં કસાયલાં હતાં.

ઈ સ. ૧૬૨૭.

મુસલમાની રાજ્ય તોડી હિંદુરાજ્ય સ્થાપવાનો વિચાર તેણે કર્યો. એમણે વિચાર શી રીતે પાર પડે તેની યોજના કરી બિજાપુરના તાબાના કિલ્લા તે કબજે કરવા લાગ્યો, અને તેમાંથી ધન મળતું તેવડે નવા અંધાવતો. તેને ખજાને બિજાપુર સરકારે તેના ખર્ચે શાહજીને કેદ કર્યો. શિવાજીએ હિંદુસ્તાનના પાદશાહ શાહજીની મદદથી તેને બચાવ્યો. ગોલકોંડા તથા બિજાપુરનાં રાજ્યો જીતવાને શાહજીએ ઔરંગઝેબને સને ૧૬૫૬ માં મોકલ્યો. મુગલો અને દક્ષણી મુસલમાનોની વચ્ચેમાં શિવાજી પોતાનું કામ કરી લેતો હતો. લાગ આવે તેમ વારા ફરતી બેઠેલા કિલ્લા ખૂંચવી લેતો અને મૂલક લૂંટતો. કોઈ વખત એક પક્ષ જોડે દોરતી કરી તેને મદદ કરે, કોઈવાર બીજા જોડે મળી જાય. એથી તેના રાજ્યનો વિસ્તાર થતો ગયો.

સને ૧૬૫૯ માં બિજાપુરના પાદશાહે તેને છૂંદી મા-
 ઈ. સ. ૧૬૫૯. રવાનો જાવરો પ્રયત્ન કર્યો. અફઝલખાન નામે બ-
 હાદુર સામદને મોટી ફાજ સાથે તેનો નાશ કરવાને મોકલ્યો. શિવાજી જેમ શૂરો ને સાહસિક હતો તેમ કપટી ને તદબીરવાળો હતો. આ વેળા તેણે જે દગલખાજી કરી તથા તેને ચોટી નામોશી લાગી. એનો ખચાવ એટલોજ છે કે મુસલમાનો પણ વિશ્વાસઘાત કરી હિંદુઓને મારતા. પણ અસત્ય કોઈને છાંજતું નથી. શિવાજીએ અફઝલખાને છેતરી પ્રતાપગઢની પાસે એકાંત ડુંગરી કિલ્લામાં એકલો તેડી આણ્યો. મારી નાખ્યો, અને વગડામાં સંતાયલી મરેઠી ફાજ તેના લશ્કરની માઠી વલે કરી. જે પકડાયા તેઓના ઉપર શિવાજીએ દયા કરી. સ્વભાવે તે કૂર નહતો, પરંતુ સ્વાર્થે નિર્દયતા કરતો. જ્યાં તે લૂંટ કરતો ત્યાં ધન મનાવવાને ખાણસોને મારતો, પણ નકોમી નિર્દયતા કદી કરતો નહિ. અફઝલ અને તેની ફાજની ખરાબી ધિક્કારવાળેગ યુક્તિથી કર્યો પછી શિવાજીના રાજ્યનો ફેલાવો મંસ થયો. કલ્યાણથી ગોવાસુધીનો કોંકણ કાંઠો, ભીમા નદીથી

વર્ધાનદી સૂધી અને સુપાથી જંજીરાસૂધીના મૂલકનો તે ધણી થયો. સને ૧૬૬૨.

હવે બિજાપુર જોડે સલાહ કરી તેણે મુગલાઈ રાજ્ય ઉપર હુમલો કર્યો. ઝોંગજેબ એ વેળા હિંદુસ્તાનનો પાદશાહ હતો, ને તેનો મામો શયિસ્તખાં તેની વતી દક્ષિણમાં હતો. શિવાજીને સજા કરવાને તેણે પુને મોકામ કર્યો. શિવાજીના ઘરમાં તે ઊતર્યો હતો. વેશ ખદલ તથા ચોક્રી પહેરા ચૂકાવી શિવાજીએ રાતમાં ત્યાં જઈ તેના ઉપર ઘા કર્યો, પણ એ આંગળી કપાતાં તે નાશી છૂટ્યો; તેનો દીકરો ને કેટલાક ચાકરો માર્યા ગયા. શિવાજી ત્યાંથી સહીસલામત નીકળી નાઠો. એથી મુગલ સરદાર ભય પામ્યો, ને મરેઠાની હિંમત વધી. ખીજ વરસે એટલે ૧૬૬૩ માં શિવાજીએ સૂરત લૂંટ્યું. ત્યારપછી તેનો પિતા મરાણ પામ્યો ત્યારે શિવાજીએ રાજની પદવી ધારણ કરી. પોતાને નામે શિક્કા પાડ્યા, ને સમુદ્રસેના બનાવી પરબંદરોએ તથા મક્રે હજ કરવા જનારાં વહાણો લૂંટવા લાગ્યો.

ઈ. સ.
૧૬૬૪.

મુગલ પાદશાહે તેની સામા જેપુરના રાજા જીસીંગ અને દિલીરખાંને મોકલ્યા. શિવાજીનું એમની આગળ ચાલ્યું નહિ તેથી તાબે થયો. પાદશાહેને કેટલાક ગઢ આપ્યા ને કેટલાક તેની પરવાનગીથી જાગીરમાં રાખ્યા. બિજાપુરના રાજ્યના કેટલાક ભાગની ઊપજની ચોથ તથા સુરદેશમુખીને પેટે દશાંશ લેવાનો હક આપ્યો. બિજાપુર જીતવામાં શિવાજી મુગલ સેનાને મળ્યો, અને બહાદુરીથી અને ચતુરાઈથી યુદ્ધમાં એટલી નામના કરી કે આલમગીર તેને માનપત્ર મોકલી દિલ્હી પધારવાને નોતરું કર્યું. સને ૧૬૬૬ માં વડા કુંવર સંભાજીને હારે લઈ તે પાદશાહની હજૂરમાં ગયો. શાહના ખનમાં મૂળથી કપટ હતું. અપમાન કરી શિવાજીને બંદીવાન બનાવ્યો. એમ કપટીને કપટી મળ્યો તેમાં શિવાજી જીત્યો. ચોક્રીદારોને બૂલાવામાં નાખી ખાપ દીકરો સટકી ગયા. જોગીને વેશે તેઓ તેમની

રાજ્યધાનીમાં (રાયગઢમાં) સહીસલામત પહોંચ્યા. વળી ખે-
ડતી વચ્ચે લડાઈ ચાલી. મુગલ સરદાર જસવંતસીંઘની વિદ્ય-
માન થોડા વખત પછી સલાહ થઈ. નવરો પડ્યાથી ગોલકોં-
ડા ને બિજાપુર પાસેથી શિંવાજીએ ખંડણીઓ લીધી. મુગલ
સરદારોને લાંચ આપી તેણે ફાડ્યા ને પોતાનું કામ કર્યો ગયો.
પોતાના મૂલકના કારભારનો સરસ બંદાબસ્ત કરી રૈયતને પા-
ળી પોષી જપ્તી કરી. તેણે વર્ષ ૧૬૭૦ માં સૂરત શહેર

હૂટ્યું. ૧૬૭૪ માં રાજ્યાભિષેક કરાવી મહારાજાધિ-

ઈ. સન
૧૬૭૪.

રાજપદ ધારણ કરી ખડુ દાન કર્યું. ત્યારપછી તંબવર
જઈ પોતાના મોટાભાઈ પાસે રાજ્યની પેદાશનો

અર્ધો ભાગ લીધો. ઘડપણમાં તેના જીવને વડા કુંવર સંભાજી
તરફનો સંતાપ હતો. એ રાજકુમારની આજ માઠી હતી. તેને

સુધારવાનો યત્ન ફોગટ ગયો. આ મહાપુરૂષનો કાળ

ઈ. સ.
૧૬૮૦.

સને ૧૬૮૦ માં રાયગઢમાં થયો. એના વંશજો
નખળા નીકળવાથી કુળની વડાઈ તેની જોડે લય

પામી. મરેઠા સરદારોએ અને ગ્રાહ્યાણ કામદારોએ રાજ્યની
મોટાઈ વધારી. શિવાજી પંડે પરાક્રમી શૂરો જોદ્ધા, ચતુર સેના-
પતિ, ને કુશળ રાજકારભારી હતો. તેની હૂંટથી લોક પીડા
પામતા તે ઓછી કરવાનો તે પ્રયત્ન કરતો. જૂંડાં કર્મોથી તેણે
પોતાના હેતુ પારં પાડ્યા. તેનાં પાપથી છૂટવાની ધારણા તેનાં
કેટલાંક કૃત્યોમાં હશે એમ સંભવે છે.

મરેઠી રાજાનાં નામ અને

વરસો.

શિવાજી.....ઈ. સ. ૧૬૬૪

સંભાજી.....,, ૧૬૮૦

રાજારામ.....,, ૧૬૮૯

શિવાજી ૨ જો.....,, ૧૭૦૦

શાહુ.....,, ૧૭૦૮

રામરાજા.....,, ૧૭૪૮

શાહુરં જો..... ,, ૧૭૭૭
પ્રતાપસિંગ (પાળા સાહેબ)..... ,, ૧૮૧૮
શાહાજી (આપા સાહેબ)..... ,, ૧૮૪૭

શિવાજી મહારાજની પછી તેનો બડો કુમાર સંભાજી ગાદી-
એ બેઠા. તેણે નિર્દેશપણે પોતાની સાંવકી જ્ઞાને મારી લાખી
તથા ખીજી હત્યાઓ કરી. પિતાના જોવો તે બહાદુર હતો,
પણ અકલમંદ અને ડાહ્યો ન હતો. કલુશા નામે કનોજીઆ
બ્રાહ્મણની માઠી સોખતમાં પડી વિષયમાં ગરક થઈ ગયો, અને
આલમગીરે આવી તમામ દક્ષણ જીતવાને ભારે યત્ન કર્યો
ત્યારે આજસ અને મોજમજમાં પડી સંભાજીએ જીવ ખોયો.
પોતાના ચાર જોડે નિશામાં ચક્રચૂર થયજો હતો તેવામાં મુગલ
સ્વારોએ ઓચિંતા આવી તેમને ઝાલી લીધાં. શાહની છાવણી
આવી ત્યારે સંભાજીની પાધડી ઉપાડી લીધી ને તેને બાંધી
ઊંટપર નાખ્યો કે ફાજના લોક તેને જોઈ શકે. પાદશાહે તેને
કહાવ્યું કે મુસલમાન થાય તો ઊગરે. કુળની લાજ કેમ રહે તેનું
ભાન આ વેળા સંભાજીને આવ્યું હતું. જીવને સાટે વટલવાને
બદલે પાદશાહનું અપમાન કરી તુરત મારી નાખે એવું તે બો-
લ્યો. તારી શાહજાદી પરણાવે તો મુસલમાન થાઉં એમ કહી
મુસલમાની મજબૂનો તિરસ્કાર કર્યો. એથી તેની ધારણા પાર
પડી. આલમગીરે ક્રોધ કરી તેની આંખોએ ડામ દેવડાવી
તેનો શિરચ્છેદ કરાવ્યો. કલુશાનો પણ ઘાત કર્યો.

ત્યારપછી સંભાજીની રાણીને અને તેનાં છ વર્ષના કુમારને
પાદશાહે પકડી પોતાને કબજે રાખ્યાં. હવે તેણે ધાર્યું કે શિ-
વાજીની મહેનતે વ્યર્થ ગઈ, ને મરેઠી રાજ્યનો અંત પાસે છે.
પણ એમાં એની ભૂલ હતી. શિવાજીના રાજ્યનાં મૂળ ઊંડાં
હતાં. તે મહાપુરૂષે મરેઠી પ્રજામાં સ્વદેશાભિમાન પ્રદીપ્ત કર્યો
હતો. આલમગીરે એક પછી એક મરેઠી ગઢ જીત્યા, પણ તેથી
મરેઠી પ્રજા જીતાઈ નહિ. સંભાજીના મરણથી હિમ્મત ન હા-
રતાં મરેઠા લોક રાજ્યનું રક્ષણ કરવાને ઉત્સાહથી ઊઠ્યા. મરે-

હી સરદારોએ ઝૂટ ટોળે મળી સંપ અને દૃઢતાથી સંભાળના
ઓરમાન ભાઈ રાજરામને રાજ્યરક્ષક ઠરાવ્યો, અને દેશના
ખત્યાવની ગોઠવાણ કરી. મરેઠી લોકનાં મનપર વધારે અસર
કરવાને તેમણે થોડા વખત પછી રાજરામને મહારાજ ઠરાવી
રાજ્યાસને ખેસાડ્યો, અને પ્રધાનો વગેરેની ગોઠવાણ શિવાળના
જેવી કરી. સરદારોની સલાહથી રાજરામ કિલ્લે જીંજમાં જઈ
ભરાયો. મરેઠી નાયકો પાદશાહી મૂલક તથા હિંદુસ્થાનથી છાવ-
ણી ભણી આવતા માલ ખજાના લૂંટી શાહને અકળાવવા
લાગ્યા. પાદશાહી છાવણી અને ફૌજનો દમામ ખડુ ભારે
હતો, ઠાઠમાઠમાં ખરચ એટલો થતો કે નાણાની ખૂટ પડી.
મુગલ સિપાઈ એટલા સુસ્ત અને ઉમરાવ એવા મોજલા
ને લાંચીઆ હતા કે તેનું ખજાણું છતાં ચપજ, સાદા, અને
શૂરા મરેઠાનું ઘણીવાર ફાવતું. મુગલાઈ લશ્કરે જીંજને ઘેર્યો,
પણ ૧૬૯૮ સૂધી તે લેવાઈ શકાયો નહિ ને લીધો તેવારે લાંચ
આપી રાજરામ તેમાંથી નાશી છૂટ્યો. સને ૧૭૦૦ માં રાજ-
રામનો કાળ થયો તે જાણી આલમગીર મિથ્યા હરખાયો. એ-
થી મરેઠાનું કૌવત કમ થયું નહિ. રાજરામને ખે કુંવર હતા.
તેમાંનો વડો શિવાજી દશ વ્રસનો હતો તેને ગાદીએ ખેસાડી
તેની મા તારાખાઈ હોશીઆરીથી રાજકાજ કરવા લાગી.
અધમ થઈ ગયેલા મુગલોને ખાઈએ એટલા હંફાવ્યા કે આલ-
મગીરના મરણસૂધી મરેઠી રાજ્ય વશ થયું નહિ.

સંભાળની વિધવા રાણી અને કુંવર ઉપર આલમગીરની
દીકરી ખડુ માયા રાખતી. શાહ વડે કુંવરને પોતાની ખાસે ખો-
લાવતો. શિવાજીને અને સંભાળને તે ઓર કહેતો જાદે મ-
શ્કરીમાં કુંવરનું નામ તેણે શાહુ પાડ્યું હતું. એ નામ પછી
કાયમ રહ્યું. પાદશાહે તેને જાણાવ્યો હતો જો પોતાની ફૌજના
આખરદાર મરેઠા સરદારોમાંના ખેની ખે દીકરીઓ વેરે તેનાં
લગ કર્યાં હતાં. આલમગીરનું મરણ થયું ત્યારે શાહજહાં આ-
જમને કપજે શાહુરાજ હતો. તાખેદાર રહી કુમક કરવાની

કબૂલાતે આજમે તેને છોડી દીધો. શાહુ રાજગાદી લેવા આ-
વ્યો તેવારે એ શાહુ ન હોય પણ તેનું નામ ધારણ કરનાર ઠ-
ગારો છે એવું ખાનું કાઢી તારાખાઈ તેની સામી થઈ. ઘણાક મ-
રેઠા સરદારો શાહુને આવી મળવાથી તે ખાઈને કાલાપુર જવું
પડ્યું, ને શાહુએ સતારામાં પોતાની રાજધાની કરી. એમ
શિવાજી મહારાજના કુળની વડી શાખા સતારામાં અને છોટી
શાખા કાલાપુરમાં રાજ્ય કરવા લાગી. કટલાંક વરસ લગી
પિતરાઈઓ વચ્ચે ઈંટો જતરી રહ્યો.

શિવાજી મહારાજના સમયથી મુખ્ય પ્રધાન પેશ્વા કહેવાતા.
કાલાપુરવાળાના પક્ષ જોડે વઢવામાં ખાલાજી વિશ્વનાથ નામે
પ્રાસંગિક શાહુરાજની સારી સેવા બજાવી તેમણે તેને
પેશ્વાની પદવી આપી, સને ૧૭૧૪. મુગલ દરબારમાં ઈ. સ.
કુળવાયાથી શાહુ રાજા એ વેળાના મુગલોની પેઠે મોજ- ૧૭૧૪.
મજા અને આરામ ભોગવવાને ઈચ્છતો. રાજ્યનું કામ ખરેખર
ચલાવે એવો આ બુદ્ધિમાન પુરૂષ મળવાથી તેણે પોતાનો અ-
ધિકાર તેને સોંપ્યો. હવેથી ખાલાજી વિશ્વનાથ કરે તે થાય
એમ થયું. એ પેશ્વાએ પોતાની કુશળતાથી શાહુના રાજ્યને
વધાર્યું અને જોરપર આણ્યું; હવેથી મરેઠી રાજ્યમાં કરતા હર-
તા પેશ્વા હતા; સતારાના રાજા તો માત્ર નામના અધિપતિ
રહ્યા. એ પેશ્વાનાં નામ અને ગાદીએ બેસવાનાં વરસ નીચે
પ્રમાણિ:—

બાંલાજી વિશ્વનાથ.....	ઈ. સ. ૧૭૧૪
બાંજીરાવ બલાલ.....	,, ૧૭૨૦
બાલાજી ૨ જો.....	,, ૧૭૪૦
માધવરાવ ૧ લો.....	,, ૧૭૬૧
નારાયણરાવ.....	,, ૧૭૭૨
સવાઈ માધવરાવ.....	,, ૧૭૭૪
બાજીરાવ ૨ જો.....	,, ૧૭૮૫

દિલ્હીના દુર્બળ પાદશાહ મહમદ શાહના વજીર સૈયદ હુસેનની મદદે ખાલાજી પેશ્વા મરેઠી ફાજ લઈ સને ૧૭૧૯ માં દિલ્હી ગયો. વજીરે તેને દક્ષણની ચોથનો, સરદેશમુખીનો, તથા પુના અને સતારાના મૂલકની સ્વરાજ્યનો કરાર લખી આપ્યો. મુગલોનાં કુસંપ અને નબળાઈનો લાભ લઈ પેશ્વાએ મરેઠી સત્તાનો વધારો કર્યો. ખીજાં પ્રાંતોમાં જઈ તેઓ ચોથ વગેરે ઊધરાવવા લાગ્યા. મરેઠા અભણ હતા તેથી તેમના રાજ્યનો ફલાવો થતો ગયો તેમ તેમ વાંચી લખી તથા હીસાબ રાખી શકે તેવા વ્રાહ્મણોની ગરજ વધારે પડતી ગઈ. ખાલાજી પેશ્વાએ પોતાની જાતના ઘણા વ્રાહ્મણને નોકરીમાં રાખી તેમનું ખજાનું વધાર્યું.

ખાલાજીનો કાળ સને ૧૭૨૦ માં થયો ત્યારે તેની જગાએ તેના વડા દીકરા ખાજીરાવને શાહુરાજ્યએ નીમ્યો. શાહુ રાજાની ફાજનો સેનાપતિ ખંડેરાવ ડાભાડે મરેઠો હતો. એની ફાજમાં દામાજી ગાયકવાડ નામે શૂરો અમલદાર હતો તેની ચાકરીથી રાજી થઈ તેનેમોટી પદવી આપવાની ભલામણ સેનાપતિએ કરી. તેપરથી શાહુરાજ્યએ દામાજી ગાયકવાડને રામશેર ખલાસુરનો ખિતાબ તથા ઉપસેનાપતિની જગા આપી. જે કુળ હાલ વડોદરામાં રાજ કરેછે તેનો ઉદય એ પ્રમાણે થયો. જે વરસમાં ખાજીરાવ પેશ્વા થયો તેજ વરસમાં ખંડેરાવ અને દામાજી મૂઆઃ સેનાપતિની પામ્રડી શાહુ રાજ્યએ ખંડેરાવના દીકરા ત્રિપ્તકરાવને બંધાવી, અનેદામાજીની જગા તેના ભાઈ જંકાજીના પુત્ર પિલાજી ગાયકવાડને આપી.

મરેઠી રાજ્ય સ્થાપનાર શિવાજીના જેવો મહાપુરુષ આ ખાજીરાવ હતો. તે સ્વદેશાભિમાની, ચતુર, શૂરવીર, મહા-બુદ્ધિમીન, ને ભણેલો ગણેલો માણસ હતો. ગુણની ખૂબ અબરદારીથી અને નિષ્પક્ષપાતે કરતો. એણે મરેઠી રાજ્યને મોટી પદવીએ ચઢાવી આપ્યું. શિવાજી અને ખાજી

રાવની ખરોખરી કરી શકે તેવો ખીજો કાઈ પુરૂષ એ લોકમાં થયો નથી. મુગલાઈ પ્રાંતોમાંથી ચોંથે, સરદેશમુખી, ને ધાસ દાણાને નામે ખંડણી ઊધરાવતાં તેણે પુઠકળ લુંટ મેળવી. યુદ્ધ કરવામાં જેઓ કુશળ જણાયા તેઓને જોયી પદવીએ ચઢાવી તથા જાગીરો અપાવી ઉત્તેજન આપ્યું. એથી ગુર્ણવાન માણસો ઉપર તરી આવ્યા. એમાં મહારજી (મહારાવ) હોલકર અને રાણોજી સિંધીઆ મુખ્ય હતા. મહારજી જાતે શૂદ્ર અને ફોજમાં ધોડેસ્વાર હતો. રાણોજી ગરીબ અવસ્થામાં હોવાથી ખાજુરાવનાં પગરખાં સાચવનાર હતો. મહારજીના વંશજો ઇંદોરમાં, અને રાણોજીના વંશજો ગ્વાલીઅરમાં હોલ રાજ્ય ભોગવેછે. એ સિવાય ખીજા પરક્રમી પુરૂષો ઘણા હતા તેઓ પણ મોટે દરજે ચઢી નાનાં મોટાં રાજ્યો. કે જાગીરો પામ્યા. ખાજુરાવ સ્વભાવે સાદો ને મહેનતુ હતો. તે થહેમી ન હતો તેથી વહેમી આજ્ઞાણો તેને ધર્મભ્રષ્ટ કહેતા. મરેઠી પ્રજાની મુખ્ય ખોડ ખાજુરાવમાં હતી. મૂલક લૂંટવા અને જીતવામાં તે હોશીઆર હતો, પણ રાજ્યવહીવટમાં તેવો નહોતો. એથી જ્યાં જ્યાં મરેઠી સત્તા ફેલાઈ ત્યાં ત્યાં રૈયતની ખરાબી થઈ. જ્યાં તેઓ જતા ત્યાં કેર વર્તીવતા. માત્ર મહારાજીના લોકને એથી લાભ થયો. જે દેશો મરેઠી રાજ્યને કબજે આવ્યા તેઓમાં સારો રાજ્ય ખંદોખસ્ત કરીને લોકના જનમાલનું રક્ષણ કર્યું હોત અને ન્યાયથી વર્તી વિદ્યા, હુનર, અને વેપાર રોજગારને આશરો આપ્યો હોત તો તે રૂઝું રાજ્ય કેહેવાત.

મુગલાઈ રાજ્ય તોડી ભરતખંડના ધણી થવું એ ખાજુરાવનો મુખ્ય હેતુ હતો. પાદશાહના સૂબેદારો પાસેથી પ્રથમ બધો દક્ષિણ દેશ જીતી લેવો, પછી ઉત્તરમાં જવું એવો અભિપ્રાય શાહુ રાજાના કેટલાક પ્રધાનોનો હતો. પેશ્વાનું મત હતું કે પ્રથમ હિંદુસ્તાનનો મૂલક જીતી દિલ્હીની પાદશાહીનો અંત આણ્યો એટલે દક્ષિણ વગેરે પ્રાંતો તાપે કરવા સહેલા પડશે. તે ભાષણ કરવામાં કુશળ હતો. મહારાજાની હજૂરમાં મંત્રિઓ

એવિધે ખોતખોતાના અભિપ્રાય એક વેળા આપતા હતા તેવારે સાંભળનારનાં મન ઉશ્કેરાય તેવું ભાષણ કરી બહાદુર બાહુરાવ બોલ્યો કે “ મહારાજ ! હિંદુદેશમાંથી પરદેશીઓને કાઢી મૂકી અમર કીર્તિ મેળવવાનો, સમય આવ્યોછે. હિંદુસ્તાન ઉપર સ્વારી કરવાથી આપણો ભગવો ઝુંડો કૃષ્ણાનદીથી અટક સૂધી જાડશે.” તેના મરદાની બોલથી જોશપર ચઢી શાહુએ કહ્યું “ શાખાસ ! પ્રતાપી પિતાના પ્રતાપીપુત્ર, તને ધન્ય છે ! તું મારી ધજાને હિમાલયને પેલેપાર લઈ જઈશ.” રાજાનું મન શૂરના આવેશમાં આવેલું જોઈ પેશાએ કહ્યું, “ મહારાજ ! ક્ષય પામતા વૃક્ષને* થડમાંથી છેદીશું એટલે ડાળાં ડાળી પોતાની મેળે પડી ભાંગશે.” રાજાએ બાહુરાવનો અભિપ્રાય મંજૂર કર્યો.

મરેઠી ફોજો ગૂજરાત અને માળવામાં પેડી. મુગલ હાકે-મોનાં માંહિમાંહે વઢવાથી, ગૂજરાતમાં મરેઠા પ્રખળ થયા. ગીરધર બહાદુર નામે નાગર માળવામાં પાદશાહની વતી અમલ કરતો હતો તેણે મરેઠાને કેટલાક વખત સૂધી ખાખ્યા, પણ અંતે બાહુરાવની આગળ તેનું કાવ્યું નહિ. સને ૧૭૩૪ સૂધીમાં માળવા દેશ તેને વશ થયો. દક્ષણનો પાદશાહી સૂબેદાર નિ-

જમ-ઉલ-મુલક અનુભવી, લડવૈયો, ને ચતુર સર-
ઈ.સને ૧૭૩૪. દાર હતો. એના હંશાનો હાલ દક્ષણ હૈદરાવાદમાં

અમલ કરેછે. મરેઠાના વિજયોમાં હરકત નાખવાને તેણે કોલાપુર અને સતારાનાં રાજ્યો વચ્ચે ઝઘડો કરાવવાની તથા શાહુના સરદારોમાં કુસંપ કરાવવાની કાશીશ કરી. પેશાએ તેના કાવતરાને નિષ્ફળ કર્યું. કોલાપુરના રાજાની સેનાનો પરા-જય શાહુની સેનાએ કર્યો ત્યારે નિજમની શીખવણીથી સેના-પતિ ત્રિખંડરાવ ડાબાડે ગૂજરાતમાં હતો તેણે કેટલાક સરદારો જોડે સંપ કરી શાહુ રાજાને બાહુરાવના કખજામાંથી લઈ આ-જ્ઞાણોની સત્તા તોડવાનો મનસુબો કર્યો. નિઝામ તેઓને

મદદ કરવાનો છે એ જાણી ખાજુરાવ ફોજ લઈ ત્વરાથી ગૂજ-
રાતમાં આવ્યો. ડભોઈ આગળ ખંને મરેઠી લશ્કર આંહો-
માંહે લડ્યાં તેમાં સેનાપતિ મરાયો અને તેનો પક્ષ હાર્યો. વેર
લેવાનો વિચાર ન રાખતાં ડાહ્યા પેથાએ હારેલા પક્ષને શાંત
પાડવાની યુક્તિઓ કીધી. ત્રિખકરાવના ખંજક દોકરાને સે-
નાપતિ નીમી પીલાજી ગાયકવાડને તેનો મુતાલિક ઠરાવી કામ
સોંપ્યું, અને ગૂજરાતની લિપજનો અર્ધભાગ મરેઠી મહારાજને
પેથાની મારફતે પીલાજી આપે એવો ખંદોખસ્ત કર્યો. શાહુ
રાજાની મંજૂરી લઈ ખાજુરાવ સર્વ કામ કરતો. એથી રાજાનું
માન રહેતું, અને મરેઠા નાયકોમાં ખાજુરાવના હુકમનું વજન
પડતું. પણ ખધા કરાર મહારાજને નામ અને પેથાની માર-
ફતે થતા, તથા સરકારને આપવું લેવું તમામ પેથા વડે થાય,
કાંઈ ખારોખાર થાય નહિ; નોકરો પણ તેની મારફતે રખાતા
તેથી વારતવિક અધિકાર તેને હાથ આવ્યો.

ખાજુરાવે દિલ્હીના પાદશાહ પાસે ખંડણી અને ઘણોક કુ-
લક માગ્યો, તે આપવાની શાહે ના પાડી એટલે સને ૧૭૩૬માં
મોટા લશ્કર સહિત તે દિલ્હી ગયો. આ સંકટમાં મુગલ પાદ-
શાહે દક્ષિણના સૂબેદાર નિજમની મદદ માગી. નિજમ જખર
લશ્કર લઈ ખાજુરાવની સામો આવ્યો. ભોપાળ આગળ બે
સેનાઓ મળી. મરેઠી ફોજે મુગલ ફોજને ઘેરી લીધી.

એ ઘેરામાંથી છૂટવાને નિજમે આખો માળવા પ્રાંત, ઈ.સને
૧૭૩૬.
નર્મદા અને અંખળ વચ્ચેનો મૂલક, અને પચાસે
લાખ રૂપિયા પાદશાહ કનેથી અપાવવાનો કરાર લખી આ-
વ્યો. ખાજુરાવના કેટલાક સરદારો કાંકણ જીતવાપર મંડ્યા
હતા અને રથજી ભોંસલે વરાડ પ્રાંતના પૂર્વ ભાગમાં ધૂસરો હતો
ને કટક સૂધી લૂંટતો ગયો. એવામાં ઈરાની નાદિરશાહ આવ્યા-
ના સમાચાર આવ્યા. દક્ષિણમાં ન આવતાં દિલ્હીથી તે પાછો
ફર્યો. મરેઠા અને ગોવાના પોર્તુગીઝ રાજ્ય જોડે વરવાડ આ-
લતી હતી તેમાં મરેઠા ફતેહ પામ્યા. બે માસ સૂધી ભારે યુદ્ધ

કરી પેશ્વાના ભાઈ ચીમનાજી આપાએ વસાઈનો કિલ્લો જીતી લીધા. તેથી બધા કોંકણ દેશમાં મરેઠી રાજ્ય થયું. ઘેરો ચલાવવામાં અને યૂરોપી ફોજને જીતવામાં આ તેમનું મોટામાં મોટું પરાક્રમ હતું, સને ૧૭૩૯. એ પછી નિજામનો મૂલક જીતવાને ખાજુરાવે પ્રયત્ન કર્યો તેમાં તેનું વળ્યું નહિ. સને ૧૭૪૦ માં એ પ્રતાપી મહાપુરુષનો કાળ થયો. પેશ્વાની ગાદીએ એની તુલ્ય ખીજો થયો નહિ. મૂલક જીતવા પર તેણે જેટલું ધ્યાન આપ્યું તેટલું જીતેલા મૂલકનો બંદોબસ્ત રાખવા પર ન આપ્યું એ તેની મોટી ખોડ હતી.

ખાજુરાવના વડા દીકરાનું નામ ખાલાજી હતું. રધુજી ભોંસલેને ખાજુરાવ જોડે પૂરો ખનાવ ન હતો તેથી તે ખાલાજીને પેશ્વાઈ મળવામાં સામો થયો, પણ અંતે તેની મહેનત ફાગટ ગઈ, ને ખાલાજીને પેશ્વાની ગાદી મળી. માળવા વગેરે જે મૂલક દિલ્હીના પાદશાહે તેના ખાપને આપ્યો હતો તેનો પટો તેને મળ્યો. શાહુ રાજા સતારામાં રહી મોજમઝા કરતો તેનો કાળ સને ૧૭૪૮ માં થયો. તેની ગાદીએ પેશ્વાએ ખીજા શિવાજીના કુંવર રામરાજાને બેસાડ્યો ને શાહુની સહીનું વસીયતનામું બહાર કર્યું, તેમાં લખ્યું હતું કે મહાન્ શિવાજીના વંશજે રાજા રહે. પણ હવે પછી રાજાની વતી કુલ રાજ્યકાર-
 ઈ. સ. ૧૭૪૮. ભાર પેશ્વાએ કરવો. એ વખતથી પુણામાં રાજ્યધાની કરી. પેશ્વા કુલ કારભાર કરવા લાગ્યા.

મરેઠી રાજ્યનાં મુખ્ય અંગ છે—૧ રાધોજી ભોંસલેનું વરાડનું રાજ્ય; ૨ ધારમાં આણંદરાવ પુવારનું રાજ્ય; ૩ વડોદરામાં પીલાજીના પુત્ર દામાજી ગાયકવાડનું રાજ્ય; ૪ માળવાના દક્ષિણ ભાગમાં મલ્હારરાવ હોલકરનું રાજ્ય; ૫ માળવાના ઇશાન ખૂણામાં રાણોજીના દીકરા જયાપા સિંધીઆનું રાજ્ય; અને ૬ અકલકોટમાં રૂતેસંગ ભોંસલેનું રાજ્ય. કાલાપુરમાં શાહુના પિતરાઈ ભાઈ સંભાજીનું રાજ્ય હતું તે સતારાના રાજા

અને તેના પેશ્વાથી સ્વતંત્ર હતું. તેમજ છેક દક્ષિણમાં શિવાજીના ઓરમાન ભાઈના વંશમાં તંજાવરનું રાજ્ય હતું તે પણ સ્વતંત્ર હતું. પાકીનાં સર્વ મળી મરેઠી રાજ્યનો સમુદાય થયો હતો. એ રાજ્યમાં નાના જમીદારો ધણા હતા. એ મોટા નાના સરદારો પોતપોતાની જમીનને પેટે ફાળો રાખે ને પેશ્વાના હુકમમાં રહે. પેશ્વા અને શાહોજી ભોંસલેની ફાળો છેક આર્કાટ સુધી લૂંટફાટ કરતી અને ખંડણી ઊધરાવતી ગઈ હતી. નિજામના તાખાનો વેનગંગા અને ગોદાવરીની વચ્ચેનો પ્રદેશ તથા કટક પ્રાંત તેમણે જીતી લીધો.

મરેઠી રાજ્યમાં એ પક્ષ હતા, એક મરેઠાનો અને બીજો 'આહલણનો. રાજ્યની લગામ પેશ્વાને હાથ ન જવા દેવાને કેટલાક મરેઠા સરદારો પ્રયત્ન કરતા, કેમકે પેશ્વાને હાથ રાજસત્તા ગયાથી 'આહલણોનું ચલાણ થાય. શાહુ રાજાના મરણને પ્રસંગે મરેઠી પક્ષે છેલ્લી કાશીશ કરી, પણ તે ખાલાજી પેશ્વાએ ચતુરાઈથી તોડી. એ વખતથી મરેઠી રાજ્યની સર્વોપરી સત્તા પેશ્વાને હાથ સંપૂર્ણ આવી. રામરાજાએ થોડીકવાર સામા થઈ રાજકાજ પંડે ચલાવવાની ઈચ્છા ખતાવી, પણ તેનું નહિ ફાવવાથી સત્તારાની આસપાસનાં કેટલાંક પરગણાંનો બહીવટ પોતાને હાથ રાખી મરેઠી રાજ્યના બહીવટપરથી તેણે હાથ ઉઠાવ્યો. નવો પેશ્વા ગાદીએ બેસે તેને પેશ્વાની પાઘડી બંધાવવી એ ઝામ માત્ર તેને હાથે કરાવતા. રામ રાજા ૧૭૭૮ માં અપુત્ર મરણ પામ્યો. તેણે ભોંસલે કુળના શાહુ નામે છોકરાને દત્તપુત્ર લીધો હતો. એ બીજો શાહુ કહેવાતો. સને ૧૮૦૧ માં એણે પેશ્વાથી સ્વતંત્ર થવાનો પ્રયત્ન કર્યો તે મિથ્યા ગયો. પેશ્વાએ તેને અને તેના બે દીકરા નામે ખાળાસાહેબ અને આપા સાહેબને રાજ છીનવી લઈ કદમાં રાખ્યા. બીજો શાહુ બંદીખાને મરણ પામ્યો. ઇંગ્રેજ પેશ્વાનું રાજ્ય સને ૧૮૧૮ માં જીતી લીધું તેવારે ખાળાસાહેબ (પ્રતાપસીંહ) ને સત્તારાની ગા-

દીએ બેસાડી કેટલોક મૂલક આપ્યો. સને ૧૮૩૭ માં ઇંગ્રેજ સરકારને તેના ઉપર કિતૂરનો વહેમ આપ્યાથી તેને ઊઠાડી તેના ભાઈ આપાસાહેબને ગાદી આપી. સને ૧૮૪૮ માં આપાસાહેબ મરી ગયો તેવારે ઇંગ્રેજ રાજ્ય ખાલસા કર્યું. તેના દત્તપુત્ર રાજરામ ભોંસલેને રૂ ૫૦,૦૦૦ નું પેન્શન મળેછે, પણ તે રાજ કહેવાતો નથી.

મલખારકાંઠે સીધી અને આંગ્રીઆનાં વહાણો લૂંટ કરવાને કરતાં. મુંબાઈના ઇંગ્રેજ જોડે મળી પેશ્વાએ એ ઓરોને શિક્ષા કરી. સને ૧૭૫૭ માં ખાલાજી પેશ્વાએ પંડે કર્નાટક ઉપર સ્વારી કરી અને આર્કાટના નવાબ અને મહેસૂરના રાજા કનેથી ખંડણી લીધી. સને ૧૭૬૦ માં હૈદરાબાદના નિજામ સલાપતજંગ અને તેના ભાઈ નિજામ અલીએ મરેઠી રાજ્ય ઉપર ચડાઈ કરી. ઉદગીર આગળ મરેઠા અને મુગલોની લડાઈ થઈ. મરેઠાનો સેનાપતિ સદાશિવરાવ હતો તેણે સલાપતજંગને હરાવી પુષ્કળ મૂલક આપવાની જરૂર પાડી.

સને ૧૭૫૮ માં પેશ્વાની મોટી સેના તેના ભાઈ રઘુનાથરાવ (રાઘોબા) ની સરદારી નીચે પંજાબમાં ગઈ. લાહોર જીતી મરેઠી ઘોડાએ ચટક નદીનાં પાણી પીધાં. એ વેળા મરેઠી રાજ્યનો સૂરજ પૂર્ણકળાએ તપ્યો. હિમાલયથી કન્યાકુમારી સુધી અને બંગાળાથી ચટક સુધી તેમની હાક વાગી. પણ એમની હાક માત્ર લૂંટવામાં ને રૈયતને પીડવામાં હતી એ તેમને મોટું લાંછન છે. તેમણે ન્યાયથી વર્તી રૈયતનું રક્ષણ કર્યું હોત અને તેઓ લૂંટારા ન હોત તો હિંદુ રાજ્યથી હિંદુઓ રાજી થાત. તેમની માઠી ચાલથી હિંદુ મુસલમાન બેઉ નાખુશ થયા અને મુસલમાનો સામા ઊઠ્યા. અફગાનિસ્તાનનો સુલતાન અહમદ-શાહ અખદલી મુસલમાનોની વારે ચઢ્યો, કેમકે પંજાબ પ્રાંત તેનો હતો. રોહીલાનો સરદાર નજીબ-ઉદ-દૌલા, અને લખ્તોરનો નવાબ સુજા-ઉદ-દૌલા અખદલીને આવી મળ્યા. સિંધીઆ અને હુલકર તેની સામા થયા, પણ ભારે નુકસાન

ખમી પાછા હઠ્યા. અફઘાનોને મારી કાઢી હિંદુસ્તાનના ધણી થવાને પેશાએ મોટી ખળવાન ફાજ મોકલી. એ લશ્કરનો સેનાપતિ સદાશિવરાવ ભાઉ હતો, ને તેની જોડે પેશાનો વડા કુમાર વિશ્વાસરાવ હતો. તમામ મરેઠી સરદારોને એ ભાઉ સાહેબની કુમક મોકલ્યા. ભાઉએ દિલ્હી જઈ રાજમહેલ ખૂટ્યો ને વિશ્વાસરાવને પાદશાહની ગાદીએ બેસાડી ભરતખંડનો રાજધિરાજ ઠરાવવાનો મનખુષો કર્યો. પણ કેટલાંક કારણસર તે અમલમાં ન આણ્યો. ભરતપુરનો જાટ સુરજમલ તથા ખીજા રજપૂત રાજાઓ આવી મળ્યા. અખલ્લીની સામા થવા વિષે બે યોજના હતી. સુરજમલ તથા કેટલાક મરેઠા સરદારોનો અભિપ્રાય હતો કે શિવાજી અને ખાજુરાવની જૂની મરેઠી રીતે નાસતા ભાગતા લડવું ને મુસલમાનોને અજ્ઞ તથા ધાસનો ટોટો પાડી પીડવા એટલે હરાન થઈ તેઓ પાછા જશે. અફઘાનો શરીરે વધારે જખરા અને દુરાની (અખલ્લી) સરદાર ખખરદાર છે તેથી મોટા સંગ્રામમાં જીતવો કઠણ પડશે, માટે ખદશાં તથા મરેઠી તોપખાનું અને પાયદળને ભરતપોરના તથા ખીજા રજપૂતોના કિલ્લાના રક્ષણમાં મૂકી મરેઠી ગતે લડાઈ ચલાવવી; આ સલાહ સેનાપતિ સદાશિવરાવને ગમી નહિ. તેના અવિચારી મનને નિજમ ઉપર મેળવેલી કૂતેહથી ગર્વ ચઢ્યો હતો. તેની જોડે ૨૦૦ તોપો તથા ઈન્ફ્રાહિમ ગાર્દિનાની સરદારી નીચે ૧૫,૦૦૦ કવાયતી પાયદળ હતું તેના જોરે અફઘાનોને માંત કરવાની તેને ખાતરી હતી, તેથી અખલ્લીની સામો સંગ્રામ કરવા ગયો. પાયદળ અને તોપો જીપરાંત તેની સાથે ૫૫,૦૦૦ સ્વાર, તથા પિંડારા, નોકરો, વગેરે ૨,૦૦,૦૦૦ ખીજા માણસ હતા. સુરજમલ તથા ખીજા રજપૂતો ખશી પોતપોતાનાં સંસ્થાનમાં ગયા. મુસલમાનો કને ૪૬,૮૦૦ સ્વાર, ૩૮,૦૦૦ પાયદળ, અને ૭૦ તોપો હતી. યુદ્ધકૌશલ્યમાં ભાઉ કરતાં અખલ્લી સરસ હતો. સંગ્રામ કરવાને ભાઉ ધણો આતુર હતો, પણ અખલ્લીએ તે લાગ કેટલાક માસસૂધી આખ્યો નહિ. પાણી-

પતના વિશાળ મેદાનમાં ખેડ અંતે છાવણી કરી પડ્યા. આસ-
પાસનો મૂલક ઊંડ થવાથી ખંને છાવણીમાં અન્નનો ટોટો પ-
ડ્યો. મરેઠી છાવણીમાં ખાનારાની સંખ્યા વધારે હોવાથી ત્યાં
તો દુકાળ પડ્યો. ધાસ દાણો શોધવા હજારો મરેઠા છાવણી
બહાર આવવા લાગ્યા તેઓને અફગાન સ્વારોએ વાઢી નાખ્યા.
ભૂખથી જીમ તેઓ વધારે પીડા પામે એમ અબદલીએ કહ્યું.
મરેઠા પક્ષા ઘેરામાં હોય તેમ ખે માસ ચાલ્યું. સલાહ કરવા-
ની મિથ્યા કોશીરા ભાઉએ કરી. અંતે અન્ન છેક ખૂટ્યું, માત્ર
એકવાર પેટ ભરીને ખાય એટલુંજ રહ્યું, ત્યારે તા. ૭ મી
જાનેવારી સને ૧૭૬૧ ને દિવસે પરોઢીઆમાં મરેઠી જોદ્દા
મરણીઆ થઈ હરહર મહાદેવ બોલતા છાવણી બહાર આવી
લડાઈના ક્રમમાં ગોઠવાયા. અફગાનો દીન દીન પોકારતા સામા
આશ્. ખાર ઉપર ખે કલાક થયા ત્યાંસૂધી દારૂ જીવ ચાલ્યું.
એ વેળા વિશ્વાસરાવ રણમાં પડ્યો ને ભાઉસાહેબ હાથીપરથી
ઝિતરી ઘોડેસ્વાર થઈ રણમાં ધર્યો ને પડ્યો. મરેઠા યાકથી
નખળા પડી નાઠા. મહારાવ હોલકર અને દામાજી ગાયકવાડ
ત્યાર પહેલાં નાઠા હતા. હજારો મરેઠા રણમાં પડ્યા, હજારોને
નાસતા હણ્યા, અને પકડાયા તેઓને ખીજે દહાડે સવારે કૂર
અફગાનોએ કતલ કર્યા. ખાયડીઓને અને છોકરાંને ઝાલી
ગૂલામ કર્યાં. જીમનાં ખેતરો અને ધરખાર મરેઠાએ લૂંટ્યાં
હતા તેમને હાથે ઘણાક મરેઠા માર્યા ગયા. એમ સુમારે ખે
લાખ આદમીનાં મરણ થયાં.

ગોદાવરીને તીરે ખાલાજી પેશ્વા હતો તેનાં હાડ આ પાણી-
પતમાં ખનેલા ભારે અનર્થના સમાચારથી શિથળ થઈ ગયાં.
તે પાછો ફરી પુણે ગયો ને અતિ શોકથી થોડા માસમાં મરણ
પામ્યો. એ પેશ્વા કાયર, રંડીબાજ, આજસુક અને ખંદો, પણ
માયાજી અને દયાજી હતો. પાણીપતની હારથી પેશ્વાના વાડામાં
(મહેલમાં) જીમ ભારે ખેદ થયો તેમ આખા મહારાષ્ટ્રમાં થયા.
ઘેરે ઘેર રડારોળ થઈ અને કાણ મંડાઈ.

પ્રકરણ ૧૨. મું.

મરેઠી રાજ્ય.

માધવરાવ પેઠા. નારાયણરાવ પેઠા. મહાદલ સિંધીઆ. સવાઈ માધવરાવ. નાના કુડનવીસ. ખાજીરાવ ખીજી. માંહો-માંહે ઝઘડા ને રાજ્યની પડતી. સને ૧૭૬૦ થી ૧૮૦૨ સુધી.

ખાલાજીનો વડો કુંવર વિંધાસરાવ પાણીપતના રણમાં પડ્યો તેથી પેઠાની ગાદીએ તેના ખીજ દીકરા માધવરાવને સતારામાં પૂરાયલા રામરાજ્યએ ખેસાડ્યો. તેની ઊંમર એ વેળા ૧૭ વરસની હતી તેથી તેની વતી તેનો કાકા રઘુનાથરાવ કારભાર કરવા લાગ્યો. પાણીપતના પરાજયના દોષ મરેઠાઓ આજીણોને શિર નાખવા લાગ્યા તેથી અને માધવરાવને રઘુનાથરાવથી સ્વતંત્ર થવાની ઇચ્છા હતી તેથી રાજ્યમાં કુસંપ પેડો. એવી માઠી અવસ્થામાં મરેઠી રાજ્ય હતું તેવામાં હૈદરાવાદના સૂબેદાર નિજામઅલીએ સ્વારી કરીને પુણા લૂંટ્યું. ત્યારપછી મરેઠાએ સંપ કરી તેને હરાવ્યો. એ ક્ષેત્રમાં જીવાન પેશ્વાએ ઘણી ચતુરાઈ અને શૂર દર્શાવ્યાં. રાધુખા પણ ખડુ ખલાફરીથી વઢ્યો. આ પેઠાના અમલમાં રામશાસ્ત્રી નામે પ્રખ્યાત ન્યાયાધીશ હતો. અંબકુરાવ મામા અને હરીપંત નામે બે અકલમંદ શૂરા સરદારો અને સખારામ ખૌપુ અને નાનાકુડનવીસ નામે ઘણા ચતુર કારભારી એ વેળા પુણાના દરબારમાં હતા. સને ૧૭૬૪ માં મહિસૂરના હૈદરઅલીએ મરેઠી મૂલક ઉપર ચડાઈ કરી. જીવાન પેશ્વાએ તેને હરાવી ૩૨ લાખ રૂપિયાં દંડ લઈ પાછો કાઢ્યો.

સને ૧૭૬૬ માં મહારાવ હોલકરનું મરણ થયું. તેને એક કુંવર હતો તે તેના પહેલાં ગત થયો હતો, ને પૌત્ર પાછળ ગાદીએ ખેંચી થોડા વખતમાં મૂઓ ત્યારે તેની મા અહલ્યાબાઈએ પેઠાની પરવાનગીથી તુકાજી હોલકર નામે અનુભવી જોદાને

ખોળે લીધો. લશ્કરની સરદારી તેને સોંપી અને ખાકીનું રાજકાજ બાંધ્યે ચલાવ્યું. તે બુદ્ધિવાન, ભણેલી, ઉદ્યોગી, અને સદ્ગુણી હતી. વીસ વરસની ઊંમરે વિધવા થઈ હતી. તે દયાળુ અને ભાવિક ભક્ત હતી. તેના સદાચરુણથી રૈયત રાજ થઈ. વખાણથી તે કૂલાતી નહિ. તેના ભલા કારભારમાં રાજ્ય આબાદ થયું ને લોક સુખ પામ્યા, અને ઇંદોરનગર વસ્યું. જીવતી હતી ત્યારે બહુ વખાણતી અને મૂઝ્યા પછી દેવી હરાવી લોક અઘાપિ તેની મૂર્તિને પૂજેછે. ધન્ય છે એ રાણીને ! રાજ કરનારામાં એવા વધારે હોય તો કેવું સાહે !

નાગપોરના રાજા પેશ્વાની અને ગ્રાહ્ય સત્તાની વિરુદ્ધ હતા અને વખતે વખતે સાંઘા થઈ હરકત કરતા. માધવરાવે જાનોજ ભોંસલેને જર કર્યો. પેશ્વાના કાકા રઘુનાથરાવે તેની દુષ્ટ નારી આનંદીબાઈની શીખવણીથી રાજ્યનો અર્ધો ભાગ લેવાને બંડ કર્યું. માધવરાવે તેને હરાવી પોતાના મહેલમાં કેદ કર્યો. જન્કાજી સિંધીઆ પાણીપતના યુદ્ધમાં પકડાયો ને રાત્રીને હાથે માર્યો ગયો ત્યારપછી મહાદજી સિંધીઆ નામે રાણોજીના અનૌરસ પુત્રને માધવરાવ પેશ્વાએ સિંધીઆના અધિકારે નીમ્યો.

સને ૧૭૬૯ માં ચંપલ નદી ઓળંગી મરેઠી લશ્કર હિંદુસ્તાનમાં ફરીને પેઢું. રજપૂત સંસ્થાનો, રોહિલા, વગેરે પાસેથી

ખંડણી ઊધરાવી, દિલ્હીનો શાહઆલમ તેમના રક્ષ-

ઈ.સ.
૧૭૬૯.

ણમાં આવ્યો તેથી રાજ્યધાની તેમને હાથ આવી.

દક્ષણમાં હૈદરે ખીજવાર વિરોધ કર્યો તેનો પરાજય મરેઠી ફાત્તે ફરીને કર્યો, ને પોતાને લાભકારી શરતોએ સલાહ કરવાની તેને જરૂર પાડી, સને ૧૭૭૨. એ વરસનાં છેવટના ભાગમાં માધવરાવનું મરણ ૨૮ વર્ષની ઊંમરે થયું. આ પેશ્વાનું અકાળ મૃત્યુ નેરઠી રાજ્યને ભારે હાનિકારક હતું. પાણીપતની હારથી આ માઠા ખનાવે વધારે નુકસાન કર્યું. માધવરાવ અતુર, શૂરો, શાણો, અને પ્રજાને સુખી કરવાને આતુર હતો. મરેઠી રાજ્યમાં વેઠ કરાવવાની તેણે મના કરી હતી.

પ્રકરણ ૬૨ મું. મરેઠી રાજ્ય. સાક્ષ્યપાઠનું તહનામું. ૧૦૧

ગરીબોનું રક્ષણ કરી જૂલમ થતો અટકાવવાની મહેનત કરી એણે સારો જશ મેળવ્યો. સરદારોને હુકમમાં રાખતો ને જે હુકમ ન માને તેને સજા કરતો, કામદારો યુણ જોઈને નીમતો. એના સમયમાં મરેઠી રાજ્યની પેદાશ સાત કરોડ રૂપિયાની હતી.

માધવરાવ પેશ્વાને પુત્ર ન હોવાથી તેનો ૧૮ વરસનો ભાઈ નારાયણરાવ તેની ગાદીએ બેઠો. બીજે વરસે તેનું ખૂન થયું. તરણ પેશ્વાના કાકા રઘુનાથરાવે (રાઘોબાએ) ફોજના કટલાક સિપાઈને ફાડી તેને પકડવાને શીખવ્યું. પકડવાનું જોમણે માથે લીધું તેમણે લખેજો હુકમ માગ્યો. કાકાએ લખી આપ્યો તેમાં “મરાવે” ને છેકરી “મરાવે” શબ્દ જૂંડી કાઢી આનન્દી-બાઈએ લખ્યો એવું માનવામાં આવ્યું છે. કાગળમાં લખ્યા પ્રમાણે મારા મહેલમાં ઘૂસ્યા. પેશ્વા નાહો. તેમણે પાછળ દોડી તેને વાઢી નાખ્યો. એ ખૂન કરાવવાની મતલબ એ છત્તી કે રઘુનાથને પેશ્વાઈ મળે. સપ્તારામ બાપુ, નાના ફડનવીસ, વગેરે કારભારીઓ સામા થયા, અને મારી નાખેલા પેશ્વાની વિધવાને વખતસર ઓધાનનો પુત્ર થયો તેથી સરદારો અને લોક તેમને મળી ગયા. રાઘોબા ઉત્તર ભણી ગયો.

પુનામાં નારાયણરાવના બાળક માધવરાવને પેશ્વાની ઈ. સ. ૧૭૭૪. ગાદીએ બેસાડ્યો. રાઘોબાએ મુંબાઈના હંગેજ સર-કારનો આશ્રય માગ્યો તે ત્રેને માગ્યો. તેને ગૂજરાતમાંથી પુને લઈ જવાને મુંબાઈ સરકારનો ફોજ મહીકાંઠ આવીને એક મરેઠી લશ્કરને હરાવ્યું. હિંદુસ્તાનમાં ઈસ્તિ ઇંડિઆ કંપનીનું રાજ્ય હતું તેનો વહીવટ કરવાને ઇંગ્લાંડની પાર્લમેન્ટે નવો કાયદો એ સમે કર્યો તે પ્રમાણે કલકત્તાની વડી સરકારે બધા રાજ્યની લગામ પોતાને હાથ લીધી. ગવર્નર જનરલ વારન હેસ્ટિંગ્સે મુંબાઈના ગવર્નરને રાઘોબાનો પક્ષ છોડી દેવાની આજ્ઞા કરી, અને પેશ્વા જોડે સંધિ કરવાને વજીલ મોકલ્યો. રાઘોબાએ એક

શ્રાદ્ધાણે પોતાનો વકીલ ડરાવી વિજાયત અપીલ કરવા મોકલ્યો. પુનાના કારભારીઓ કેવળ રાજ્યની કુમક મેળવવાનો વિચાર કરેછે એ જાણી ગવર્નર, જનરલે પોતાનો આગલો અભિપ્રાય તથા રાધોબાની મદદે ફોજ કલકત્તેથી મોકલી. તે આવી પહોંચ્યા પહેલાં મુંબાઈના લશ્કરની ખરાબી થઈ ઇંગ્રેજ નામને લાજ લગાડે એવો કરાર વારગામમાં મુંબાઈની ફોજની જોડે ગયેલા પોલિટિકલ અધિકારીએ કર્યો. મુંબાઈમાં અને ઇંગ્લાંડમાં તે કરાર મંજૂર રાખવામાં આવ્યો.

ઈ. સ. ૧૭૭૬. નહિ. કલકત્તેથી આવેલી સેનાના નાયક ગાદર્દે ફોજને નવા કરાર કરવા માંડ્યા, પણ તેનો પ્રયત્ન પાર પડ્યો નહિ તેથી લડાઈ ચાલી. ગાદર્દે ઉભોઈ તથા અમદાવાદ જતાં, ને બીજા કોટલોક જય ઇંગ્રેજને મળ્યો; પણ તેવામાં (૧૭૮૦ માં) નિજામે અને હૈદરે મરેઠાની વહારે ચઢવાના કરાર કર્યો. હૈદરે કર્ણાટક ઉપર સ્વારી કરી, અને ગાદર્દેને વસાઈથી પાછા હાલું પડ્યું, ત્યારે ઇંગ્રેજે મરેઠા જોડે સલાહ કરી. મરેઠાનો લીધેલો ખર્ચો મૂલક પાછો આપવો. ઇંગ્રેજ તથા પોર્તુગીજ સિવાય બીજા કોઈ યુરોપી જાતને મરેઠી રાજ્યમાં રહેવા દેવી નહિ. ભરત સિંધીઆને આપવું, કર્ણાટકમાં હૈદરે જીતેલો મૂલક પાછો અપાવવામાં મદદ કરવી, ને રાધોબાને મહીને રૂ. ૨૫,૦૦૦ નો પગાર પેન્શન આપવો એવી શરતે સાલખઈ નામે ગામમાં કરારનામું થયું. ૧૭૮૨. એમ ઇંગ્રેજ અને મરેઠાની વચ્ચેનો ૧ લો વધરો પૂરો થયો.

રઘુનાથરાવની ચાલથી પેન્શનો અધિકાર જાંખો પડ્યો ને મહાદજી સિંધીઆના મનમાં તેનાથી છૂટા પડી પોતાનું સ્વતંત્ર રાજ્ય કરવાનો વિચાર ઉત્પન્ન થયો. મરેઠી રાજ્યનો પાયો ખોદાઈ તે પડી ભાંગવાનો આરંભ પણ એથીજ થયો. મહાદજી સિંધીઆએ ગોહદના રાણા પાસેથી ગ્વાલીઅર ગઢ જીતી લીધો. ત્યાંથી દિલ્હી જઈને પાદશાહીનો કર્તા હતા થયો. પાદશાહનો મુખ્ય કારભારી પેન્શા અને પેન્શાની વતી સિં-

ધીઓ કામ ચલાવે એવી સનદ બળદીન અને પરાધીન શાહ પાસે લખાવી લીધી. મરેઠાએ નિજામ જોડે બળીને ૧૭૮૪ થી ૮૭ સુધી ટીપુ સુલતાન જોડે વઢી તેની પાસેથી ૪૫ લાખ રૂપિયા ખંડણીને પેટે લીધા. આ વેળા મરેઠી રાજ્યમાં સર્વથી બળવાન સરદાર મહાદજી સિંધીઓ હતો તેણે જૂંપૂર, જોધપૂર વગેરેનાં રાજાને તથા ધણા મુસલમાન નવાબોને તાબેદાર અને ખંડીઆ કર્યા, અને ક્રેંચ અમલદારોને નોકરીમાં રાખી કવાયદી પ્યાદલ તથા તોપખાનું બંધું કર્યું. એની ગેરહાજરીમાં ખાપડા શાહ આલમ ખીજાને જૂંડા ગૂલામ કાદરે આંધળો કર્યો. સિંધીઆએ જઈ ખીચારા પાદશાહને છોડાવ્યો. સિંધીઆ અને હુલકર એ સરદારો હિંદુસ્તાનમાં હતા તેઓમાં કુસંપ અને અદખાઈએ પ્રવેશ કર્યો; પેશ્વાનું કૌવત નબળું પડી જવાથી તેઓને વારનાર કાઈ ને રહ્યું ને કંઈઓ વધ્યો. અજમેરની પાસે એકની ફોજને વઢી તેમાં હુલકરની હારી, ને મહાદજી સિંધીઆ બધા મરેઠી રાજ્યમાં પ્રબળ થયો. પુનાના કારભારીઓ પણ તેનાથી ખીતા હતા. સને ૧૭૯૪ માં તેનું મરણ થયું. એવું ધારવામાં છે કે તે વધારે જીવ્યો હોત તો બ્રાહ્મણો પાસેથી રાજ્યસત્તા લઈ લેત. તેની ગાદીએ તેના ભાઈનો પૌત્ર દાલતરાવ પેઠો.

રાજ્યનીતિમાં કુશળ એવો પુરૂષ માત્ર નાંના ફકનવીસ હવે રહ્યો. મરેઠી રાજ્યનાં મહાપુરૂષો થયા તેઓમાં છેલ્લો એ હતો. સકળ મરેઠા સરદારોપર પેશ્વાના ઉપરીપણાની દોરી ઢીલી પડી ગઈ, મોટા નાણકા હવે હળવે હળવે સ્વતંત્ર રાજા થઈ જવા લાગ્યા, મહારાષ્ટ્ર દેશના લોકમાંથી સાહસ અને પરાક્રમ કરવાનો ઉત્સાહ ધટી ગયો, અને પ્રતાપી પુરૂષો મરતા ગયા તેમને ઠંકાણે ખીજા ઉત્પન્ન થયા નહિ; એમ રાજ્યપતન થવાનાં ચિન્હોએ દેખા દીધી.

નિજામે ચઢેલી ખંડણી ભરી નહિ તેપરથી પેશ્વા સરકારે તેના રાજ્ય ઉપર સ્વારી કરી. તેના જરીપટકાના વાવટા નીચે

નાના મોટા સર્વ મરેઠી નાયકો પોતપોતાની ફાજસહિત આવી મળ્યા: 'આવો ખનાવ ફરીને ખન્યો નહિ. કુર્દલાના રણમાં યુદ્ધ થયું તેમાં નિજામનું લશ્કર ભયભીત થઈ નાકું (૧૭૯૫), તેથી પેશ્વાને ત્રણ કરોડ રૂપિયા તથા કેટલાક પ્રાંતો આપવાનો કરાર કરી નિજામે સંધિ કરી. એ વળી નાના ફડનવીસનું પૂર ચલાવે હતું. માધવરાવ પેશ્વા ૨૧ વરસનો થયો, તોપણ એ પ્રધાને તેનો અધિકાર તેને સોંપ્યો નહિ. પેશ્વાનો જીવ એથી કલેશમાં હતો. રઘુનાથરાવના છોકરા ખાજુરાવને અને તેના ભાઈઓને મંત્રીએ કિલ્લામાં પૂરી રાખ્યા હતા. આ જૂલમ મરેઠી પ્રજાને ગમ્યો નહિ. શ્રીમંત તેમને છોડાવી પોતાની પાસે રાખવાને ઈચ્છતા હતા, પણ નાના આગળ તેનું કાંઈ ચાલ્યું નહિ, તેથી અતિ ખેદ પામી તેણે અગાડીએથી જૂસકો મારી આપઘાત કર્યો. (૧૭૯૫).

માધવરાવની પછી પેશ્વાની ગાદીનો વારસ ખાજુરાવ હતો. નાના ફડનવીસે કેટલાક વખતસૂધી તેને પાટે બેસવા દીધો નહિ ને ખટખટ ખૂખ ચાલી. પણ અંતે નાના અને દોલતરાવ સિંધીઆએ મળી તેને રાજ્યાસને બેસાડ્યો. રાજ્ય ચલાવવાને એ આદમી કેવળ અર્થાગ્ય હતો, અને રાજ્યનો નાશ કરવાનાં ખધાં અપલક્ષણ તેનામાં હતાં. સિંધીઆ અને ફડનવીસથી છૂટકાની તંજવીજ ખાજુરાવે કરી. યુક્તિથી એ બેને માંહોમાંહે લડાવ્યા. પેશ્વાની ગુપ્ત રજા સિંધીઆએ એક દહાડો ને રાત પુના લૂંટ્યું તેથી મારામારી થઈ તેમાં ધણાના પ્રાણ ગયા. નાના ફડનવીસને ઝાલી અહમદનગરમાં પરજ કર્યો, અને તેને ઠેકાણે સિંધીઆનો દુષ્ટ સસરો ઘાટંગે નામે હતો તેને ઠરાવ્યો. એણે વળી પુનાના લોકને માર મારીને તથા ધણાના જીવ લઈને નાણાં કઢાવ્યાં. સિંધીઆના લશ્કરે પગારને માટે બંડ કર્યું તેથી તથા ખીજાં કારણોથી તેની ફાજની ટૂકડીઓ માંહોમાંહે વઢી એકએકની કતલ કરવા લાગી. ખીજા મરેઠી સરદારો પણ માંહોમાંહે જીવ કરવા લાગ્યાં ને રાજ્યમાં

અવ્યવસ્થા થઈ. ખાજુરાવે નાના ફડનવીસને બંદીશાળેથી મોકળો કરી મંત્રી ઠરાવ્યો. દોલતરાવ સિંધીઆ હિંદુસ્તાનમાં ગયો ત્યાં તેની અને યશવંતરાવ હુલકરની વચ્ચે મોટાં જુદાં થયાં ને હજારો સિપાઈ ખેડના માર્યા ગયા, સને ૧૮૦૦. એજ વરસમાં નાના ફડનવીસનો કાળ થયો અને તેની જોડે મરેડી રાજ્યનો રહ્યો સહ્યો જીવં ગયો. એ ફડનવીસ સ્વભાવે ખીકણુ પણ સ્વદેશાભિમાની હતો, અને રાજકાજમાં તેની સમજણુ જાડી હતી. ઇંગ્રેજની ફ્રાજને રાજ્ય રક્ષણને માટે પુને રાખવી નહિ, કેમકે તેમ કરવાથી રાજ્યની સ્વાધીનતા જતી રહે એવો તેનો અભિપ્રાય હતો. તે ઇંગ્રેજને માન આપતો ને વખાણતો, પણ રાજકાજમાં તેમનાંથી ડરી તેમના પર અપ્રીતિ રાખતો.

સિંધીઆ અને હોલકરની લડાઈમાં પેલા સિંધીઆની તરફ થયો. એથી સિંધીઆની સરસી થઈ. યશવંતરાવ હુલકર તેમની નજર ચૂકવી એકાએક પુને આવ્યો. પેલાની ફ્રાજ તેનાથી હારી અને ખાજુરાવ નાશી વસાઈમાં ભરાયો. હોલકરે પુના લૂંટી ખાજુરાવના ભત્રીજાને ગાદીએ બેસાડ્યો, સને ૧૮૦૨. ખાજુરાવે ઇંગ્રેજ જોડે કરાર કર્યો કે ઇંગ્રેજ તેની ગાદી તેને પાછી અપાવવી, અને તેના રાજ્યનું રક્ષણ કરવું; એ માટે પુનાની પાસે ઇંગ્રેજ ફ્રાજ રહે અને તેના ખર્ચને યેટ પેલાએ હર વરસે છવીસ લાખ રૂપિયા ઇંગ્રેજને આપવા; સૂરતઉપર કશો દાવો રાખવો નહિ; નિજામ તથા ગાયકવાડની જોડે વાંધા હોય તેની પંચાત ઇંગ્રેજ કરવી; જે ઇંગ્રેજને યૂરોપી પ્રજા જોડે શત્રુવદ હોય તેમાંના કોઈને રાજ્યમાં રાખવો નહિ; અને ઇંગ્લાંદના નિજકપટ મિત્ર રહેવું. એમ આ પેલાએ મરેડી રાજ્યની સ્વતંત્રતા ખોઈ. આથી ને મરેડી સરદારોનાં માંહોમાંહેના કજીઆથી મરેડી રાજ્યનું બંધારણ તૂટ્યું. એ પછી ખાજુરાવે ૧૬ વરસ પશ્ચીનપણે રાજ્ય કર્યું તે દરમિયાન તેણે ચંડાળ કર્યો કર્યો. ઇંગ્રેજ જોડે દગલખાજ કરી વઢ્યો ત્યારે

ઇંગ્રેજ સને ૧૮૧૮ માં તેનો પરાજય કરી તેનું રાજપાટ લઈ લીધું, અને આઠ લાખનું વર્ષાસન ખાંધી આવી કનોજની પાસે ખીથુર ગામમાં રહેવા મોકલ્યો. એ રીતે પેશ્વાઈ અમલનો અંત આવ્યો. ૧૮૦૨ થી ૧૮૧૮ સુધીનું મરેઠી રાજ્યનું વૃત્તાંત ઇંગ્રેજ રાજ્યના ઇતિહાસમાં આવશે.

પ્રકરણ ૧૩ મું.

યૂરોપી રાજ્યો.

યૂરોપી લોકનાં રાજ્યો. ઇંગ્રેજ. ફ્રેંચ. બ્રિટિશ રાજ્યનો ઉદય. સને ૧૭૬૧ સુધી.

ગોઆંથી દમણ સુધીના કાંઠાનો કેટલોક ભાગ પોર્ટુગીજને તાબે હતો તેમાંનો કેટલોક ભાગ મરેઠાએ જીતી લીધો. પોર્ટુગીજના રાજ્યે પોતાની કુંવરી ઇંગ્લાંડના રાજાને પરણાવી ત્યારે પહેરામણીમાં તેણે તેને મુંબાઈ બેટ આપ્યો. ઇંગ્લાંડના રાજ્યે પછી તેને ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીને સોંપ્યો. પોર્ટુગીજનો દારૂ તૂટ્યા કડે વલંદ થયા, પણ તેમણે ભરતખંડમાં રાજ્ય સંપાદન કરવાનો નોંધવાળોગ પ્રયત્ન કર્યો નહિ. ઇંગ્રેજ અને ફ્રેંચ એ બે પ્રજાએ ભરતખંડમાં રાજ્ય ભોગવવાને માંહોમાંહે ભારે ઝઘડા કર્યા. એમાં ઇંગ્રેજનો જીત થયા પછી તેમણે દેશી રાજ્યોને વશ કર્યા.

વિજયનગરના રામરાજાના ભાઈ કનેથી જમીન વેચાતી લઈ ઇંગ્રેજે મદ્રાસ શહેર વસાવ્યું, અને ઔરંગઝેબના અમલમાં મુગલ સરકાર પાસેથી સને ૧૬૯૬ માં કલકત્તા નામે ગામ વેચાતું લઈ ત્યાં કિલ્લો ખાંધો ને નગર વસાવ્યું. એ કલકત્તા હાલ ભરતખંડની રાજ્યધાની છે. ફ્રેંચે સને ૧૬૭૪ માં બિજાપુરના પાદશાહ સોડેથી જમીન ખરીદ કરી પાંદિયેરી નગરી વસાવી તેને પોતાની રાજ્યધાની કરી. પાંદિયેરીના પહેલા ગવર્નર

માર્તિને તેને આપાદ કર્યું. તેના પછી દુમાસ નામે સાહસિક ગવર્નર થયો તેણે દેશી રાજાઓના કલ્યાણમાં પડવા મોકલ્યું.

મુગલાઈ રાજ્યની પડતી થવાથી સાદતખાં અને તેની પછી તેનો ભત્રીજો દોસ્તઅલી નામે સરદાર કર્નાટકના સ્વતંત્ર નવાબ થઈ પડ્યા હતા, અને તેને (દોસ્તઅલીને) ચંદાસાહેબ નામે જમાઈ હતો. એ જમાઈને પાંદિયેરીના ગવર્નર જનરલ દુમાસ સાથે દોસ્તી હતી. ત્રિચિનાપલ્લીના હિંદુરાજાના મરણ કેડે તેની વિધવા રાણી જોડે દગો કરી તે નગર ચંદાસાહેબે છીનવી લીધું, તથા તંજાવરના* મરેઠી રાજા કનેથી કારિકાલ ખંદર લઈ ફ્રેંચને આપ્યું તથા કેટલોક મૂલક લખ્યો. એ માટે રઘુજી ભોંસલે અને મોરારીરાવ નામે મરેઠી સરદારો કર્ણાટકના નવાબ ઉપર ચઢ્યા. મદ્રાસને વાયવ્ય ખૂણે ૧૨૦ મૈલ પર અંબુર આગળ નવાબ દોસ્ત અલી અને મરેઠાનું જુદું થયું તેમાં નવાબ રણમાં પડ્યો ને તેની ફ્રાજ નાહી. રઘુજીએ મસ ધન લઈને તેના દીકરા સફદર અલીને નવાબ માન્યો, અને ચંદાસાહેબને પકડી સતારે લઈ ગયો. ચંદાસાહેબની ખેગમ અને છોકરો પાંદિયેરીમાં ફ્રેંચના રક્ષણમાં જઈ ભરાયાં તેમને આપવાને ત્યાંના ગવર્નરે ના પાડી. રઘુજી તેમને કાંઈ ઈજા કરી શક્યો નહિ. ફ્રેંચની આ હિંમતથી સ્પર્ધા થઈ ગયલા મુગલો આશ્ચર્ય પામ્યા. આલમગીર (ઓરંગઝેબ) ની પાસે એ લોકે ચંદ્રનગર વેચાતું લીધું હતું. ત્યાં દુષ્કે નામે ચતુર ને ધનવાન ગવર્નર હતો તેની ખદલી પાંદિયેરીમાં થઈ, સને ૧૭૪૧.

પોર્તુગાળના આદમ્બુકર્કે ભરતખંડમાં મોકલું પોર્તુગીજ રાજ્ય સ્થાપવાનો મનસુખો કર્યો, પણ તે પાર પડ્યો નહિ. તેના જેવો વિચાર દુષ્કેએ પણ કર્યો, પણ ઇંગ્લેન્ડને કાઢ્યાવિના એ ધારણા પાર પાડી શકાય નહિ. સફદર અલીનો તેના એક સરદારે ધાત

* * એ રાજાને તેના પિતરાઈએ ગાદીએથી ઉઠાડી મૂક્યો હતા માટે તેણે ફ્રાંસની મદદ માંગી, પણ પછી તેની ગરજ પડી નહિ તેથી જ આપવા ક્યું હતું તે ન આપ્યું માટે ચંદા સાહેબે છતાં આપ્યું.

કર્ચો, તેથી તેની ખેડમ તથા તેનો ખાળક છોકરો મદ્રાસમાં ઇંગ્રેજને શરણે ગયાં. એમ કર્ણાટકમાં અવ્યવસ્થા થઈ તે મટાડવાને દક્ષિણનો સૂબેદાર નિજામ-ઉલ-મુલ્ક આવ્યો. તેણે એ ખાળકને નવાખ ઠસવ્યો અને તેની વતી રાજકાજ કરવાને પોતાની ફાજના અનુવર-ઉદ-દીન નામી અનુભવી નાયકને નીમ્યો. એ ખાળક જીવવા પામ્યો નહિ અને તેનો રક્ષક તેને ઠામે ખેઠા. ઇંગ્રેજ અને ફ્રેંચ વચ્ચે ટૂંકા ચાલતો હતો તેમાં અનુવર-ઉદ-દીને ફ્રેંચની તરફદારી કરી. યુરોપમાં ઇંગ્રેજ અને ફ્રેંચની વચ્ચે વધરો ચાલતો હતો તેનો લાભ લઈ દુપ્લેએ મદ્રાસ ઉપર હુમલો કર્યો. હિંદીમહાસાગરમાં ફ્રેંચના તાપાના ખેટ હતા તેઓનો ગવર્નર લાખોર્દેનેસ કટલીક ફાજ સહિત દુપ્લેની કુમકે આવ્યો, સને ૧૭૪૬. એ ખે સંપત્તી વર્ધા હોત તો ફ્રાંસને ભારે લાભ થાત. તેણે જઈ મદ્રાસને ઘેરું અને ઇંગ્રેજોને શરણે આવવું પડ્યું. ઇંગ્રેજની લાંચ લઈ લાખોર્દેનેસે તેમની જોડે દુપ્લેના અભિપ્રાયથી ઊલટા કરાર કર્યો. દુપ્લેનો મનસુખો ઇંગ્રેજને જડ મૂળથી ભરતખંડમાંથી કાઢવાનો હતો. માટે વગર શરતે મદ્રાસના ઇંગ્રેજને ત્યાં કરવાને ફરમાવ્યું. લાખોર્દેનેસે તે હુકમ ન માન્યો ને અમુક રકમ આપે શહેર તેમને પાછું આપવાની શરત કૂરીને તે પોતાનાં વહાણો હંકારી ગયો. એ માટે તેને ફ્રાંસમાં સજા થઈ. દુપ્લેએ તે કરાર તોડ્યો, ને ઇંગ્રેજોને લાવી પાંદિયેરીમાં પૂર્વી. નવાખે દુપ્લેકેને મદ્રાસ માગ્યું તે તેણે ના આપ્યું એટલે ૧૦,૦૦૦ માણસની ફાજ સાથે ખળાત્કારે લેવા આવ્યો. ફ્રેંચના એક હજાર માણસે તેને હરાવી નફાડ્યો. એ નાનકડી ફ્રેંચ સેનામાં ૨૩૦ યુરોપી જોડા હતા. એથી દશી લડવૈયાની સંખ્યાનો ૩૨ યુરોપી લોકના મનમાંથી ગયો. હવે અનુવર-ઉદ-દીન ઇંગ્રેજના પક્ષમાં આવ્યો. વળી ઇંગ્લંડથી મદદ આવવાથી ઇંગ્રેજનું ખજા વધ્યું ને તેમણે પાંદિયેરીને ઘેરા માલ્યો, પણ થોડા વખતમાં તે ઉઠાવવો પડ્યો. એવામાં યુરોપમાં ઇંગ્લંડ અને ફ્રાંસની વચ્ચે સંધિ થઈ તેને ૩૨ એકએ-

કનો જીતેલો મૂલક પાછો આપી નિરોધની પૂર્વે હતું તેમ થયું, સને ૧૭૪૮.

એ વરસમાં હિંદુસ્તાનમાં અને દક્ષિણમાં રાજ્યની શી વલે હતી તે નિરખીએ. ૧૨ મો મુગલ પાદશાહ મહમદશાહ એ વરસમાં મૂઓ. કાંઈક થોડો અધિકાર જેને હાથ રહેલો એવો, એ છેલ્લો પાદશાહ હતો. સાદતખાંનો ભત્રીજો સફદરજંગ અયોધ્યા પ્રાંતનો સ્વતંત્ર નવાબ હતો ને તે પાદશાહનો નામનો વજીર કહેવાતો. રોહિલા નામે અફઘાન લોક રોહિલખંડના ધણી થઈ પડ્યા હતા. ખંગાળા, ખાહાર, અને ઓઢીઆ પ્રાંતોનો માલિક અલિવદિખાન નામે સરદાર થઈ બેઠો હતો. શાહુરાજાનું મરણ પણ એજ વરસમાં થયું. તેથી હવે મરેઠી રાજાને બદલે તેનો બ્રાહ્મણ કારભારી ખાજીરાવ પેશ્વા મરેઠી રાજ્યનો અધિપતિ થયો; એ વેળા મરેઠી રાજ્ય ચઢતી કળાએ હતું. ધરડો નિજમ-ઉલ-મુલ્ક એજ વરસમાં ૧૦૪ વરસની ઊંમરે મરણ પામ્યો. તેણે પાદશાહપદ ધારણ કર્યું નહતું અને દક્ષિણનો સૂબેદાર કહેવાતો, તથાપિ તે સ્વતંત્રપણે રાજ્ય કરતો. તેની રાજધાની ઓરંગાબાદમાં હતી. થોડાક વખતમાં તેના પુત્રો ગાદીને માટે માંહોમાંહે લડ્યા. મૈસૂરમાં હૈદરઅલીનો ઉદય થવા લાગ્યો હતો; અને કર્ણાટકની નવાબીને માટે અન્વર-ઉદ-દીને અને ચંદાસાહેબે જંગ મચાવ્યો. ફ્રેંચ અને ઇંગ્લેન્ડ માંહોમાંહે વઢતા તથા દેશી સંસ્થાનોના ઝઘડામાં માયું ધાલી પોતપોતાનું કામ કરી લેતા.

તેજ વરસમાં રાજગાદીને માટે બે ભાઈ વઢ્યા તેમની વચ્ચેમાં પડવાથી ઇંગ્લેન્ડને દેવિકાટા નામે ગઢ તથા કેટલોક મૂલક મળ્યો. પણ તેમણે પોતાનું વચન પાળ્યું નહિ, તેથી તેમની અપકીર્તિ થઈ.

નિજમ-ઉલ-મુલ્ક મૂઓ તેવારે તેનો વડો દીકરો દિલ્હીમાં હતો તેણે સૂબેદારી લેવાની ના કહેવાથી તેનો પુત્ર મુજ્જર

વારસ થયો, પણ મયત સૂપેદારના ખીજા કુંવર નાસિરજંગને હાથ જામદારખાનું અને ફાજ આવેથી તે ગાદીપતિ થયો. મુજફ્ફરજંગ મરેઠી કુમક લેવાને સતારે ગયો; ત્યાં તેને ચંદાસાહેબ જોડે પીછાન થઈ. એ એએ મળી દુષ્કેની સંહાય માગી. દુષ્કેએ સાત લાખ રૂપિયા મરેઠા સરકારને આપી ચંદાસાહેબને છોડવો. મુજફ્ફર, ચંદા, અને દુષ્કેની ફાજે મળી કર્ણાટકના નવાખ અન્વર-ઉદ-દીનને હરાવ્યો ને માર્યો. ફ્રેંચના ખુસી નામે સરદારે તેનો જીજગલ ખડુ બહાદુરીથી લીધો. મુજફ્ફરે દક્ષિણના સૂપેદારનો ઓઘો ધારણ કર્યો, ચંદાસાહેબને કર્ણાટકનો નવાખ હરાવ્યો, અને પાંદિચેરીની આજુબાજુનાં ૮૧ ગામ ફ્રેંચને આપ્યાં. ૧૭૪૯.

અન્વર-ઉદ-દીનનો દીકરો મહમદઅલી ત્રિચિનાપલીમાં જઈ ભરાયો. અને નાસિરજંગ મોટું લશ્કર લઈ સામો આવ્યો. મુજફ્ફરજંગે તેની જોડે જુદા કંઈ તેમાં તે હાર્યો ને પકડાયો. તેને છોડાવવાને ખુસી નામે સરદારના હાથ નીચે ફ્રેંચ ફાજ આવી. નાસિરજંગના નાયકો કૂટ્યા હતા તેમણે તેને ગોળીથી માર્યો ને તેની ફાજ હાર આઈ નાઠી. મુજફ્ફરજંગને દુષ્કેએ દક્ષિણનો સૂપેદાર કર્યો, ને રણભૂમિપર પોતાની નામનાને માટે દુષ્કેફતેહ આપિદ નામે રહેર બંધાવ્યું તથા કીર્તિસ્તંભ ચણાવો (૧૭૫૦). આ જયથી દુષ્કેને તથા ફ્રેંચ ઈસ્ત ઇડીઆ કમ્પનીને તથા ફાજને પુષ્કળ દ્રવ્ય મળ્યું. ઘણોક મૂલક પણ તેમને માળ્યો.

દુષ્કેએ મુજફ્ફરજંગને ખુસી જોડે ઔરંગાબાદમાં ગાદીએ બેસવા મોકલ્યો. માર્ગમાં તેને તેના તાબ્લામાં એક સરદાર

રે મારી નાખ્યો. એથી ન ગભરાતાં ખુસીએ નિજ-

ઈ. સ.
૧૭૫૧.

મ-ઉલ-મુલકના સલાખતજંગ નામે દીકરાને કદમાંથી

કાઢી રાજ્યાસને બેસાડ્યો (૧૭૫૧). એ સૂપેદારનું રક્ષણ કરવાને તથા તેને સલાહ આપવાને ફ્રેંચ ફાજ જોડે ખુસી

ત્યાં રહ્યો. એમ દક્ષિણની સૂએદારી ફ્રેંચને વશ થઈ. ઉત્તર સિરકાર અને મછલીપટ્ટણુ તેમને બગીરમાં મળ્યાં.

મદ્રાસ તથા ખીખ એ કિલ્લા માત્ર ઇંગ્રેજને કબજા હતા. તેઓ ફ્રેંચને મુકાબલે એવા નખખા પડી ગયા હતા કે એ કિલ્લાને બળવવાનું કામ તેમને કઠણ થઈ પડ્યું. મહમદઅલી ઇંગ્રેજનો મિત્ર હતો તેને ચંદાસાહેબે ત્રિચિનાપલ્લિમાં ઘેર્યા. ફ્રેંચની મદદથી ચંદાસાહેબ અહિં ફતેહ પામવાની તૈયારીમાં હતો. મહમદઅલી નિરાશ થવા લાગ્યો અને ઇંગ્રેજ ફિરમાં પડ્યા, કેમકે એ ઘેરામાં શત્રુનો જય થાય તો એકીની પૂરી ખરાબી થાય. દુખેની આરત પાર પડવાને વાર ન હતી. તેણે કૂલાવવામાં મળ્યા રાખી નહિ. એવામાં એક કૌતુક બન્યું. તેનો અહંકાર તોડનાર અને ઇંગ્રેજ રાજ્યનો પાયો ઓદનાર અને ચણનાર મદ્રાસના ઇંગ્રેજમાં પ્રગટ થયો. રાખર્ટ કલૈવ નામે વરસ પચીસેકનો જીવાન વાણોતર વેપાર ખાતામાં હતો. તે સ્વભાવે ક્ષત્રી હતો. આવરો ને ખાતાવહી લખવામાં કાળ કાઢ્યો તેને ગમતો નહિ; તે કામને તે લાયક ન હતો. કૌલાવાલા કરી તેણે લશ્કરી ખાતામાં બદલી કરાવી હતી. તે ખચપણમાં ધણો ઊછાંછળો ને હુમત્ત હતો. તેની મસ્તીથી નાખુશ થઈ તેના વડીલોએ તેને ઈસ્ત ઇંડિઆ કંપનીમાં ગુમાસ્તાની નોકરી અપાવી હતી. સુભાગ્યે કંપનીએ તેને મદ્રાસ મોકલ્યો. અહિં તે મોટું રતન બનીવડ્યો. મરેઠી પ્રજાને જેમ શિવાજી મળ્યો તેમ ઇંગ્રેજને રાખર્ટ કલૈવ મળ્યો. એણે પણ દુખેની પેઠે ભરતખંડનું રાજ્ય પોતાના દેશને સ્વાધીન કરવાની મહામ્ ધારણા કરી. દુખેના જેવો ચંતુર, યુક્તિવાન અને કપટી હતો. યુદ્ધકળામાં તેની અકલ બહુ હતી; દુખેમાં તે ન હતી. એને લાંધે ફ્રેંચની પડતી થઈ ને દુખેની આશા ભંગ થઈ. કલૈવે આ વેળા ઇંગ્રેજને ઉગાર્યા. ત્રણ વર્ષ પર દેવિકોટાનો ગઢ જીતવા ઇંગ્રેજસેના ગઈ હતી તેવારે કલૈવ આગળ પડી તેની અકલ અને બહાદુરીને માટે પ્રખ્યાત થયો હતો. તેણે

મદ્રાસના ગવર્નરને સૂચના કરી કે મહમદ અલીને ખયાલવાનો આ વેળા ખરો ઉપાય એ છે કે શત્રુના ધરમાં ધૂસવું. મને ફ્રાન્સ સૌપો તો હું ઓચિંતો જઈ ચંદાસાહેબની રાજ્યધાની આર્કટ જીવું. ખીજો કાંઈ ઉપાય રહ્યો નહતો માટે ગવર્નરે તે પાસો નાખ્યો ને ઇંગ્રેજની ફતેહ થઈ. અપણ અંતે શૂરો કલેવ ૨૦૦ ઇંગ્રેજ અને ૩૦૦ દેશી સિપાઈઓની ધાનકડી ફ્રાન્સ લઈ એકાએક આર્કટ જઈ ચઢ્યો. ત્યાંના રક્ષકો જીવ લઈને નાઠા, ને નગર તેને હાથ ઝટ આપ્યું. એ ખપ્પર જાણી ચંદાસાહેબે તેના દીકરા રાજા સાહેબને ૧૦,૦૦૦ માણસનું સૈન્ય આપી આર્કટમાંથી કલેવને કાઢવાને મોકલ્યો. તેના આવ્યા પહેલાં કલેવે ઘેરો ખમવાની જૈયારી કરી રાખી હતી. કલેવની જાગૃતિ, અતુરાઈ, અને ખલાદુરી જોઈ તેના સાથીઓને ખૂબ પાનો ચઢ્યો. રાજા સાહેબ ખહુ મથ્યો, પણ તેનું કાંઈ વાળું નહિ. કલેવને ફાડવાને લાંચ આપવા માંડી તે તેણે તિરસ્કારસાથે પાછી પાળી, અને તેની ધમકીની દરકાર કરી નહિ. આર્કટમાં ભાઈ પૂટથું ત્યારે ભલા દેશી જોદ્ધા કલેવને કહેવા લાગ્યા કે રાંધેલો ભાત ઇંગ્રેજ સિપાઈઓને આપો અને અમે તેના ઓસામણથી ચલાવીશું. એવી હાલતમાં તેમનાં મન કલેવે આણ્યાં હતાં. રાજા સાહેબે છેલ્લો હુમલો કર્યો તેમાં તેના ૪૦૦ સિપાઈઓ પડ્યા, એટલે તેણે હિંમત હારી ઘેરો ઉઠાવ્યો. મદ્રાસથી કુમક આપી પહોંચવાથી કલેવે તેની પૂઠ પડી તેની ફ્રાન્સનો નાશ કર્યો. એથી ઇંગ્રેજનું વજન વધ્યું. એક પછી એક એમ ફતેહ મેળવતો કલેવ આગળ ચાલ્યો. દુરલે ફતેહ આપ્યાદ અને તેનો કીર્તિસ્તંભ તોડી પાડી દુરલેને તેણે ઝાંખો પાડ્યો. એવામાં લારેન્સ નામે સરદાર ઇંગ્લાંડથી પાછો આવ્યો. કલેવને તરકરી કળવણી પ્રથમ તેણે આપી હતી તથા તે મેઉની વચ્ચે માયા હતી. મદ્રાસના ગવર્નરે લારેન્સ અને તેના હાથનીએ કલેવ એ બેને ફ્રાન્સ આપી ત્રિચિનાપલી ઘેરનાર ઉપર મોકલ્યા. તંજાવરની ફ્રાન્સ તેમની કુમક

આવી. અહિં ભારે જીવં થયાં, અને ઇંગ્રેજ જીત્યા. અંદા-
સાહેબ શરણે આવ્યો તેને તંબવરના સેનાપતિએ હણ્યો.
ફ્રેંચ ફોજને પકડી ઇંગ્રેજ પોતાના કિલ્લાઓમાં ગોંધી. એમ
કર્ણાટકના રાજ્યસંબંધી દુષ્ક્રિયાની ધારણા રદ ગઈ. તથાપિ તેનો
ઉદ્ધમ કમી થયો નહિ. ઇંગ્રેજ અને તેના મિત્રો મરેઠા, મહેસૂર-
નો રાજા, વગેરેમાં તૂટ પાડવાની કાશીશમાં તે કટલેક દરજે
ફતેહ પામ્યો. ઔરંગઝેબમાં સૂબેદાર સલામતજંગની પાસે
બુસી પૂર જોરપર હતો. તેને સૂબેદારે ૫૦ લાખનો મૂલક
આપ્યો હતો. કલેવ ઇંગ્લાંડ ગયો, ને દુષ્ક્રિયા ફાળે વળી
૧૭૫૪ માં ત્રિચિનાપલીને ઘેરો ધાલ્યો. ભારે-સે તેનો અચાવ
કર્યો. ફ્રેંચ સરકારે દુષ્ક્રિયાને કાઢી પૂર્ણાનંદ નહિ એવો ગવર્નર
પાંદિયેરીમાં મોકલ્યો. તેણે આવી ખેડની સત્તા કર્ણાટકમાં સરખી
રહે એવા કરાર કરી ઇંગ્રેજ જોડે સલાહ કરી, ૧૭૫૫. મહમદ
અલી કર્ણાટકનો નવાબ રહ્યો. એ કરારમાં એક
કલમ એવી હતી કે ઇંગ્રેજ ને ફ્રાંસેસ ખેડએ દેશી ઈ. સ.
રાજ્યોનાં કામમાં હાથ ધાલવો નહિ. એકે પક્ષે તે ૧૭૫૫.
શરત પાળી નહિ. વેર એવાં સજડ બંધાયાં હતાં કે ઝાઝીવાર
દારતી રહે નહિ. દુષ્ક્રિયા સ્વદેશ ગયે ને દરિદ્રી અવરથા ભોગવી
મરણ પામ્યો.

સને ૧૭૫૬ માં કલેવને મદ્રાસનો ગવર્નર ઠરાવીને મોકલ્યો.
તેની હારે નૌકા સેનાપતિ વાટ્સનને ખળવાન લશ્કરી વહાણો
સહિત મોકલ્યો હતો. મદ્રાસ કાંઠા પર દરિયાઈ ચોર વેપારને
હરકત કરતા હતા તેઓને સજ કરી. તેઓ મદ્રાસ આવ્યા.
એજંવરસમાં કલકત્તેથી માઠા સમાચાર આવ્યા. બંગાળના
સૂબેદારે ત્યાંના ઇંગ્રેજોને નાના ભોંયરામાં પૂર્યાથી ધણાક રૂ-
ધાઈ મૂક્યા. એમાંટે કલેવ કલકત્તે ફોજ લેઈને ગયો. તેના સિ-
ધાવ્યા પછી યૂરોપમાં ઇંગ્રેજ અને ફ્રેંચ વચ્ચે વિગ્રહ થયાના
વર્તમાન આવ્યા.

ફ્રાંસથી લાલી નામે સરદાર ફોજ લેઈને ઇંગ્રેજને જીત-

વાને આગ્યો. તે સને ૧૭૫૭ માં પાંદિચેરી પહોંચ્યો. એના અમલમાં ફ્રેંચ સત્તા પડી ભાંગી. નિજામ સલામતજંગના રક્ષણને માટે હૈદરાબાદમાં ખુસી હતો તેને એણે તેડી લીધો. એથી તે દરબારમાં ફ્રેંચનો વગ નાંશ પામ્યો. ખુસીને ત્યાંથી આવવું ગમ્યું નહિ. તેણે પુષ્કળ ધન મેળવ્યું હતું તે સાચવવા પર તેનું લક્ષ વધારે હતું, ને ખોતાના દેશની સેવા બળવવા પર ઓછું હતું. તેમજ ખીજા ફ્રેંચ નાયકો લાચરુ થઈ ગયા હતા; સ્વદેશાભિમાન કરતાં લોભ ને કુસંપ તેમનાં મનમાં બળવતર હતા. લાલી હોંસીલો, અંચળ, અને બહાદુર, પણ જૂલમી અને અવિચારી હતો. દેશના લોકને તેણે બહુ પીડા કરી. ફ્રેંચ ફ્રાંજ અને પાંદિચેરીની રાજ્યવ્યવસ્થા માઠી સ્થિતિમાં છતાં લાલીના ઉમંગ અને ઉદ્યોગથી સર્વમાં કાંઈક જાગૃતિ આવી. તેણે ઇંગ્રેજનો સૈનદેવિદ ગઢ જીતી લીધો, અને મદ્રાસને ઘેરો ઘાલ્યો. અહિં ફ્રેંચ સેના તરફથી તેને જોઈએ તેવો આશરો મળ્યો નહિ તેની છાવણીમાં કવાયદ ન હતી, સિપાઈઓ અને નાયકો નિયમમાં નહતા અને હુકમ માનતા નહિ. એવામાં ઇંગ્લાંડથી ઇંગ્રેજને કુમક આવી ને લાલીને ઘેરો ઉઠાવવો પડ્યો, ૧૭૫૯. પછી લાલીએ અને ખુસીએ મળી વાન્દિવાશ નામે ઇંગ્રેજના નગરને ઘેરું. તેમની સામા ઇંગ્રેજ સેનાપતિ ઇ. કૂટ ચલ્યો. બે લશ્કરોનું જુદું ધ્યું તેમાં ફ્રેંચનો પરાભવ થયો ને ખુસી પકડાયો. એથી તેઓ એટલા નખળા પડી ગયા કે કૂટ સાહેબે તેમનાં સઘળાં નગરો જીતી લીધાં અને અંતે

૧૭૬૧ માં પાંદિચેરી ખંદર પણ તેને હાથ આવ્યું.

ઈ.સ. ૧૭૬૧. લાલીને પકડી મદ્રાસમાં આણ્યો, ને ફ્રેંચ રાજ્યની સમાપ્તિ થઈ. તે જ્યારે સ્વદેશ ગયો ત્યારે તેને ગર-

દન માર્યો. ફ્રેંચ ઈસ્ત ઇંડિયા કંપનીનો ફ્રેંચ સરકારે અંત આણ્યો, ને જે થોડું રાજ્ય તેમને સલાહ થઈ ત્યારે પાછું મળું તે ખાલસા કર્યું. એ પછી ભરતખંડના રાજકાજમાં તેમણે હાથ ધાલ્યો નહિ, ને ઇંગ્રેજ પ્રબળ થયા.

પ્રકરણ ૧૪ મું.

ઇંગ્રેજી રાજ્યની સ્થાપના.

બંગાળમાં બ્રિટિશ રાજ્યની સ્થાપના. સને ૧૭૫૬ થી ૧૭૮૧ સુધી.

મુગલ પાદશાહીના અવસ્યવ છૂટા પડી ગયા તેવારે બંગાળના હાકમને હાથ બંગાળા, બાહાર, અને ઓઢીઆ (કે ઓરિસા) પ્રાંતો હતા. કર્ણાટકમાં ઇંગ્રેજ અને ફ્રેંચનો ઝઘડો સને ૧૭૪૪ થી ૧૭૫૬ સુધી ચાલતો હતો તેવારે ત્યાંનો નવાબ અથવા સુબેદાર અલિવર્દીખાન હતો. એના અમલમાં મરાઠા એની રેયતને લૂંટવા આવતા તેમને બળથી કે કળથી પાછા કાઢવાને તે મહેનત કરતો. એના મુલકમાં ઇંગ્રેજ હતા તેમનો ખચાવ કરતો, અને તેને પેટે તેમની પાસેથી નાણાં લેતો. મરેઠાના ભોથી કલકત્તાની આસપાસ ઇંગ્રેજે ખાડી બોધવા ઇચ્છ્યું તે તેણે બોધવા દીધી. એને મરેઠી ખાડી કહેછે. એ નવાબનું મરણ સને ૧૭૫૬ માં થયું. તેને પાટે તેનો વીસેક વરસનો જીવાન પૌત્ર સુરાજઉદ્-દૌલા બેઠો. એ બુદ્ધિહીન, કાયર અને કૂર હતો. ધન મેળવવાને તેણે પોતાની પ્રજાને બહુ પીડી. રંડી-બાજ હાઈ કુળવાન માણસોનાં ઘરની લાજુ લૂંટી અગેક રીતે તેણે બહુ જૂલમ કર્યો. ઇંગ્રેજની જાલતપૂર તેની નજર ગઈ, અને તેમની જોડે લડવાનાં ખાનાં શોધવા લાગ્યે. તેનો એક આદમી કલકત્તામાં નાશી ખાવી ઇંગ્રેજના રક્ષણમાં રહ્યો હતો તેને ચીકલવાનો તેણે હૂકમ કર્યો. કલકત્તાના ઇંગ્રેજે તે હૂકમ માન્યો નહિ તે મારે તેણે રાજ્યધાની મુર્શીદાબાદની થડમાં કાસિમ બજારમાં ઇંગ્રેજની વખારો હતી જો લૂંટી, અને મોટી ફ્રેન્જ લઈ કલકત્તા જીતવાને આચ્યો. ભરતખંડના હિંદુ અને મુસલમાન અધિપતિઓએ પોતાનાં રાજ્યો બોયાં તેનાં જે ઘણાં કારણો છે તેઓમાંનું એક તેમનું અજ્ઞાન છે. રાજા

અને પ્રજા ભૂગોળવિદ્યા ભણ્યા નહતા, અને યૂરોપ તથા એશિયામાં દેશાટણ કરી ત્યાંની પ્રજાઓની અવસ્થા, તેમનાં ખજા, લક્ષણાદિથી અભણ્યા હતા. ઉદાહરણ, આ નવાખ માનતો અને કહેતો કે આખા કિરંગીસ્થાનમાં (એટલે યૂરોપમાં) માત્ર ઘણી હજાર માણસની વસ્તી છે; એટલી થોડા માણસને હું થોડા શ્રમે છતીશ.

સને ૧૭૫૬ ના જૂન માસમાં ખંગાળાનો આ નવાખ કલકત્તાપર ચઢી આવ્યો ત્યારે ત્યાંના ઇંગ્રેજોમાં કોઈ દમવાળો પુરુષ નહતો, અને ગામ અને ગઢ ટકાવી રા- ઈ. સ. ૧૭૫૬.
કાય રેવી હાલતમાં ન હતાં. બધરાં છોકરાંને વહાણપર ચઢાવી દીધાં ને છેલ્લે ગવર્નર પણ ત્યાં નાઠો. બાકી રહેલા ઇંગ્રેજો નવાખને શરણે આવ્યા. તેઓમાં હાલવેલ વડો હતો તેને હજૂરમાં બોલાવીને નવાખે સામા થવાને માટે ઠપકો દઈ અભયદાન દીધું. જે અમલદારને તેમનાપર જાપતો રાખવાને ફરમાવ્યું તેણે તેમને નાના ભોંયરામાં પૂર્યા. કલકત્તામાં અપરાધ કરનારને કેદ કરવાની એ બંદીશાળા હતી. તે એટલી નાની હતી અને વા અને અજવાળાને પેસવાનો માર્ગ એટલો થોડો હતો કે ઘણા માણસ તેમાં જીવી શકે નહિ. એક બેને તો હરકત ન થાય, પણ ૧૪૬ ને ગોંધ્યા તેઓમાંના બાપડા ૧૨૩ રૂંધાઈ મૂચ્યા. બિનાજાના દિવસ એટલે પૂરતાં વારને તાપથી અકળામણ થવા લાગી. થોડી ઘડીમાં પાણીની તરસે મોં સૂકાઈ ગયાં ને ગણાં ખેશી ગયાં. હવા આવવાને માત્ર બે નાનાં જળીઆં હતાં. જળીઆં આગળ પહેરેગીર ફરતા હતા તેમણે તેમાંથી પાણી રેડ્યું તે પીવાને તે ઠંડાણે ધમધમી થઈને નખળા પાતળા છુંદાઈ મૂચ્યા. થોડા પાણીથી કાઈની તરસ છીપી નહિ. નવાખને તેમની માઠી હાલત જાહેર કરી તેમના આણ બચાવવાને અરજ કરવાને પહેરેગીરોને બહુ લાલચ ખતાવી, પણ રાત હતી તેથી નવાખ પોઢેલો હતો તેને જગાડવાને તેમણે ના પાડી. અંદર તો દરેકના જીવને એટલી

ગભરામણ થાય કે અપ ધડી દેહ પડશે એવું જણાયું. બહુ પીડા થઈ. પાણી અને વાની ખોટથી ટપાટપ માણસ ભોંય પડી મૂક્યા. સવાર થયે ખારણાં ઉઘાડ્યાં તેવારે મૂડદાલ થયેલા ૨૩ માણસને બહાર કાઢ્યા; ખાફીનાના જીવ જઈ ચૂક્યા હતા. નવાખના હુકમથી આ મહા દુઃખદાયક ખનાવ ખન્યો નહિ હશે, પણ જીવતા નીકળ્યા તેમણે પોતાનો રાતનો હેવાલ જાહેર કર્યો તેવારે તેણે કશી નાખુશી દેખાડી નહિ, ને તે ખાખતની કાંઈ તજવીજ કરી નહિ. ધન ક્યાં સંતાડ્યું છે તેજ માત્ર પૂછ્યાં કર્યું, માટે આ હત્યાઓનો દોષ તેને માથે પણ ખરો.

આ આક્રમના સમાચાર મદ્રાસ પહોંચતાં વારને દુષ્ટ નવાખને સજા કરવાનો મનસુખો ક્લેવે કર્યો. ૬૦૦ ઇંગ્રેજ અને ૧૫૦૦ દેશી સિપાઈને લઈ તે અને વાર્સન નીકળી પડ્યા. પહોંચતાં વારને તેણે કલકત્તા પાછું હસ્તગત કર્યું. એ ખખર સાંભળી નવાખ મોટી ફાજલઈ સામો આવ્યો ને જુદાં જુદાં બંગાળી લશ્કર જોસથી વઢ્યું, પરંતુ તેને પાછા હઠવું પડ્યું. એ વેળા ચતુર ક્લેવને એમ લાગ્યું કે આ વેર લેવાનો વિચાર હાલ બંધ રાખી નવાખ જોડે સંધિ કરવી. ઈ. સ. ૧૭૫૭. એકલા બળથી કામ પાર પડે એમ તેને ભાસ્યું નહિ. એ માટે તેણે નવાખજોડે જૂઠી સલાહ કરી. નવાખે જે લીધું હતું તે પાછું આવ્યું. ફેબ્રુઆરી સુને ૧૭૫૭.

એ વેળા ઇંગ્લાંડ અને ફ્રાંસ વચ્ચે વિગ્રહ ચાલ્યો હતો, માટે ક્લેવે અને વાર્સને જઈ ચંદ્રનગર જતી લીધું. એથી નવાખ જોડે ખંજો આણખનાવ થયો, કેમકે તેમ કરવાની તેણે મના કરી હતી. એક પક્ષના મનમાં કપટ હતું. તેઓ એકએકનો નાશ કરવાને છજભેદ રમતા હતા. એ વેળા ઇંગ્રેજે યુદ્ધમાં દેશીઓથી વધારે જખરાં હતા, પણ ધર્મે ખ્રિસ્તી (વિધાસી) છતાં અનીતિ અને દુરાચારમાં હિંદુ અને મુસલમાની ધર્મો પાળનારાથી ચડીઆતા નહતા. ફ્રેંચ સરદાર ખુસીની સહાયથી ઇંગ્રેજને બંગા-

ખામાંથી હાંકી કાઢવાનાં ફાંફાં નવાખ મારતો હતો તેવામાં તેના ઘૂટેલા દરખારીઓ અને ઇંગ્રેજના નાયકો તેનો ધાટ ધડવાનો ગુપ્ત મનસુખો કરવા લાગ્યા. તેનો ખજાનચી રાયદુર્લભ, તેનો સેનાપતિ મિરજાફર, મુશીંદાખાંદનો જગત્શેઠ, અને ઇંગ્રેજ અધિકારીઓ, એમણે ઝાની મસલત કરી કે સિરાજ-ઉદ-દૌલાને પદબાજ કરી મિરજાફરને નવાખ બનાવવો. કરોડો રૂપિયાનો સંચય નવાખના જામદારખાનામાં હતો તેમાંથી મિરજાફરે નવાખ થઈને કંપનીને થયલું નુકસાન ભરી આપવું, તથા ઇંગ્રેજ અધિકારીઓને મોટી રકમો આપવી. અને કંપનીને વેપારમાં પુષ્કળ લાભકોટી હક આપવા. કાવતરાખોરોમાંના દરેકને માટે અમુક રકમ ઠરાવી. કાવતરું પાકીને તૈયાર થયું અને તેનો ગુપ્ત લેખ લખવા માંડ્યો ત્યારે કાવતરામાં અમીચંદ નામે ઇંગ્રેજનો દલાલ સામિલ હતો તેણે માગણી કરી કે નવાખના ભંડારમાંથી જોટલા રૂપિયા આ કાવતરા ખાતે જોપડે તેપર સંકડે પાંચ ટકાને હિસાબે જોટલી રકમ થાય તેટલી તેને મળે એ શરત લેખમાં દાખલ કરવી; જો તેમ નહિ કરવામાં આવશે તો તે ધૂટીને પંખી વાત તુરત સિરાજ-ઉદ-દૌલાને જાહેર કરશે. એ હિસાબે ત્રીસ લાખ રૂપિયા થતા હતા. એટલા પધા રૂપિયા તેને આપવાની ખુશી કાવતરું કરનારાની નહતી; પણ અમીચંદનું મન એ વેળા ન મનાવે તો મિરજાફર, જગત્શેઠ, ને રાયદુર્લભ તત્કાળ માર્યા જાય, અને સમગ્રો ખેત ભાંગી પડે.

કલેવ એ દલાલને પૂરો પડે તેજો હતો. એ દરતાવેજ બનાવ્યા. એમાંનો પહેલો અમીચંદને છેતરવાનો હતો તેમાં તેને ત્રીસ લાખ આપવાના લખ્યા, અને ખીજો ખરો હતો તેમાં તેણું નામ પણ દાખલ ન કર્યું. વાટસને ખોટા લેખપર એકડો કરવાને ના પાડી માટે કલેવે તેની સહી કરી. સિરાજ-ઉદ-દૌલા દુષ્ટ અને કાંઈક ચળેલો હતો. તેનાં કર્મો એવાં નઠારાં હતાં કે તેને રાજ્યથી દૂર કરી પ્રજાને તેના જૂલમથી છોડવવી એ યોગ્ય હતું. પરંતુ તેમ કપટ કર્યાવિના કરવું ધટ્ટું હતું. તે કાયર માણસ હતો, તેથી

તેને ધર્મયુદ્ધમાં જીતી શકાત. આ કાવતરાથી કલેવ અને તેમાં ભળેલા સર્વેને કાળો ડાઘ લાગ્યો. અમીચંદને ઠગવાની પણ જરૂર ન હતી; એમ લુચ્ચાઈ કરી પાપમાં પડ્યા તેના કરતાં ત્રીશ લાખ આપવા એ બહેતર હતું. અધર્મ કદી વાજખી હોય નહિ. આ અસત્યથી પણ કલેવ અને તેના સોપતીઓને લાંછન લાગ્યું છે. કૂડાં કર્મ ભરાક્રમને ઝાંખાં પાડે છે.

બધી તૈયારી થઈ રહ્યા કૂડે કલેવે નવાખને કાગળ મોકલી જાણાવું કે બધું નુકસાન ભરી લેવાને ઇંગ્રેજ લશ્કર તારી હજૂરમાં હાજર થશે. એ જાણી સિરાજે પોતાની તમામ સેના સજ કરી ૫૦,૦૦૦ પાયદળ, ૧૮,૦૦૦ ઘોડેસ્વાર, અને મોટું તોપખાનું લઈને તે પ્લાસીના રણમાં આવી ઊભો. કલેવ સામો ગયો. તેની જોડે ૬૫૦ ઇંગ્રેજ સેના, ૨૧૦૦ દેશી સિપાઈઓ, ૧૦ તોપ અને ૧૫૦ ગોલંદાજ હતા. આ નાની ફોજથી તેણે આ પ્લાસીના રણમાં પોતાના દેશીને માટે આખા ભરતખંડના રાજ્યનો પાયો નાખ્યો. ૨૩ મી ઈ. સને. ૧૭૫૭. જૂન ૧૭૫૭ ને દિવસે ખંગાળાના નવાખના મોટા લશ્કર ઉપર યાહોમ કરીને તે પડ્યો. પાયલા સિહાજ-ઉલ-હૈલાનો પગ રણભૂમિપર ટક્યો નહિ. તે ભૂમીત થઈ ઊભી પૂછડીએ જીવ લઈને નાઠો.* એમ એ અભાગીઆ નવાખે પોતાનું રાજ્ય ખોડું અને ભરતખંડનું રાજ્ય જીતીને માર્ગ ઇંગ્રેજને દેખાડ્યો. તે ભાગ્યો કે તેની પાછળ તેની ફોજ પણ ભાગી. ફૂલો-મિરજાફર લડાઈમાં ભાગ્યોજ નહતો. કતેહ મન્યા પછી કલેવ મુશિં-દાખાદ ગયો, અને દુપ્લેની રહી આંધ્યો. મિરજાફરને ગાદીએ બેસાડ્યો; પણ કુલ અધિકાર પોતાને હાથે રાખ્યો. મિરજાફર માત્ર મૂર્તિ જેવો હતો. તેના નામના પૂજારા અને વાસ્તવિક ધણી

* આ નવાખની બેવકુફાઈ તથા નામદાર અને તેનાં પરિણામ સંભારી આપે તેવી મશ્કરીની જૂની લાવણી છે તેની એક દૂક અને સાંભરે છે.—“ઘોડે ઉપર નોખત ડાહી, મરઘેપર ડાહી જન; ફરંગીપર ચઢ ગયે, કલકત્તા લીધા છીન. મરે ભાલે નવાખ, ભાલે નવાખ.”

જેમ કરે તેમ થાય. સિરાજ-ઉદ-દૌલા પકડાયો તેને મિરજા-કરના છોકરાએ મારી નાખ્યો. પછી તેનો ભયો ભંડાર કરાર પ્રમાણે લૂંટ્યો. કરોડો રૂપિયા વહેંચાયા. કલેવને ભાગે પા કરોડને સુમારે આપ્યા. કંપની, કલકત્તાના ખીજા વેપારીઓ, જમીન અને વહાણની ફોજના સિપાઈઓ અને નાયકો વગેરેને પુરકળ નાણાં મળ્યાં. માત્ર અમીરને કાંઈ મળ્યું નહિ, ને તેથી તે ખિચારાની કાળજી ફટકી રાઈ.

એમ બંગાળા, પાહાર, અને ઓઢીઆ પ્રાંતો, જેની જમીન બહુ રસાળ અને ઊપજ ભારે હતી તેનો ધણી સાહસિક કલેવે ઇંગ્રેજને ક્યોં તેવારે ભરતખંડના ખીજા ભાગો ઉપર નજર કરીએ. દિલ્હીમાં ખીજે આલમગીર નામનો પાદશાહ હતો, ને જે થોડો અધિકાર પાદશાહ નામને હજી વળગી રહ્યો હતો તે તેનો વજીર ખીજે ગાજી-ઉદ-દીન વાવરતો હતો. અહમદ-શાહ અબદલીએ ચોથીવાર હિંદુસ્તાનમાં આવી દિલ્હી લૂંટી. બાજાજી બાજરાવને હાથ મરેઠી રાજ્યની સત્તા હતી તે ચોતરફ ફેલાવી હતી. દક્ષિણમાં તેની અને નિજમની હરીફાઈ ચાલતી હતી. નિજમને પડખે ખુસી અને તેની ફ્રેંચ ફોજ હતી તેથી તેનું રાજ્ય મરેઠા તોડી શક્યા નહિ. દુરખેનું કરેલું ખયાવવાને ક્રાંસથી લાલી આવ્યો હતો તેની જોડે ઇંગ્રેજે જખરી ખાથ ભીડી. ઇંગ્રેજની સામા ઝર આવે એવી તાકાદવાળું બંગાળામાં કાઈ રહ્યું નહતું.

કલેવના જયના સમાચાર બંગલાંદમાં પહોંચ્યાથી ત્યાં સૌ સાનન્દાશ્ચર્ય પામ્યું, અને તેને વાહવાહ ખોલવા લાગ્યું. કંપનીએ તેને કલકત્તાનો ગવર્નર નીમ્યો. આ ઓધાથી તેણે ખોતાના દેશની કેટલીક ખીજા મોટી સેવા ખજવી ખોતાનું કરેલું કામ મજબૂત પાયાઉત્તર લાવી મૂક્યું. ખીજા આલમગીરની પછી તેનો ખડો શાહજહાં અલી ગૌહાર હતો તે ખીજે શાહઆલમ એ નામે પાદશાહ થયો. તેણે બંગાળા ઉપર સ્વારી કરી. દુર્બળ મિરજાકર ધુજવા ને કાંપવા લાગ્યો. કલેવે ફોજ મોકલી

તેને ઉગાર્યો અને શાહને નાણું આપી પાછો વાળ્યો. ખુસી ઉત્તર સિરકાર પ્રાંતમાંથી ગયા પછી વિજયપદ્મનો રાજા આનન્દરાજ ઇંગ્રેજને મળી ગયો. કલેવે તેની કુમકે ફાજ મોકલી તેણે કૉસિસ ફાજને હરાવી પ્રાંત છતી લીધો. મછલીપટ્ટણ રાખી કલેવે ખાકીનું રાજ્ય આનન્દરાજને આપ્યું. ચિન્સુરામાં વલંદાનું થાણું હતું તેના ગવર્નર અને મિરજાફર વચ્ચે છાની ખટપટ ચાલેછે અને નવાખ તેમની મદદ લઈ ઇંગ્રેજની ઝૂસરીથી છૂટવા ચાહેછે એ વાતની ખબર પડતાં કલેવે સાહેબે ચિન્સુરા ઉપર ચડાઈ કરી અને વલંદાને હલકા કરી તોપા પોકરાવી. એટલું કરી સને ૧૭૬૦ માં તે સ્વદેશ સિધાવ્યો. ત્યાં તેનું બહુ સન્માન થયું અને ઉમરાવ પદવી મળી.

કલેવની પછી વાન્સિતાર્ત નામે દમવગરના અમલદારને હાથ બંગાળાનો કારભાર આવ્યો; તેને તેની કૉસિસ જોડે કદી ખતનું નહિ. એના વખતમાં કર્ણાટકમાં સુભાગ્યે ફ્રેંચ સત્તા પડી ભાંગી હતી, અને પાણીપતની સજડ હારથી મરઠા મૂર્ખામાં મડયા હતા; વળી ઇંગ્રેજ સત્તાનો ખચાવ કરવાને ફાજમાં કલેવના હાથ નીચે ફળવાયલા કટલાક બુદ્ધિમાન અને ખાહુર નાયકો હતા.

મિરજાફર ઇંગ્રેજનો દેવાદાર થઈ ગયો હતો. તેનો ખજાનો તળીઆ સૂધી ખાલી થઈ ગયો હતો. ઈજરદારોને, ફાજદારોને અને શાવકારોને ઝૂડવાથી ખોટ પૂરી પડી નહિ. એક નવાખને ઉઠાડી ખીજને ખેસાડવાનો ફાયદો કલકત્તાના કામદારોએ જાણ્યો હતો. ન્યાલ થવાનો તે માર્ગ હતો. એ પ્રયોગ ફરીને તેમણે કર્યો. મિરજાફરને ખર્ચ કરી તેની જગા તેના ધનવાન જમાઈ મિર કાસમને આપી. કાસમે દેવાને પેટે કટલાક પરગણાં કંપનીને આપ્યાં, તથા પાંચ લાખ રૂપિઆ આપ્યા; કૉસિસને ૨૦ લાખની લાંચ આપી, તેમાંના છ લાખ વાન્સિતાર્તને મળ્યા, ૩ લાખ તેથી ઊતરતા ઈ. સ. ૧૭૬૦. મેખરને; એમ દરેક પ્રમાણે વહેંચી લીધા. એ ઉપરાંત ખીજ નોકરોને પણ રક્ષાવત મળી. ૧૭૬૦.

‘લેને ગઈ પૂત ને ખોઈ આઈ ખસમ’ તેવું ઇંગ્રેજને આ ઊથલપાથલથી થયું. મિરકાસમ હોશીઆર, સ્વમાન સમજનાર અને રૈયતની દાઝ જાણનાર હતો. તેણે ‘ખરચ ઓછો કર્યો, અને ખીજો ખંદોપૂરત એવો કર્યો કે તેનો ખજાનો તર થયો.’ રાજ્યધાની મોંગીરમાં કરી ત્યાં કંવાયદી ફોજ બની કરી. એની ઇચ્છા એવી હતી કે પરદશપણામાંથી મુક્ત થઈ સ્વાધીન થવું. ન્યાય, ડહાપણ, અને તેજથી વર્તી રાજ્યને સારી હાલતમાં આણું. એ વેળા દિલ્હીનો શાહઆલમ ખાહાર પ્રાંતને સીમાડે આવ્યો હતો તેની ફોજને પ્રથમ ઇંગ્રેજે હરાવી. ત્યારપછી તેની જોડે દોસ્તી કરી તેને પટને તેડી લાવ્યા. અહીં મિરકાસમને ખોલાવી પાદશાહનો સેવક છું એમ કહેવડાવી નજરાણું અપાવ્યું. શાહઆલમ તેને શિરપાવ આપી ખંગાળા, ખાંહાર, તથા ઓરિસાનો નવાખ નીમ્યો. એમ ઇંગ્રેજે પોતાના કૃત્યને કાયદાસર કરાવ્યું.

● કંપનીના માલને રાહદારીના હાંસલની માશી હતી તે માશીપર કંપનીના તમામ નોકરોએ અને જે કંપનીને પરવાને વેપાર કરે તે સઘળાએ હક કર્યો. કંપનીના ખધા નોકરો પોતાને ખાનગી હિસાબે ભારે વેપાર કરતા તેઓ, તથા જે દેશી વેપારી કંપનીના વાવટા નીચે રહે તેઓ પણ એ હકનો ઉપયોગ કરવા લાગ્યા તેથી નવાખની ઊપજને ધોડા લાગ્યો, અને તેની રૈયતમાંના જે વેપાર કરે તેમનો ધંધો ચાલે નહિ. આ અન્યાયને દૂર કરવાને નવાખે પોતાની રૈયતને પણ માશી આપી રાહદારીનાં નાકાં ઉઠાડી લીધાં.

આ માટે કલકત્તાની કૌંસિલે તેના ઉપર કાપ કર્યો. વધરો ચાલ્યો. ૧૭૬૩. નવાખના નોકરોએ ઇંગ્રેજ માલની હોડીઓ અટકાવી એટલે પટનામાંના ઇંગ્રેજોએ તે શહેર કબજે કર્યું. મિરકાસમના થાણુદારે તેમને કેદ પકડી તે પાછું લીધું. નવાખે જે જે ઇંગ્રેજો હાથ આવે તેમને ઝાંલવાનો હુકમ કર્યો,

મને તેમનાં પક્ષમાં જે મોટા દેશીઓ હતા તેઓને લૂંટી કેદ કર્યા. રક્તપિત્ત રોગથી સડેલો મિરંજી કૂર ડાસો કલકત્તામાં તો તેને કૌંસિલે ગાદી પાછી આપી. ઘેરીઆના રાણામાં ઇંગ્રેજ ફ્રાન્સ અને નવાબ મિરકાસમની ફ્રાન્સ વચ્ચે જુદા થયું ત્યારે નવાબના ક્વાયદી સિપાઈઓ ખહુ ખલાફરીથી લડ્યા ને ઇંગ્રેજને જીતવું મુશ્કેલ પડ્યું. મિરકાસમ પટનામાં જઈ ભયો, ને ઇંગ્રેજ સરદારને સ્વમક્રી દીધી કે ત્યાં ૧૫૦ ઇંગ્રેજ કેમાં છે તેમનો જીવ બચાવવો હોય તો પાસે ના આવશો. તે સરદારે બંદીવાનોનો અભિપ્રાય પૂછ્યો. તેમણે જવાબ મોલ્યો કે તમે આવો, અમારૂં જે થનાર હશે તે થશે. ઇંગ્રેજ ફ્રાન્સ પટના ભણી ચાલી. મિરકાસમે પોતાનો કૂર ખોલ પાડ્યો, અને કેદીઓનો ધાત કર્યો. તેણે તેના મુસલમાન મને હિંદુ જોદ્ધાઓને આસા આપી કે એમને મારો. તેમણે તર દીધો કે અમે કસાઈ નથી. એમને બહાર કાઢો ને થીઆર આપો. અમે તેમની જોડે જુદા કરીશું. એક રોપી ખ્રિસ્તી નાયક તે કામ માથે લીધું. પટનાનો આગલો જિંદાર રામનારાયણ હતો તેને ગળે પથરો ખાંધી નદીમાં ખાવ્યો, અને કેટલાક શરાફો ઇંગ્રેજના મિત્ર હતા તેમને ઢંપરથી ફેંકી દેવડાવ્યા. એ નિર્દય કતલથી મિરકાસમે પોતાની ડી નામના ખોઈ. એ ખૂનો પહેલાં તેની ચાલ વખાણવા મેગ હતી.

ઇંગ્રેજ ફ્રાન્સ પટનાને ઘેરે ધાલ્યો. કિલેદારો જિશથી લડ્યા પણ હાર્યા ને ઇંગ્રેજને હાથ તે નગર પાણુ આવ્યું. અયોધ્યાના નવાબ મુજ-ઉદ-દૌલાને અને શાહઆલમને મિરકાસમ જઈ ખળ્યો. તેણે પટના પર આવ્યા. ઇંગ્રેજ ફ્રાન્સ તેને પાછા હઠાના, ત્યારે તેઓ સોન નદીને કાંઠે બકસર આગળ છાવણી કરી રહ્યા. એવામાં ઇંગ્રેજ ફ્રાન્સમાં કેટલીક દેશી પલટણોએ જાળવો કર્યો. મનરો સાહેબ કરીને મેજરની પદવીએ લશ્કરી કાયદો હતો તેણે બંજવાખોરોમાંના ૨૦ ને પકડી તોપથી ઉ-

ડાવી દીધા ને ફિતુર ખેસાડી દિધું. પછી તે ખડ્ગસર ઉપર ગયો. નવાખ વજીર સુળ-ઉદ-દૌલાની ૫૦,૦૦૦ માણસની ફોજ હતી તેને હરાવી તેની ૧૬૦ તોપો ઝૂંટવી લીધી. આ ફતિહનું ફળ એ થયું કે હવે હિંદુસ્તાનમાં સૂર્યથી ખળવત્તર ઇંગ્રેજ થયો. પાદશાહે પંડે ઇંગ્રેજ છાવણીમાં આવી કલકત્તે ફિહાવ્યું કે તેની કુમક ઇંગ્રેજ ફોજને દિલ્હી મોકલો. સુળ-ઉદ-દૌલાએ ફરીને પાથ ભીડી. મરેઠાને મદદે ખોલાવી વળી સામો આવ્યો. ઇંગ્રેજની એક ફોજે અલાહબાદ સર કર્યું, અને ખીજીએ કાલપી આગળ તેનો પરાજય કર્યો. હવે તે પણ તાપે થયો. મુગલો સુલતાનો ખોઈ એવી દુર્દશામાં આવી પડ્યા હતા કે ઇંગ્રેજની કુંકે જીડી જવા લાગ્યા.

કલૈવ ગયો ત્યારથી કલકત્તાની કૉંસિલે કેવળ ભ્રષ્ટ થઈ માત્ર પૈસો જમેડવાપર નજર રાખી. તેની માગણીથી ગરીબ મિરજાફરને ખડુ કલેશ થયો. ૧૭૬૫ માં મોતે તેને તેમની પીડાથી છોડ્યો. કૉંસિલે પુરુષના નાણાં લઈ તેના દીકરા નાજમ-ઉદ-દૌલાને રાજગાદી આપી.

પોતાના નોકરો પૈસો મેળવવાને જો પંદાઈ અને જૂલમ કરતા હતા, અને ગાંઠનો વેપાર કરી કંપનીને નુકસાન કરતા હતા તેવાતની ખપ્પર કંપનીના ડરેક્ટરોને એટલે વહીવટદારોને પડી. તેમણે લૉર્ડ કલૈવને કલકત્તાનો ગવર્નર નીમ્યો. કલૈવે કૉન્સિલથી સ્વતંત્ર અધિકાર માંગ્યો, અને તે માગ્યો ત્યારેજ આણી તરફ આવ્યો, ૧૭૬૫. ડરેક્ટરોએ હૂકમ મોકલ્યો હતો કે કૉન્સિલરોએ હરકાઈ અમલદારોએ અને નોકર ચાકરોએ નજરાણાં લેવાં નહિ. નજરાણાં એ લાંચનું ખીણું નાસ્ત માત્ર હતું. એ આજ્ઞા કલૈવે આવતાં વારને અમલમાં આણી. ત્યારપછી તે અલાહબાદ ગયો. ત્યાં જનરલ કોર્નકની છાવણીમાં શાહઅલમ અને સુળ-ઉદ-દૌલા શરણે આવી રહ્યા હતા. કલૈવે તેમની સાથે દોસ્તીના કરાર કરી જીતેલો અજોધ્યા પ્રાંત સુળને પાછો આપ્યો. કારા અને અલાહબાદ પ્રાંતે પાદશાહેને

સ્વાધીન કર્યા. પાદશાહે બંગાળા, બાહાર, અને ઓઢિઆ (ઓરીસા) ની દિવાની ઇંગ્રેજને યાંવત્ ચંદ્ર દિવાકરૌ સૂધી આપી. દિવાની એટલે ઊપજ વસૂલ કરી વહીવટ કરવાનો અધિકાર. એ અધિકારને પેટે ઇંગ્રેજે તેને દરસાલ ૨૬ લાખ આપવા કર્યા. એમ કંપનીને મુગલ પાદશાહની નોકરી મળી. પ્લાસિની લડાઈ પહેલાં પાદશાહને એ ત્રણ પ્રાંત ખાતે એક કરોડ રૂપિઆ મળતા. સ્વતંત્ર થઈ ગયલા સૂબેદારો અને નવાબો દિલ્હીના પાદશાહને નામનો ઉપરી માનતા ને ખંડણી આપતા. સાહેબ લોકને જમવાની ટેબલોનું તખ્ત બનાવી તે ઉપર ખુરશી મેલી. એ ખુરશીપર બેશી પાદશાહે કલેવને શિરપાવતી સાથે દિવાનીની સનદ ભરી દરબારમાં આપી તે બોર્ડ કલેવે મુગલાઈ દરબારની રીત પ્રમાણે નમન કરીને સ્વીકારી, ૧૭૬૫. જે ગેરકાયદે ને ખંડ કરી માત્ર બળથી લીધું હતું તે ઈ. સ. ૧૭૬૫. એટલે અઢી કરોડની વસ્તી અને ચાર કરોડ રૂપિઆની ઊપજના ત્રણ મોટા રસાળપ્રાંતો હવે કાયદાસર મળ્યા. થોડા વખત પછી એ ઊપજમાંથી પાદશાહને આપવાની ખંડણી ઊપરાંત નવાબને ૫૦ લાખનું પેન્શન ખાંધી આપી મૂલક ખાલસા કર્યો. ઉત્તર સિરકાર પ્રાંતનો જોડો પણ શાહઆલમે કલેવને લખી આપ્યો. એ પ્રાંત એ વેળા નિજામને કબજે હતો માટે વગ આવે એ ફરમાનનો ઉપયોગ કરવાની બોલી હતી.

કંપનીના હુકમથી કલેવને હવે મીઠા સુધારા કરવાના હતા. કંપનીની નોકરીમાં રહેલો દરેક જણ પોતાની જાંઠનો વેપાર કરતો. એથી અનેક તરેહની અનીતિ અને હાનિ થતી. એ વેપારની સખ્ત મના કરી, અને તેના ખદલામાં પગાર વધારી આપવાને ૩૨ લાખનો મીઠાનો ઇજારો નવાબના ગજવા ખરચનો હતો તેનો ઉપયોગ કર્યો. ઉપર વર્ણવેલા વધરામાં લશ્કર દિવસે દિવસે વધતું ગયું હતું તેથી તે તરફનો ખરચ ધણો હતો. એવડું ભાણું લશ્કરી લોકને મળતું તે બંધ કરી એ ખરચમાં બદારો કર્યો. એ માટે ઇંગ્રેજ નામકા રીસાયા, ને એક વખતે

તેઓમાંના ખસે જણે રાજનામાં મોકલ્યાં. મરેઠા આવેછે. એવી ખૂમ ચાલી હતી તથાપિ તેથી ન ડરતાં કલેવે તે કબૂલ રાખ્યાં, એ બંડખોરોને પરહેજ કરવાનો હુકમ કર્યો, અને ખીજ નાયકોને મોકલવા મદ્રાસના ગવર્નરને લખ્યું. નાયકને પક્ષે સોલજરો (યૂરોપી સિપાઈઓ) ઊઠ્યા. કલેવે દેશી પલટણોને તેમની વિરુદ્ધ ઉભી કરી, તેથી તેઓ નરમ પડ્યા. તેમના અમલદારોએ, કલેવની ધમકથી ડરી, તેની આસા પાળી. કેટલાકને તેણે ખરતફ કર્યા. એવી તેજ અને ચતુરાઈથી તે વર્ત્યો કે તેની સઘળી ગોઠવણ ખલાલ રહી. શરીર સુખાકારીના રક્ષણને માટે તેને ૧૭૬૭ માં પાછા સ્વદેશ જવું પડ્યું. ત્યાં તેને ખડુ માન મળ્યું. કલેવ મહાત્મા હતો, પરંતુ આરંભથી અંત સુધી તેની કરણીનો ખ્યાલ થઈ શકે નહિ. આ છેલ્લા કારભારમાં સુધારાને અર્થે તેણે ઘણા શત્રુ ઉત્પન્ન કર્યા હતા તેમણે એને એની પાછલી ચાલને માટે ઇંગ્લાંદમાં સતાવ્યો.

સને ૧૭૬૭થી ૧૭૭૨ સુધીનો કલકત્તાના અધિકારીઓનો કારભાર ઇંગ્રેજ નામને લજવે તેવો છે. નવાખના વખતના દેશી ઇન્જરદારો તથા નોકરોથી દેશનો વહીવટ ચલાવતા. અને તેમની જોડે હરેક સારે કે માઠે રસ્તે પોતપોતાનાં ગજવાં અને તેટલી તાકીદે તર કરવામાં ઇંગ્રેજો સ્ક્રમીલ થતા. ઇંગ્લાંદમાં કંપનીના ડરેક્ટરો એક એક વરસને માટે નીમાતા તેઓ પોતાના સગાંવાહાલાને જોડેરી આપવાના હુક ઉપરાંત ખીજ ખાખતો પર થોડુંજ લક્ષ આપતા. સને ૧૭૬૮માં બંગાળમાં મોટો દુકાળ પડ્યો તેથી લોક ખડુ દુઃખી થયા, ને લાખો આદમી બૂખે મરી ગયાં. સને ૧૭૭૨ માં ડરેક્ટરોએ બંગાળા ઇલાકાનો વહીવટ કરવાને નવી ગોઠવણ રચી, અને દેશી વહીવટદારોને કાઢી તેમને ફકાણે ઇંગ્રેજ અધિકારી નીમ્યા.

નવી ગોઠવણનો વહીવટ કરવાને ડરેક્ટરોએ વારન હેસ્ટિંગ્સ નામે સાહેબને બંગાળા ઇલાકાનો ગવર્નર નીમ્યો. એની જી-

પ્રકરણ ૧૪મું. ઇંગ્રેજ રાજ્યની સ્થાપના. વારન હેસ્તિંગ્સ. ૧૨૭

મર એ વેળાં ચાલીશોક વરસની હતી. તેણે બંગાળામાં ક્લૈવના હાથ તળે કામ કર્યું હતું, અને તેના જેવાં લક્ષણનો હતો, માત્ર યુદ્ધકૌશલ્ય તેનામાં નહતું. ક્લૈવના રચેલા મજબૂત પાયાઉપર તેણે બ્રિટિશ રાજ્યની ઈમારત ચણી. તેણે, દિવાની તથા ફાજદારી અદાલતો સ્થાપી, અને છ માસમાં તેને માટે કાયદાનું પુસ્તક રચ્યું. વસૂલાતખાતું પાંચ વરસને ઇબરે આપ્યું આગળ જતાં ઇબરો બંધ પડ્યા.

હેસ્તિંગ્સ સાહેબે લૉર્ડ ક્લૈવની ગોડે મોટાં કામ કર્યાં, પણ સુનીતિની દ્રષ્ટિએ જેતાં તેઓને ફટલીક પાપતમાં ધિક્કારવાં પડેછે. અને હાથ રાજ્યની લગામ આપી તેવારે કંપની સરકારને એક કરોડને સાઠ લાખનું દેવું હતું. એ કરજ ફિટાડવાના હેતુથી તેણે ફટલાંક નિન્દિત કર્યો કર્યો. પાશ્ચાત્ય કરારને પેટે આપેલા ફારા અને અલાહપાદના પ્રાંતો અજોધ્યાના નવાખને ૫૦ લાખે વેચ્યા, અને તેની ખંડણી બંધ કરી કુમકે તે મરઠાને હાથ આ વેળા હતો. ૪૦ લાખ રૂપિયા અજોધ્યાના નવાખની પાસેથી લઈ રોહિલા લોકપર વગર વાંકે સ્વારી કરવાને તેણે ઇંગ્રેજ ફાજ મોકલી. લડાઈમાં ૨,૦૦૦ રોહિલાને હણી રોહિલ ખંડ નવાખને છતી આપ્યો.

ઈ. સ.
૧૭૭૪.

અત્યાર સૂધી કંપનીના રાજ્યનો વહીવટ કરવાંને કલકત્તા, મદ્રાસ, અને મુંબાઈ એ ત્રણ ઠેકાણે ગવર્નરો હતાં, પણ તેઓ એકએકથી સ્વતંત્ર હતા. ક્લૈવ સાહેબે જે વિશાળ મૂલક હતો તેથી કંપનીને ગરથ માળ્યો નહિ; પરચ એટલો વધી ગયો હતો, અને તેના નોકરો એટલું બધું ખાઈ જતા હતા કે વધેલી પેદાશથી લાભ ન થતાં ભારે દેવું થયું, ને તેથી ભાગીદારો નારાજ થયા. જે જૂલમ અને અનીતિ કંપનીના અધિકારી આ દેશમાં કરતા હતા તેના સમાચાર ઇંગ્લાંદમાં ફેલાયા. એ પરથી ભરતખંડના રાજ્ય પાપત પાર્લમેન્ટમાં ચરચા ઊઠી અને કંપ-

નીના રાજ્યના વહીવટને માટે કાયદો ઠરાવ્યો. એમાં કંપનીની સનદને પોટે દર વરસે ચાંણીસ લાખ રૂપિયા ઇંગ્લાંદના ખજાનામાં ભરે તેવી શરતે મુદત વધારી; ઇંગ્લાંદના ગવર્નરને મુંબાઈના અને મદ્રાસના ગવર્નરોનો ઉપરી ઠરાવી ગવર્નર જનરલનું પદ આપ્યું; તેનો વરસે અઢી લાખ રૂપિયાનો પગાર ઠરાવ્યો તથા તેને અને તેની કૌન્સિલને હાથ ભરતખંડનો કુલ અધિકાર સોંપ્યો; કલકત્તામાં એક મુખ્ય અને ત્રણ ઉપન્યાયાધીશોની સુપ્રીમ કોર્ટ સ્થાપી.

હેસ્તિંગસને ગવર્નર જનરલનો ઓધો મળ્યો. નવા નીમાયલા કૌન્સિલરો ૧૭૭૪ ના પાછલા ભાગમાં કલકત્તે ઈ. સ. ૧૭૭૪. આવી પહોંતાંથી નવા કાયદા પ્રમાણે કામ ચાલ્યું.

કૌન્સિલમાં બહુ મતે વર્તવું એવો ઠરાવ એ કાયદામાં હતો, અને નવા આવેલા ચાર કૌન્સિલરોમાંના ત્રણ, સંપડે, હેસ્તિંગસની સામા થયા તેથી એ પક્ષ થયા ને ગવર્નર જનરલનું ચલણ બંધ પડ્યું. તેની સામા પક્ષના વડાનું નામ ક્રૉસિસ હતું. તેની અને હેસ્તિંગસની વચ્ચે એટલાં વેર બંધાયાં કે તે એએ યૂરોપની રીત પ્રમાણે બંદૂકથી દ્વંદ્વયુદ્ધ કર્યું. અન્તે-ધ્યાનો સુજા મરી ગયો ને રોનો દીકરો અશોક ગાદીએ બેઠા. કૌન્સિલે નવા નવાખ પાસેથી વણારસ પ્રાંત લીધો, અને ત્યાંના રાજાને શિર દર વરસે સાડી ખાંડીશ લાખ રૂપિયાની ખંડણી ઠરાવી. નવાખના રક્ષણને માટે ઇંગ્રેજ ફાજ આપી હતી તેના ખર્ચના દર મહીને ૨,૬૬,૦૦૦ રૂપિયા કર્યા, અને ચડેલા લહેણાની તાકીદ કરી. નવાખનો ખજાનો ખાલી હતો, ને તેની ફાજનો પગાર ચલ્યો હતો. ફાજ બંડ કર્યું તેમાં હજારોના જીવ ગયા. માછ નવાખની બેગમોને કબજે એ કરોડ રૂપિયા હતા તે તેમણે કૌન્સિલની ટેકા મળવાથી ના આપ્યા. હેસ્તિંગસનો અભિપ્રાય આ બધા કામમાં કૌન્સિલની વિરુદ્ધ હતો, પણ કાયદા પ્રમાણે તેનું કાંઈ ચાલતું નહિ. એથી તેનું વજન ઘટી ગયું ને તેના ઉપર ભાંચની ફર્યાદો થવા લાગી. કૌન્સિલે અરજદારોને

આશરો આપ્યો. એ અરજદારોમાં નન્દકુમાર નામે મોટો જ-
મીદાર અને ભારે પ્રપંચી માણસ હતો. સામા પક્ષના ત્રણ
કૌન્સિલરો તેની અરજની તપાસ કરતા હતા તેવામાં તેના ઉપર
જૂઠું ખત ખમાવ્યાની ક્યારેક સુપ્રીમ કોર્ટમાં થઈ. તે આરોપ
સાબિત થવાથી ઇંગ્લાંદના કાયદા પ્રમાણે તેને ફાંસી દીધી.
આથી હેસ્ટિંગ્સની વિરૂદ્ધ અરજીઓ કરનારા ડરી ગયા. આ-
નવી કોર્ટે ઇંગ્લાંદના કાયદા ચલાવ્યા તેથી ભારે ખૂમાર થયો.
સદર અદાલત નામે અપીલ સાંભળવાની કોર્ટ હતી તેનું કામ
સુપ્રીમ કોર્ટના મુખ્ય ન્યાયાધીશને સોંપી તે ખાતે પગાર કરી
આપ્યો. એ લાલચથી તેણે પોતાની હઠ મૂકી દેશના ધારાને
અનુકૂળ થઈ ઇન્સાફનું કામ ચલાવ્યું.

સને ૧૭૮૦ માં ઇંગ્રેજને કેટલાંક રાજ્યો સાથે વઢવું પડ્યું
તેથી નાણાનો ખડુ ખર્ચ પડ્યો. કૌન્સિલમાં તેના સામાવાળી-
આનો આગેવાન ફ્રાંસિસ હતો. તે એ વરસમાં સ્વદેશ ગુણો
તેથી હેસ્ટિંગ્સનું કાવ્યું, ને ઇંગ્રેજના બધા શત્રુને તે પૂરો પડ્યો.
એ કાર્યને માટે નાણા મેળવવાની ચુકિતઓ ચોજી તે ઘણી
વખોડાયછે.

વણારસ (કાશી) ના ખંડિઆ રાજા ચૈતસિંગ ઉપર એ
માટે તેણે અન્યાય કર્યો. તેની સોડે કરાર કરતાં પાંચ લાખ વ-
ધારે માગ્યા. તે આમવાની રાજાએ ના કહેવાથી હેસ્ટિંગ્સે તેને
૫૦ લાખ રૂપિઆનો દંડ કર્યો ને તે વસૂલ કરવાને પંડે કાશી
જઈ ચૈતસિંગને પહેરેજ કર્યો. આ જૂલમથી તેની રૈયત કાપી
ઊઠી. મહેલની ચોકી કરવાને મૂકલા ઇંગ્રેજના પહેરેગીરોને મારી
તેમણે રાજાને છોડ્યો. રાજા પાધરો નાશી ગયો. ફિતૂરી
લોકે પછી હેસ્ટિંગ્સના ઉતારાને ઘેર્યો. એથી ન ગભરાતાં તેણે
નવી ફાજ બોલાવીને ખંડખોરોનો પરાભવ કર્યો. પછી ચૈતસિ-
ંગના ભત્રીજાને તેણે ગાદીએ બેસાડી ખંડણીના ૪૦ લાખ ઠે-
રચ્યા, ૧૭૮૧. હેસ્ટિંગ્સને નાણાંની ભીડ ઘણી હતી. અંગ્રે-

ધ્યાના નવાખની પાસે એક કરોડ રૂપિયા લહેણ ચઢ્યા હતા, પણ તેની કને નાણું ન હતું. ધરડી બેગમો પાસે પુજકળ પૈસો હતો તે, તથા તેની જાગીરો જમ કરવાની પરવાનગી તેણે માગી. હસ્તિનાપુરે તે આવી. નવાબે બેગમો પાસેથી ધન જ્યોકાબું તે- માંથી ૭૬ લાખ રૂપિયા કંપની સરકારને મોકલ્યા.

પ્રકરણ ૧૫ મું.

મહેસૂરનું રાજ્ય.

મહેસૂર દેશમાં જૂના વખતથી હિંદુરાજ રાજ્ય કરતા હતા. બિજાપુરના પાદશાહના અને ત્યારપછી મુગલ પાદશાહના સૂ- બેદારો વખતે તેમની પાસેથી ખંડણી બિધરાવતા, પણ કાંઈ નિશ્ચયિત નહતી. તેમના કૌવત પ્રમાણે વધતી ઓછી કે સમ- જાગી નહિ લઈ શકે. કેવળ અને ઇંગ્રેજનો ઝઘડો કર્ણાટકમાં મ- ય્યો હતો તેવારે મહેસૂરની રાજગાદી શ્રીરંગપટ્ટણમાં હતી. રાજા બુદ્ધિહીન હોવાથી રાજ્યની લગામ તેના દીવાન નન્દરાજને હાથ હતી. તે દીવાન મહેસૂરની સેના લઈ કર્ણાટકના વધરામાં સામિલ થતો. એ વેળા એની ફોજમાં હૈદરઅલી નામે નાની ટૂંકડીનો નાયક હતો. એનો દાદો પંજાબી ફકીર હતો. એ ફકીરનો દીકરો ફતેમહમદ મહેસૂરના રાજાની સેનામાં નોકર ર- હ્યો. નોકરી સારી બજાવવાથી તેને નાયકની પદવી મળી. એ નાયક રણમાં પડ્યો અને તેની બધી મિલકત લૂટાઈ ગઈ. એ વેળા તેને ૯ અને ૭ વરસની બે ધીરના બે દીકરા હતા. એમાં જે સાત વરસનો હતો તેનું નામ હૈદરઅલી. છોકરાને ખવ- રાવવાને માની પાસે કાંઈ નહતું તેથી તેમના મામાએ તેમને પાખા. હૈદરની મનશક્તિ શિવાજી અને ફતેહપુરના જેવી હતી, અને તેનાં બક્ષણ પણ તેવાંજ હતા; પણ ૨૭ વરસનો થયો

ત્યાંસૂધી કાંઈ પુરુષાર્થ દાખવ્યું નહિ. વાંચતાં લખતાંએ શિ-
ખ્યો નહિ, અને દુરાચારમાં તથા શિકારમાં વખતં બોલ્યો.
તેનો વડો ભાઈ રાજના લશ્કરમાં દાખલ થઈ અમલદારી
પામ્યો હતો. તેણે તેને શીખામણ દઈ પોતાની જોડે ચાકરીમાં
લીધા. એમ ફોજમાં દાખલ થયા પછી તેણે સાહસ, શૂર,
સાવધપણું, અગમચેતી, દીર્ઘ દૃષ્ટિ, વગેરે મહાન લશ્કરી ગુણો
ખતાવ્યા. થોડા વખતમાં તે ચતુરાઈ અને કામ પાર પાડવાની
શક્તિને માટે ફોજમાં પ્રખ્યાત થયો. નન્દરાજ તેને પારખી
દરજે ચઢાવ્યો. શિવાજીના જેવી યુક્તિઓથી તે જીત્યો ચઢતો
ગયો. કર્ણાટકની તથા ખીજી લડાઈઓમાં તેના તાખાની
ફોજમાં વધારે માણસો રાખવાની તેને રજા મળવાથી તેણે
સાહસિક અને ખહાદુર લૂટારાનો જમાવ પોતાની પાસે કર્યો.
તેમને પગાર નહિ, ને લૂટમાંથી તેઓ અર્ધો ભાગ હૈદરને આપે.
દગા કરવામાં તે પૂરો હતો. લૂટ, લુચ્ચાઈ, અને ઠગાઈથી તેણે
ખહુ ધન જોડ્યું, અને પોતાના તાખાની ફોજમાં વધારો કર્યો.
નન્દરાજને કેટલીક વાર સંકટમાંથી જીતવ્યો, અને તેના અને
રાજના ઠંઠામાં વચ્ચે પડ્યો. એજ તેને પ્રથમ નન્દ-
રાજને દીવાનગીરી પરથી કાઢવાનો અને પછી રા- ઈ. સ.
જને નીમનોક પાંધી આપી પદબ્રજ કરવાનો લાગ મ- ૧૭૬૧.
ળ્યો. એ રીતે મહેસૂરનો માલિક સને ૧૭૬૨માં હૈદર નામક થયો.

મહેસૂર ખયાલી પડ્યા પછી તેણે એદનૂર લૂટ્યું. તેમાંથી
તેને ખહુ દ્રવ્ય મળ્યું. એદનૂરનો રાજા હિંદુ હતો. આસપાસનાં
નખળાં હિંદુ રાજ્યોને રંજડી પોતાના રાજ્યનો વધારો કર્યો, ને
લૂટ મેળવી. ૧૭૬૫ માં પેશ્વા માધવરાવે તેને હરાવી નમાવ્યો.
ખીજે વરસે હૈદર કાલીકટના જામોરીન રાજા પર ચઢ્યો. જા-
મોરીન શરણે આવ્યો, તોપણ દુષ્ટ હૈદરે તેનું શહેર લૂટ્યું.
જામોરીન પોતાના મહેલમાં ખળી મૂક્યો.

હૈદરનું ખજાને એટલું વધ્યું કે તેની પાડોશના મોટા રાજા-

વિકારીઓને પણ ડર લાગ્યો. પેશ્વા અને નિજામ એ બેએ તેનો નાશ કરવાને સંપ સંખ્યો. ઇંગ્રેજો નિજામના પેટામાં ભરાઈ એ સંપમાં પોતાનો પગ ધાલ્યો. એ વાત પેશ્વા માધવરાવને ગમી નહિ, તેથી નિજામ અને તેના મિત્રની વાટ ન જોતાં કૃષ્ણાનંદી ઓળંગી તે મહેસૂર દેશપર, મોટી ફોજ સાથે ફરી વળ્યો. દેશ જિજડ થવા લાગ્યો, અને મરેઠા આગળ કાંઈ કાવતું નથી એ જોઈ હૈદર ભારે રકમ પેશ્વાને આપી તેની જોડે સલાહ કરી.*

નિજામની કુમક ઇંગ્રેજ ફોજ કર્નલ રિમથની સરદારી નીચે ગઈ હતી. હૈદરે નિજામને ફોડી ઇંગ્રેજથી છૂટો પાડ્યો એટલુંજ નહિ, પણ તેના લશ્કરને પોતાના લશ્કરજોડે ભેળી ઇંગ્રેજ સાથે વઢાવ્યું. વિશ્વાસઘાતી નિજામની ને હૈદરની મળી ૭૦,૦૦૦ માણસ અને ૧૦૦ તોપોની ફોજ રિમથ સાહેબના ૭,૦૦૦ જોડા અને ૧૬ તોપોની સામી આવી. વળી હૈદર શૂરો ને ખપ્પરદાર લડવૈયો હતો. તોપણ કર્ણાટકમાં ત્રિનોમલ્લી આગળ તેમને તેણે હરાવ્યા, ૧૭૬૭. હૈદરનો દીકરો જુવાન ટીપુસાહેબ ૫,૦૦૦ સ્વારોસજ્જિત દેશ લૂટતો મદ્રાસસૂઝી આવ્યો. એવામાં બંગાળેથી ઇંગ્રેજ ફોજે નિજામના મૂલક પરસ્વારી કરી એટલે બધ પામી નિજામ ઇંગ્રેજ સાથે સંધી કરી. મુખઈ ઇલાકાની ફોજ માંગલોર સર કર્યું અને કર્નલ રિમથે વધારે જય મેલવ્યો. એથી હૈદરખાંસી સલાહ કરવાને ઇચ્છવા લાગ્યો, પણ મદ્રાસ સરકારે ક્તેહના મદમાજે એટલું બધું માગ્યું કે હૈદરને ઝંઘડો જારી રાખવો દુરસ્ત લાગ્યો. જનરલ રિમથને કાઢી તેને

* એ વેળા હૈદરનો વૂકીલ હતા તેની મુલાકાત દરબારમાં કરી તે વેળા પેશ્વા માધવરાવે તેને કહ્યું કે હૈદર નાયક પોતાના સ્વામીને કેદી જુવા રાખે છે તે ઠીક નહિ. એવાં આદમી જોડે દોસ્તી ના કરીએ. વઝલે નમન કરી ઉત્તર દીધા કે શ્રીમંત મહારાજ જે રસ્તો દેખાડે છે તે રાહ હેજામી વર્તે છે. પેશ્વા એ નીચું જોઈ તે વાત કાને ધરી નહિ.*

કામે કર્નલ વુડને નીમ્યો હતો તેનો તથા સુંબાઈથી આવેલા લશ્કરનો પરાજય થયો. સ્મિથ સાહેબને પાછો ખસાવ કર્યો પણ ગયલી ખાજ પાછી હાથ આવતાં વાર લાગી, ને ચપળ હૈદર સ્મિથની નજીક ચુકવી મદ્રાસ આવ્યો. હવે મદ્રાસ સરકારને ભયથી ગભરામણ થઈ તેથી હૈદરની ખૂશી પ્રમાણે નામોશી ભરેલી સલાહ કરી; એથી આ વિગ્રહની પૂર્વે એક પક્ષ જીવી સ્થિતિમાં હતા તેવી સ્થિતિમાં રહ્યા. એમ મહેસૂર જોડે થયેલા ૧ લા ઝઘડાનો અંત આવ્યો. ૧૭૬૯.

ઈ. સ.
૧૭૬૯.

આ જયથી પૂલાઈ હૈદરે પેશ્વા માધવરાવ જોડે ટક્કર લેવાને પોતાને સમર્થ માન્યો, ને કમૂલ કરેલી ખંડણી આપવા ના પાડી. માધવરાવે અને ત્રિપ્લક મામાએ આવી ચેરકુલીના રણમાં તેનો પરાભવ કર્યો, તેના ગઢા જીત્યા, અને તેને શ્રીરંગ-પટણમાં ઘેર્યો. હૈદરે સંધિના કરાર પ્રમાણે મદ્રાસ સરકારની કુમક માગી, પણ તે તેને મળી નહિ તેથી લાચાર થઈ તેણે તેના રાજ્યનો ધણો ખરો ઉત્તર ભાગ, અને મોટી નાણાં-ની રકમ એ બંને પેશ્વાને આપ્યાં, ૧૭૭૨. કુર્ગ પ્રાંત જીતી લેઈ ત્યાંના લોકપર હૈદરે ફર કર્યો. કુર્ગવાસી-નાં માથા દીઠ પાંચ રૂપિઆની નામ આપવાના ઠરાવ્યાથી જંગલી હૈદરના જંગલી સિપાઈઓએ જંગલોની હત્યા કરી. તેના નિર્દય મ્હો આગળ તેમણે મક્તકનો ઢગલા કર્યો. માધવરાવ પેશ્વાના અકાળ મૃત્યુથી, તેમ જ ભાઈ નારાયણરાવના ખૂનથી, અને રાષ્ટ્રોપાના પેશ્વાઈ લેવાના કજીઆથી મરેઠી રાજ્ય નખળી હાલતમાં આવ્યું તેનો લાભ લઈ હૈદરે તેને દીધેલા પ્રાંતો પાછા લીધા તેથી તેના રાજ્યની મર્યાદા પાછી કૃષ્ણાસૂધી પહોંચી.

ઈ. સ.
૧૭૭૨.

સને ૧૭૭૮ માં ઇંગ્લાંદ અને ફ્રાંસ વચ્ચે વરવાડ ચાલી. ઇંગ્રેજ પાંદિચરી તથા મલખાર કાંઠાપરનું તેમનું માહે બંદર સર કર્યો. માહેની થડમાં હૈદરનો મૂલક હતો તે માટે તેણે વાંધો લીધો

અને વિરોધ આરંભ્યો. મરેઠા અને નિજામ જોડે સંપ કરી ઇંગ્રેજનો કચરધાણ કરવાની તૈયારી કરી. એ વેળા એની ઊંમર ૭૮ વરસની હતી, તથાપિ અસાધારણ કુશળતા અને વેગથી સજ થયો. એ સમયે હેસ્તિંગ્સ સાહેબ ન હોત તો ઇંગ્રેજ રાજ્યને ભારે ધોડા લાગત. હૈદરની ફાજમાં યૂરોપી જોડા પણ હતા. તેઓ અને સ્વારો અને પ્યાદળ મળી ૯૦,૦૦૦ નું

જખંડ લશ્કર લેઈ તે કર્ણાટકમાં ઊતર્યો, ૧૭૮૦.

ઈ. સ.
૧૭૮૦.

ત્યાંના નવાબ મહમદઅલીના કિલ્લાદારોએ બેઈમાન થઈ ધણાક ગઢો આવી દીધા તેથી થોડા દિવસમાં મદ્રાસથી ૫૦ મૈલ પર કુંજવરમ નગરમાં તે આવી લાગ્યો. બંગાળામાં નામના કરેલો સર હૈંકટર મનરો એ વેળા મદ્રાસ ઈલાકાનો સેનાપતિ હતો, અને તેની સોડે ૫,૦૦૦ ફાજ હતી. કર્નલ બેલી ૨,૮૦૦ સિપાઈ જોડે ગંતુર જતો હતો. મનરોના આજ્ઞાસથી બે ફાજો એકઠી મળી શકી નહિ. તે એની વચ્ચે હૈદરની સેના ધૂશી, અને પોલીલોરના સંગ્રામમાં બેલી સાહેબના લશ્કરનો નાશ થયો. ૧૩ હજાર પાછા વાળ્યા પછી વધારે વાર ટકવાની શક્તિ ન હોવાથી બેલી શત્રુને શરણે ગયો. અહીં સુધરેલા અને નહિ સુધરેલામાં તફાવત જણાયો. હથીઆર છોડ્યા પછી હૈદરના સિપાઈ ઇંગ્રેજના માણસોની કતલ કરવા લાગ્યા, પણ હૈદરના ફાજના કેંચ નાયકોના જાણવામાં આવ્યાથી તેમણે કબજા અંટકાવી રણભૂમિથી મનરો માત્ર બે મૈલ દૂર હતો. તેની અગાઉની હિમ્મત અમુક વેળા કાણ જાણે ક્યાં ગઈ હતી. જો બેલીની વારે અડ્યો હોત તો ફળ જૂઠું થાત; પણ તેમ ના કરતાં તે તોપના અવાજથી ભડકી મદ્રાસ ભણી નાઠા. ૨૧ દિવસમાં હૈદરે ફતેહનો ડંકો વગાડ્યો. હિંદમાં રાજ્ય પામ્યા પછી ઇંગ્રેજનો એવો મોટો પરાજય આ પહેલો જ હતો. આ માઠા સમાચાર જણાવવાને એક વહાણને મદ્રાસના ગવર્નર તરફ તાકાળ કલકત્તે મોકલ્યું. હેસ્તિંગ્સ સાહેબ તુરત જાગૃત થઈ ગયો. ત્રણ હપ્તામાં તેણે સર. ઇ. કૂટને ફાજ, દામ, અને

પ્રકરણ ૧૫ મું. મહેસૂરનું રાજ્ય. વાંદીવાશની લડાઈ. • ૧૩૫

ખોરાક આપી મદ્રાસ રવાને કર્યો. ૧૭૮૧ ના શરૂઆતમાં તે મેદાન પડ્યો. આરકટ પણ હૈદરઅલીને હાથ ગયું. વાંદેવાશ ગઢને ટીપુએ ઘેર્યો હતો તેનો ખચાવ ફિલંટ નામે ઇંગ્રેજ નાયક ખડુ ખહાડુ સ્વીકારતો હતો. કૂટસાહેબ કડલોર ભણી ગયો. હૈદરે તેનો માર્ગ આંતરી પોર્ટોનોવો આગળ સંગ્રામ કર્યો. બે પહોરલગી જખરં જીત્યું. અંતે હૈદર પાછી પાની કરી. તેનાં ૧૦,૦૦૦ માણસ રણમાં મડ્યાં. એ સાંભળી ટીપુએ વાંદીવાશનો ઘેરો ઉઠાવ્યો.

કેટલીક હિંદુ પલટણોએ વહાણ ચઢી મદ્રાસ જવાની ધર્મને મસે નાખૂશી ખતાવી હતી. હસ્તિંગસે તેઓને પગવાટે ફૂટની કુમક મોકલી. એ ફ્રાન્સ કૂટસાહેબને ભેગી થઈ એવામાં હૈદરે વળી તેની સામે આવી ખમ ઠાકી. એ ભેટ પોલિલોરના રણમાં થઈ. હૈદરના સિપાઈ પોતાની ગયા વરસની ક્રતેહનું સ્થળ જોઈ ઉશ્કેરાયા, અને જોશીઓએ તેને જય મળવાનો નફી જોગ કહ્યો હતો. બેલીની ફ્રાન્સનાં રત્નતાં હાડકાં જોઈ ઇંગ્રેજ સેના વેરના આવેશથી જોશપર ચઢી, અને ક્રતેહ પામી. વેલોરની પાસે સોલિંગાર નામે જગા છે ત્યાં ત્રીજવાર કૂટ અને હૈદરની મુલાકાત થઈ. અહીં પણ હૈદર હાર્યો.

આ વેળા હોલંદે ઇંગ્લાંડ જોડે વિગ્રહ કર્યો માટે નાગપટણ, અને સિંહલદ્વીપમાંનું ત્રિકોમાલી બંદર હોલંદને તાબે હતાં તે ઇંગ્રેજ છતી લીધાં.

હૈદર હજી હિમ્મત હાર્યો નહોતો. ૧૭૮૨ માં તેણે ઇંગ્રેજોડે ઝઘડો જારી રાખ્યો. એ વરસમાં કેટલાક જય તેને મળ્યા ને કેટલાક ઇંગ્રેજને મળ્યા. ખહાડુર કૂટસાહેબ આજારી પડવાથી સ્વદેશ ગયો. તેને દેશી સિપાઈ જોડે ખડુ માયા હતી. યૂરોપથી હૈદરની મદદે ફ્રેન્ચ ફ્રાન્સ આવી. ઇંગ્રેજને પણ તેમના દેશથી કુમક આવી. દરિયામાં ફ્રેન્ચ નૌકા સેનાજોડે વઢતાં બેમાંથી એકને ક્રતેહ મળી નહિ. મ-

ઈ. સ.
૧૭૮૨.

દ્રાસમાં ભારે દુકાળ પડ્યો અને ઇંગ્રેજને ધારતી પડવા લાગી તેવામાં તેમના મોટા શત્રુના મરણના સમાચાર આવ્યા. હૈદરઅલીનો કાળ ૮૦ વરસની ઊંમરે ૧૭૮૨ ના છેલ્લા

ઈ.સ.
૧૭૮૨.

માસમાં થયો. તે અભણ, કપટી અને શત્રુના જોવા

ફૂર હતો, પરંતુ લશ્કરી કળામાં ખુબ કાબીલ, દૃઢ મનનો, અને ભારે ઉમંગી અને તેજ પુરૂષ હતો. એને પોતાની પલટણોમાં યૂરોપી નાયકો રાખવા પડતા. પૂર્નિષા અને કૃષ્ણરાવ નામે શ્રાક્ષણો તેના હાથ નીચે ઊપજી ખરચનો વહીવટ કરતા. ટીપુ મલબાર કાંઠે ૪૦૦ મૈલને છેટે વઢતો હતો તેને ખપ્પર કરી, અને તે આવતાં સૂધી મરણની વાત છાની રાખી. ટીપુને માટે તેના ખાપે ૩ કરોડ રોકડ, લાખો રૂપિયાનું ઝવેરાત વગેરે, અને ૧,૦૦,૦૦૦ માણસની ફાજ પાછળ મૂકી.

ટીપુ સાહેબે વિરોધ જાળી રાખ્યો. તેની મદદે બુઢો બુસી સાહેબ ફ્રેંચ ફાજ લઈ આવ્યો. કૂટની જગ્યાએ જનરલ સ્ટુઅર્ટને નીમ્યો હતો તે એ બેને પૂરો પડે તેવો ન હતો. કર્નલ કૂલર્ટન જય પામતો ટીપુની રાજધાની ભણી આવ્યો, એવામાં હેસ્તિંગ્સના અને ખીજાઓના અભિપ્રાય વિરુદ્ધ મદ્રાસના ગવર્નર લૉર્ડ મકાર્ટનીએ ધીરજ ખોઈ સલાહ કરવાને વિછી મોકલી. ઇંગ્રેજ સરકાર અચ્છ કરેછે માટે સંધિ કરેછું એવું ડોળ ખતાવી દોસ્તીના કાલકરાર માંગલોરમાં કર્યા. આ કરારે પણ મદ્રાસ સરકારને તીચું જોવડાવું. સુધારાને ન અનુસરતાં ટીપુએ કટલાક કટીઓને દુઃખ દઈને મારી નાખ્યા હતા, ને ખીજાઓને સંતાપ્યા હતા તેઓ હવે છૂટ્યા.

આવી રીતે થયેલી દોસ્તી ટકાઉ હોય નહિ. બેઉ પક્ષ વઢવાનો લાગ જોતા હતા. ૧૭૯૧ માં મહેસૂરના રાજ્ય જોડે ત્રીજો વધરો ઊઠ્યો. ત્યાર પહેલાં ટીપુએ પાફ-શાહપદ ધારણ કર્યું હતું. કલકત્તેથી ગવર્નર જનરલ લૉર્ડ ક્લર્નવાલિસ પંડે સ્વારી કરવાને આવ્યો, ને ટીપુને હંકારી

ઈ.સ.
૧૭૯૧.

તેનું અર્ધું રાજ્ય મુકાવી ભારે રકમ દંડની લીધી, ૧૭૯૨. આ નુકસાન અને અપમાન સુલતાનથી ખમાયું નહિ. તેણે ફરીને લડવાની તૈયારી કરી. ૧૭૯૮ માં ચોથો વિગ્રહ થયો ને ૧૭૯૯ માં ટીપુનું પાટનગર ઇંગ્રેજ ફોજે હાથે ^{ઈ.સ. ૧૭૯૯.} કરી લીધું, ટીપુ વઢતાં પડ્યો, અને હૈદરે સ્થાપેલા રાજ્યનો અંત આવ્યો. ઇંગ્રેજે જૂના હિંદુ રાજાના કુંવરને તેમાંથી થોડો ભાગ આપી હાલનું મહેસૂર રાજ્ય બનાવ્યું.

પ્રકરણ ૧૬ મું.

હેસ્તિંગ્સના કારભારનો અંત. લૉર્ડ કૉર્નવાલિસનો કારભાર. લૉર્ડ માનિંગ્ટનનો (વેલેસલીનો) અમલ. • સને ૧૭૮૫ થી ૧૮૦૫ સુધી.

કાશિના રાજા ચૈતર્સીધસંખંધી, અજ્ઞેદ્ધાની બેગમો વિષે તથા ખીજાં કટલાંક હેસ્તિંગ્સનાં કર્મો ઇંગ્લાંદમાં ડરેક્ટરોને ગમ્યાં નહિ. તે માટે ચાકરી પરથી હાથ ઊઠાવી ૧૩ વરસ અમલ કરી તે વિલાયત ગયો, ૧૭૮૫. ત્યાં તેનું ઇંગ્લીશ મહારાજાના પ્રધાનો અને ડરેક્ટરો તરફથી સન્માન થયું, પરંતુ પાર્લિમેંટે તેની કરણીનો હિસાબ આપ્યો. તેને શિર કટલાંક તહોમત મુકી તેઓની તજવીજ ચલાવી સે ૧૭૮૮ થી ૧૭૯૫ સુધી ૭ વરસે પૂરી થઈ. એ લાંબી મુદ્દતમાં ક્યારે ચલાવનાર અને ક્યારે સાંભળનારાનો જુસ્સો ઊતરી ગયો, સર્વે કંટાળ્યા, ને હેસ્તિંગ્સ છૂટ્યો. એ મુકરદમાં ખાતે તેને વકીલો વગરેના ખર્ચને માટે દશ લાખ રૂપિયા થયા.

કંપનીનું હિંદીરાજ્ય હવે મોટું થઈ પડ્યું હતું. તેનો વહીવટ તેણે ડરેક્ટરો પાસેથી લેઈ પાર્લિમેંટે નીમેલા અમલદારોને સોંપ્યો ને વેપાર માત્ર ડરેક્ટરોને હાથ રાખવો એવો કાયદો પ્રથમ ફોર્ડસ નામે વજરે આમનીસબામાં મંજૂર કરાવ્યો, પણ

તે રાજને ઠીક લાગ્યો નહિ તેથી તેના વગે કરીને ઊમરાવોની સભામાં નામંજૂર થયો. તેથી પછી થયેલા મુખ્ય પ્ર-
 ઈ.સ. ૧૭૮૪. ધાન પિટ્ટ સાહેબે નવો કાયદો ૧૭૮૪ માં મં-
 જૂર કરાવ્યો તે દેખાવમાં નોખો હતો. પણ મતલ-
 ખમાં ઊપજાને મુખ્ય ખાખતોમાં મળતો હતો. એ કાયદાથી
 ડરેકટરોને હાથ માત્ર નામનો અધિકાર રહ્યો. તેમનામાંથી
 ત્રણ જણની તેમણે ગુપ્ત મંડળી તીમવી તે તેમને નામ કામ
 ચલાવે. એ ત્રણને માથે ઇંગ્લાંદના મહારાજના મંત્રીમંડ-
 લમાંથી છ મંત્રીઓની સભા ખનાવી તેના હૂકમ પ્રમાણે કામ
 ચાલે એમ ઠરાવ્યું. એ છમાં જે પ્રમુખ ઠરે તેને ભરતપંડ-
 ખાતાનો પ્રધાન પ્રાણવો, અને ડરેકટરોનો પ્રમુખ જે અધિ-
 કાર ભોગવતો તે એ ભોગવે એવી મતલખ એની હતી. હિંદની
 કૌસિલમાંથી એક મેમ્બર ઓછો કરી ત્રણ રાખ્યાં અને એ
 ત્રણમાંનો એક હિંદનો સેનાપતિ જોઈએ એવું ઠરાવ્યું. મુખાઈ
 અને મદ્રાસના ગવર્નરોને માટે પણ કૌસિલો ઠરાવી.

આક્ટના નવાખને નાણા ધીરી ધણા ઇંગ્રેજો ન્યાલ થઈ
 ગયા. અતિશે કપટ એમાં ચાલ્યું. એનો નિકાલ સરકારે ધણે
 ખરચે અને મહેનતે કર્યો.

હેરિતંગસ સાહેબના સિધાબ્યા કુડે વીસ માસ સૂધી તેથી
 ઊતરતા દરજના કૌસિલરે કામ ચલાવ્યું. ત્યારપછી ૧૭૮૬માં
 લૉડ કૉર્નવાલિસ નીમાયો. કુસંપ અને પરરાજ્યો જોડે લડા-
 ઇએ બંધ પાંડી રાજ્યમાં સુધારો કરવાની શિખામણ દઈ તેને
 મોકલ્યો હતો. તેણે આવી ઇંગ્રેજ અમલદારોને માંહામાંહે કં-
 કાસ કરતા તથા લાંચથી અને ખીજ અનેક ખોટી રીતે ધન
 મેળવતા અટકાવ્યા. એ કાળે કામદારોના પગાર ટૂંકા હતા ને
 વેપારથી તથા ખીજ આડીવાટે ગરથ જોડવાને સંજોગ વિશેષ
 હતો તેથી તેઓ સૈહજ લાલચમાં લપટાતા. એ અટકાવવાને
 કામદારોના યોગ્યતાપ્રમાણે મુસારા વધાર્યા, પક્ષપાતને છંકી
 કાઢ્યો, ને ચેતવણી આપ્યા પછી સુધારા પ્રમાણે ન વર્તે તેને
 શિક્ષા કરી. એથી વહીવટદારો સુધાર્યા.

ઇંગ્રેજને ગંતુર સિરકાર નામે પ્રાંત આપવાને નિજમે કરાર કર્યો હતો તે અમલમાં લાવવાનો સમય આવ્યાથી ગવર્નર જનરલે તે માગ્યો. નિજમ સરકારે તે આપ્યો અને વિનંતિ કરી કે ઈપુની સામા લડવામાં મદદ કરવાને કટલીક ફોજ મોકલો. લૉડ કૉર્નવાલિસે તે અરજ એવી શરતે કબૂલ કરી કે ઇંગ્રેજના મિત્રની વિરુદ્ધ તે થશે નહિ. એ મિત્રોનાં નામ લખી દીધાં તેમાં ઈપુનું નહતું. એપરથી ઇંગ્રેજ જોડે વિગ્રહ કરવાનું ઈપુને ખાતું જડ્યું; ભાવતું હતું ને વૈચે કહ્યું. ફરી વઢવાનું તેણે ત્યાર પહેલાં ઠરાવ્યું હતું ને તેમાંટે સજ થતો હતો. તે લોભીઓ, કૂર, અને ધર્મીય હતા. પ્રથમ તેણે કાનડા અને કુર્ગ પ્રાંતો ઉપર સ્વારી કરી, ત્યાંના એક લાખ માણસોને પકડી બળાત્કારે મુસલમાન કર્યો, અને કિલ્લાઓમાં રાખ્યા.

તેને જીતવાને નાનાફડનવીસે નિજમ સાથે એકા કર્યોછે એવું જાણી તુંગભદ્રાની ઉત્તરે મુલતાને વેગથી લડાઈ મચાવી. સંખીલા રાજાઓનાં લીધેલાં શહેરો પાછા આપવાં અને પેડેલી ખંડણી દેવી એવી શરતે સલાહ થઈ. તુંગભદ્રા લગીના મૂલકનો ધણી તેને તેમણે સ્વીકાર્યો. ત્યારપછી ઈપુએ મલખાર પ્રાંત ઉપર ચડાઈ કરી અને ત્યાંના નાયર લોકને મુસલમાન થવાનો હુકમ કર્યો; તે હુકમ જોમણે ન માન્યો તેમનાં પ્રાણ લીધા. એ જૂલમથી હજારો આદમી મુસલમાન થયાં ને હજારો ધરખાર અને જન્મજૂમિ તજનાશી ગયાં. ઈપુએ ખંડે નોંધ કરીછે તેમાં લખ્યું છે કે એ વેળા તેણે ૮,૦૦૦ હિંદુ દહેરાં તોડ્યા. પાદશાહ થયો ત્યારપછી તેણે ધર્મ ચલાવનાર પેગમ્બર બનવાની ધારણા કરી હતી.

૧૭૮૯ માં ઈપુએ વિગ્રહની આફત ત્રાવણકાર ઉપર આણી. ત્યાંના હિંદુરાજાનો, કાંઈ વાંક કાઢી, નાશ કરવાને ચઢ્યો. પહેલા હૂમલામાં તેની હાર થઈ એથી તેને ભારે રોષ ચઢ્યો. જણ માસ સૂધી ફરીને તૈયારી

કરી તેણે ખીજ સ્વારી કરી ને જય પામ્યો. ત્રાવણકોરનો રાજા ઇંગ્રેજનો દોસ્ત હતો માટે હવે લૉડ કૉર્નવાલિસ તેની વાડે ચઢ્યો. નિજમ અને મરેઠા એ કામમાં સામીલ થયા. લૉડ કૉર્નવાલિસ પંડે આવી સેનાધિપતિ થયો. ૧૭૯૧. બેંગલોર સર કરી ટીપુની રાજધાની તરફ તે ચાલ્યો. શ્રીરંગપટણથી થોડે છેટે અરિકેરાના રણમાં સુલતાને તેની સાથે સંગ્રામ કર્યો તેમાં તે સજડ હાર પામ્યો. મરેઠાની ફાજ વેળાશર આવી પહોંચી હોત તો એજ વરસમાં શ્રીરંગપટણ જતાત. હરિપંતના ઉપરીપણા નીચે તે રસજળી અને લૂટ કરતી આવતી હતી, કેમકે લૂટ મેળવવી એજ તેમનો મુખ્ય હેતુ હતો. ગવર્નર જનરલે પાછાં કરી એ વરસ ટીપુની કઠલાક મજબૂત ગઢો લેવામાં પૂરું કર્યું.

ઈ.સ. ૧૭૯૨. ખીજે વરસે એટલે ૧૭૯૨ માં તેણે જઈ શ્રીરંગપટ-
ણને ઘેરો નાખ્યો. ટીપુએ નિરુપાય થઈ અર્ધ રાજ્ય અને ત્રણ કરોડ રૂપિયા ઇંગ્રેજને, અને ૩૦ લાખ રૂપિયા મરેઠાને આપી સલાહ કરી. લૉડ કૉર્નવાલિસે જીતેલા મૂલક-માંથી કુર્ગ દેશ તેના અસલ રાજાને પાછો આપ્યો. નિજમ અને મરેઠાએ ભાગ લેવાભેગ મદદ કરી નહતી, અને દગો કર્યો હતો, તોપણ ગવર્નર જનરલે તેમના હિસ્સા તેમને આપ્યા. શત્રુપાસેથી લૂટેલું કે કરારથી મળેલું ધન હોય તેમાંથી કટલોક ભાગ ફાજને વહેંચી આપવામાં આવેછે. એ વહેંચણુ દરજા પ્રમાણે વધતી ઓછી હોયછે. આ વેળા સેનાપતિ લૉડ કૉર્નવાલિસને ભાગે પાંચ લાખ રૂપિયા આપ્યા તે તેણે ફાજને ભેટ કર્યા. જનરલ મેડોસે પણ તેમ કર્યું.

બંગાળા ધંલાકામાં ખેડતો પાસેથી જમીનની વજે-બિધરાવી સરકારમાં ભરનારા બિધરાતદાર હતા તેમને યાવત્ ચંદ્ર દિવાકરના પટા લૉડ કૉર્નવાલિસે સને ૧૭૯૩ માં કરી આપ્યા. વિ-ધોદીના દરમાં સરકારથી વધારો ન થાય એવી કેબૂલાત એમાં છે. મુસલમાનોએ દેશ જીત્યો ત્યારે જે જમીનદારો હતા તેમાંના ધણોકને ગણોત વસૂલ કરી સરકારમાં ભરવાના કામપર કાયમ

રાખ્યા હતા. કંપનીનો અમલ થતાં પ્રથમ તો એમના દાવા મંજૂર રાખ્યા નહિ, પણ પાછળથી તેમને દશ વરસના પટા આપવામાં આવ્યા હતા. લૉર્ડ કૉર્નવાલિસે એ પટાને વંશપરંપરા કરી તેમની કનેથી હરવરસે અમુક રકમ લેવાના ઠરાવ કર્યા. એથી તેઓ જમીનના ધણી થયા. તેઓ ખેડુતો જોડે જ કરાર કરે તેમાં સરકારે વચમાં પડવું નહિ એવી શરત હતી. ઇંગ્લાંદમાં સરકારે એ કામ મંજૂર રાખ્યું. એ ગવર્નર જનરલે દીવાની અને ફ્રાજદારી અદાલતો માટે કાયદા ઠરાવ્યા. ફ્રાજદારી કાયદા એવા ખામી ભરેલા હતા કે તેથી પોલીસને લોકપર જુલમ કરવાનું ફાવ્યું. વળી ન્યાયખાતામાં દેશીઓને રાખ્યા નહિ તે મોટો ગેરઈન્સાફ હતો. આંગળ સરકારે તેમાં સુધારો કર્યો.

એજ વરસમાં (૧૭૯૩ માં) લૉર્ડ કૉર્નવાલિસનો અમલ પૂરો થયો, ને તેની જગ્યાએ કંપનીની સિવિલ સર્વિસનો સર જન શોર નીમાયો. સ્વતંત્ર દેશી રાજ્યોના રાજકાજમાં હાથ ન ધાલવો એવો એનો ઠરાવ હતો તથા એનો કારભાર નખજો પડ્યો, અને મરેઠા અને ટીપુ સુલતાન નજરમાં આવે તેમ વર્તી શક્યા. ઇંગ્રેજની જોડે જખરી પાથ ભીંડી શકવાની તૈયારી કરવામાં ટીપુનું લક્ષ લાગ્યું; પેન્થાએ નિજામને ઝૂડી હલકા કર્યો. કર્ણાના યુદ્ધમાં તેને નીચો પાડ્યો.

કર્ણાટકનો ધરડો નવાખ મેહમદઅલી ૧૭૯૫ માં પુઠકળ દેવું મૂકી મરણ પામ્યો. લેણદાર સંઘળા કંપનીના સરકારી નોકર હતા તેમણે દગા ફટકા ધણા કર્યા હતા. મયત નવાખના ખેટાને ગાદીએ બેસાડ્યો. તેના ઉડાઉ પાપતું કરજ પતાવતાં કચાટ ધણી થઈ અને કરોડો રૂપિયા ઇંગ્રેજ સરકારને ખરચવા પડ્યા. ૧૮૦૧ માં નવાખને પેન્શન આપી તેના મૂલકને ખાલસા કરી મદ્રાસે ઇલાકામાં ભેળી દીધો.

અયોધ્યાનો નવાખ અસફ-ઉદ-દૈલા એટલો કમઅકલ અને વિષયી હતો કે રાજકાજ ઉપર કંઈ લક્ષ આપી શકતો નહિ. ઇંગ્રેજની મદદ વગર તેને હાથ રાજ્ય રહેતજ નહિ. તેનું મરણ ૧૭૯૭ માં થયું. તેનો અનૌરસ દીકરો વજીર અલી પાટે ખેડો, પણ તેને ગવર્નર જનરલે ઉઠાડી અસફના ભાઈ સાદત-અલીને નવાખ ખનાવ્યો. વજીર અલીના હૂમલાથી સર જન મુશ્કેલીએ ખચ્યો. તેને કાશિમાં લઈ જઈ નજરકેદ રાખ્યો. ખંડ મચાવી ત્યાંના રૈસિડેટ ચેરી સાહેબને તેણે મારી નાખ્યો.

ઇંગ્રેજ ફ્રાન્સે તેને પકડી કદમાં પૂર્યો. ૧૭૯૮ માં સર ઈ. રા. ૧૭૯૮. જોન શોર ઓધો છોડી વિલાયત ગયો અને તેને ઠામે લૉડ માર્નિંગ્ટન થયો. અને આગળ લૉડ વેલેસ્લી એ ઇલકાબ માળ્યો માટે તે નામ વાપર્યું છે.

નવો ગવર્નર જનરલ પ્રિશાળ ખુદિનો હિંમતવાન નર હતો. તે વિદ્વાન અને રાજકાજમાં કુશળ હતો. એણે દેશી રાજ્યોના રક્ષણને માટે ફ્રાન્સે આપી તથા યુદ્ધોમાં ફતેહ કરી ઇંગ્રેજ રાજ્યને હિંદમાં સર્વોપરી કર્યું. અયોધ્યાના નવાખને સહાયકારક ફ્રાન્સ આપી તેનું રક્ષણ હેસ્તિંગ્સ સાહેબે કર્યું હતું. તેના પછીના બે ગવર્નર જનરલોએ તે રીત પસંદ કરી નહિ. લૉડ વેલેસ્લીને તે ખુબ ગમી. જો રાજા કે નવાખ એવી ફ્રાન્સ માગે તેને આપવી ને તેના પગાર વગેરેનો ખર્ચ તેની પાસેથી લેવો તથા તેણે ઇંગ્રેજ સરકારની રજાવિના કાજ જોડે વિગ્રહ કે સલાહ કરવી નહિ; ઇંગ્રેજની કુમકે માગે તેવારે મોકલવાને કવાયતી ફ્રાન્સ કરાર પ્રમાણે રાખવી; સારાંશ, કે ઇંગ્રેજને આધીન રહી રાજ કરવું, ને ઇંગ્રેજે તેનું રક્ષણ કરવું. મૂળની હેસ્તિંગ્સની ધારણામાં વધારો કરી આવી ગોઠવણા ધણા દરખાશે જોડે લૉડ વેલેસ્લીએ કરી.

પાછલા બે ગવર્નર જનરલોની વર્તણુકથી ઇંગ્રેજ રાજ્યને ભય ઉત્પન્ન થયું. નિજમ ઉપર મરેઠા ચઢ્યા તેવારે તેને ઇંગ્રેજ

કુમક ન કરી ને માર ખાવા દીધો તેથી તેણે નારાજ થઈ ક્રૈચ ફોજને પોતાની મદદે રાખી. સિંધીઆ અને ટીપુની ફોજનું કામ પણ ક્રૈચ નાયકો ચલાવતા હતા. લૉડ વેલેસ્લીએ પ્રથમ નિજામને સમજાવી તેના રાજ્યમાંથી ક્રૈચને કઢાવ્યા ને ઇંગ્રેજ ફોજ તેના રક્ષણને માટે આપી. મરેઠી દરખાસ્તમાં નાનાબ્ડન-વીસ વિચારવંત નર હતો તે એવો કે ઇંગ્રેજ ફોજને રાજ્યના રક્ષણને માટે રાખવી એ પ્રતંત્ર થવા ખરેખર છે, ને તેથી પ્રજા પરાક્રમહીન થઈ જશે. તેણે સ્વતંત્રતા પસંદ કરી ઇંગ્રેજની મદદ સ્વીકારી નહિ, પણ મરેઠી રાજ્યની અવસ્થા એવી ખગડી હતી કે તેની ધારણા ખર આવી નહિ.

છ વરસ થયાં ટીપુસાહેબ ઇંગ્રેજ જોડે વૃઢવાને સજ થતો હતો. ક્રૈચ નાયકોએ તેના લશ્કરને શિખવી સારી હાલતમાં આણ્યું હતું. ઇંગ્રેજને હિંદી દ્વીપકલ્પમાંથી કહાડવામાં ફ્રાંસની કુમકને માટે ટીપુ કોશીશ કરતો હતો, તે વાત જાહેર થવાથી ગવર્નર જનરલે ટીપુપાસે એ ખાખત જવાખ માગી વિગ્રહની તૈયારી કરી. તે અને તેનો નાનો ભાઈ આર્થર વેલેસ્લી (ઇંગ્લાંડનો આ સૈકાનો સર્વોત્તમ વીર) મદ્રાસ આવ્યા. ક્રૈચની સોખત મૂકી નિજામની પેઠે ઇંગ્રેજની દ્વેષ્ટી કરવાના નવા કરાર કરવાને ટીપુને લખ્યું પણ તેણે માન્યું નહિ. ફ્રાંસના અધિપતિ નેપોલિઅન બોનાપાર્ટને તથા કૅપિલના પાદશાહ જમાનશાહને પત્રો મોકલી ઇંગ્રેજને નાબુંદ કરવાની, તે ગોંઠણ કરવા લાગ્યો. એ જોઈ ૨૧,૦૦૦ આણસંની એક ફોજ કર્ણાટકથી જનરલ હારિસનના ઉપરીપણા નીચે ચાલી, અને દશ હજાર સિપાઈની નિજામની મદદગાર સેના કર્નલ વેલેસ્લી અને કપ્તાન માલ્કમ (આગળ સર જન માલ્કમ થયો તે) ના તાખામાં તેને આવી મળી. પીજી લશ્કર મુંબઈથી ૬,૦૦૦ સિપાઈનું જનરલ સ્ટયુઅર્ટના હાથ તળે મલખાર કાંઠાભણી ચઢ્યું. મુંબઈના લશ્કરને ટીપુએ સદાશિર આગળ અટકાવ્યું, પણ ૨,૦૦૦ આણસ મરવાં તેને પાછા હઠવું પડ્યું. પછી તેના પાટનગરથી

૪૦ મેલપર માલવેલી આગળ તે કર્ણાટકની સેના સામો વઢ્યો ને પરાજય પામ્યો. ત્રીજવાર શ્રીરંગપટણ આગળ ખેંટની ફાળે મુકાપલે આવી ઠરી. ભય અને નાઉમેદીથી ટીપુનું ચિત્ત હવે ખેંટુપાકણું થયું; શું કરવું તે તેને સૂઝે નહિ. ફકિરો કને ખંદગી કરાવવાં લાગ્યો; જોશીઓની પાસે જન્મોત્તરી જોવડાવવા લાગ્યો; ને પ્રાજ્ઞણોને તેમના દહેરામાં અનુજ્ઞાન કરવા ખેસાડયા. એમ મુસલમાનોની અને હિંદુઓની કૃતેહ મેળવવાની ધર્મની ક્રિયાઓ કરાવી. જે નિર્દય જૂલમ તેણે હિંદુ ધર્મવાળાના ઉપર ગુજાર્યો હતો તે જૂલાવી તેમને અનુકૂળ કરવા ઇચ્છતો હશે, કે ખીકથી વેહેમી થયો હશે. તેનું કાળજી ઠકાણે ન હોય એવું જણાયું. જે ખપ્પડદારી તેણે પહેલાં ખતાવી હતી તે આ આખર વેળા જતી રહી. શહેરનો કાટ તોપના ગોળાથી તોડી સને ૧૭૯૯ ના મે માસની ૪ થી તારીએ ઇંગ્રેજ ફાળે હથાં કરી ગઠ હત્યો. ટીપુ તેમાં વઢતાં પડ્યો. જેટલા ઇંગ્રેજો તેને હાથ આવ્યા હતા તેમને તેણે મારી નખાવ્યા હતા, તો એના ઉપર ઇંગ્રેજને શાની દયા આવે? તેની હિંદુ પ્રજા પણ તેના જૂલમથી આ વેળા છૂટી. તેના રાજ્યમાંથી કટલોક ભાગ મહેસૂરના જે હિંદુરાજને હૈદરે પદભ્રષ્ટ કર્યો હતો તેના દરિદ્રતામાં પીડાતા પાંચ વરસના કુંવરને આપ્યો, અને પાકીના પ્રાંતો ઇંગ્રેજ અને નિજામે વહેંચી લીધા. સયત સુલતાનના પુત્રોને છવાઈ ખાંધી આપી વેલોરમાં રાખ્યા. આ કૃતેહને માટે લૉડ વેલેસ્લીને ઇંગ્લાંદમાં નહુ સામાશી મળી.

સને ૧૮૦૦ માં ઇંગ્રેજે સૂરતના નવાખને પેન્શન આપી તેની કનેથી તે શહેર અને તેનાં પરગણાં લઈ લીધાં.

અજોધ્યાનો નવાખ સાદત અલી તેની રૈયત ઉપર ભારે જૂલમ કરતો, અને રાજ્યમાં ઘણો ગેરખંદાખસ્ત થયો હતો. ગવર્નર જનરલે વચમાં પડી સારો ખંદાખસ્ત કર્યો. ઇંગ્રેજ સરકારની કુમકને માટે જે ફાજ રાખ-

વાનો ઠરાવ હતો તેની માઠી હાલત હતી માટે તેના અરચને પેટે કેટલોક મૂલક નવાખને કપાત્તેથી છોડાવી ખાલસા કર્યો. “વાયવ્ય પ્રાંતો,” એ નામે ઈલાકા આગળ એ મૂલકનો ખત્યો. ભરતખંડના વેપારનો ઇન્જરો હતો કંપનીને હાથ હતો. ૩,૦૦૦ ટન સૂંઢીનો માલ લઈ જવાની ખીજ વેપારીઓને ડરેકટરોએ છૂટ આપી હતી. લૉડ વેલેસ્લીના ઉદાર દીલમાં તો એમ ઇચ્છું કે કુલ છૂટ આપવી. એથી સ્વર્થી ડરેકટરો તેનાથી નારાજ થયા ને તેનાં કરેલાં કામ તેમણે નામંજૂર કર્યાં. એથી કંટાળી તેણે રાજીનામું મોકલ્યું, પણ ડરેકટરોએ તેને એક વરસ વધારે રહેવાને વિનતિ કરી તે તેણે માની. એ વરસમાં તેણે અધ્યાપિ સ્વતંત્ર રહેલા મરેઠાને ખોખરા કરી આખા હિંદી દ્વીપકલ્પમાં ઇંગ્રેજ સત્તાને સર્વોપરી કરી.

આગળ કહી ગયા છીએ કે મરેઠી રાજ્યમાં કુસંપ પેડાં હતો. ખાયલા અને વિપથી ખાજરાવથી મરેઠી સરદારો અવરાઈ શકાયા નહિ, અને તેઓ માંહોમાંહે કલહ કરવા લાગ્યા તેમાં દોલતરાવ સિંધીઆને ખાજરાવ મળ્યો. જસવંતરાવ હુલકરે તેમની ફ્રાજને ચૂકવી પુણે આવી તે શહેર લૂટ્યું. ખાજરાવ પેશ્વા નાશી વસાઈ ગયો, ને ઇંગ્રેજે તેમ પુણે આવી રાજ્ય પાછું અપાવ્યું. એ માટે તેણે ઇંગ્રેજ ફ્રાજને પોતાના રક્ષણને માટે રાખી તેને લગતી શરતો નિજામાદિ ખીજ શાજની પેઠે કપૂલ કરી પરાધીન થયો.

પેશ્વા અને ઇંગ્રેજ વચ્ચેનું એ કરારનામું વસાઈમાં થતું હતું તે વારથીજ દોલતરાવ સિંધીઆ અને વરાડનો રધુજ ભોંસલે તેની વિરુદ્ધમાં હતા. પેશ્વાએ તે સ્વીકાર્યાથી તેમને ઇંગ્રેજ જોડે આણખનાવ થયો. જનરલ વેલેસ્લીએ પુને જઈ હોલકરને નસાડ્યો, પેશ્વાને તેમાં દાખલ કર્યો, અને સિંધીઆ તથા ભોંસલેને કહાંવું કે એક માળવે જવું અને ખીજએ વરાડમાં પોતપોતાના રાજ્યમાં જવું, તેમ કરેથી ઇંગ્રેજ ફ્રાજ પુનેથી જશે. બેઉએ તેનું કહેણ માન્યું નહિ, તથા વિગ્રહ ચાલ્યો.

લૉડ વેલેસ્લીએ ચોતરફથી તેમના ઉપર સેનાઓ મોકલી. એમ આ ખીજા મરેઠી વિગ્રહનો આરંભ થયો. જનરલ વેલેસ્લી નવેક હજાર માણસની ફાજ સાથે અહમદનગર આવ્યો; આઠેક હજાર આદમીની ફાજ ગોદાવરીને કાંઠે ગઈ; ત્રીજી ફાજને કળણા અને તુંગભદ્રાને વચગાળે રાખી. સાતેક હજાર સિપાઈની સેના ગૂજરાતમાં હતી; હિંદુસ્તાનમાં ૧૦,૫૦૦ નું લશ્કર લૉડ લેકની સોડે હતું; બુંદેલખંડપર ચઢવાને ૩,૫૦૦ જોદ્ધા અલાહાબાદમાં રાખ્યા; ભોંસલેના રાજ્યને પૂર્વ છેડે કટક છે તેપર જવાને પાંચેક હજારને તૈયાર કર્યા. એથી મરેઠી રાજા કેવા ઘેરાયો તે નકશાપરથી સમજાશે. એ વેળા દિલ્હીથી કાવેરી નદી અને મહાનદીથી ખંભાતી અખાત સૂધી મરેઠી અમલ હતો.

સિંધિઆ અને ભોંસલેના ૫૦,૦૦૦ ઘોડેસ્વાર, ૩૦,૦૦૦ કવાયતી પાયદળ, અને મસ તોપોની ફાજ યૂરોપી નાયકોની સરદારી નીચે હતી, તે ઊપરાંત લૂટાડ વગર બંદોખસ્તી સ્વારો પુષ્કળ હતા. જસવંતરાવ માળવામાં લૂટકાટ કરતો હતો તે એક પક્ષમાં ભાગ્યો નહિ.

વેલેસ્લીએ અહમદનગર સર કર્યું, અને ગોદાવરીની ફાજે ઝાલના લીધું. ત્યારપછી બેઠે ફાજે અસાઈ ભણી ચાલી. અહીં દુશ્મનની સેના હતી. વેલેસ્લીનું લશ્કર એક દિવસ વહેલું આવી પહોંચ્યું. આવતાં દારને તેણે હુમલો કર્યો. સિંધિઆની કવાયદી પલટણોના ૩૬,૦૦૦ માણસ અને મોટું તોપખાનું તથા ૨,૦૦૦ સ્વાર તથા ભોંસલેના સ્વારનો મોટો જયો હતો. વેલેસ્લીની ફાજમાં ધ્યાદલ અને સ્વાર મળી માત્ર ૪,૫૦૦ માણસ હતાં. યુદ્ધની શરૂઆતમાં દોલતરાવ અને રઘુજી બંને લશ્કર છોડી નાઠા. સને ૧૮૦૩. તોપણ સિંધિઆની પલટણો અને ગોલંદાજે બહુ જલાદુરીથી વઢ્યા. તેમનાં ૧૨,૦૦૦ માણસ મુઆમ અને ઇંગ્રેજ ફાજનાં દોઢ હજાર પડ્યાં. ઇંગ્રેજને અંતે મોટો જય મળ્યો. ત્યારપછી આશીરગઢ, ખરાનપુર, ભરચ, પાવાગઢ, વગેરે તેમણે જીત્યાં.

હિંદુસ્તાનમાં દિલ્હી આગળ લૉર્ડ લેકે સિંધિઆની પલટણોને હરાવી તે શહેર જીત્યું. એથી પાદશાહ શાહઆલમ ખીજો ઇંગ્રેજને હાથ આપ્યો. આગ્રા સર કરી લૉર્ડ લેકે મેવાડમાં ગયો. અહીં લાસવારી આગળ સિંધિઆની પલટણો તથા તોપો હતી. લૉર્ડ લેકે તેમના ઉપર ધસારો કર્યો. જંગ ભારે થયો, પણ આખરે ઇંગ્રેજને પૂરી ફતેહ મળી. સને ૧૮૦૩.

એ ઇંગ્રેજ ફ્રાન્સેએ બુંદેલખંડ અને કટક પ્રાંત વશ કર્યા, ને દક્ષણમાં આર્ગમ આગળ વેલેસ્લીએ સિંધિઆ અને ભોંસલેને ખીજી લડાઈમાં હરાવ્યા, સને ૧૮૦૩. હવે લાચાર થઈ ભોંસલેએ દેવગામને મુકામે કટક, ખાલાસોર, વર્ધાનદીનાં પશ્ચિમ કાંઠાનો તથા ખીજો કેટલોક મૂલક ઇંગ્રેજને આપી તથા તેના પાડોશી પેઢાની અને નિજમની જોડે જ્યારે વાંધો ઊડે ત્યારે ઇંગ્રેજ સરકાર પંચ થઈ જે હરાવે તે કબૂલ કરવું, અને ઇંગ્રેજના પરદેશી શત્રુમાંના કાંઈને નોકરીમાં રાખવા નહિ એવી બોલીએ સંધિ કરી. સિંધિઆને પણ સલાહ કરવાની ફર પડી. તેણે જમના અને ગંગાની વચગાળેનો મૂલક, જેપુર, જોધપુર, અને ગોહદની ઉત્તરનો પ્રદેશ, અહમદનગર

ઈ. સ.
૧૮૦૩.

અને ભરૂચ તથા અજંજ ધાટ અને ગોદાવરીની વચ્ચેના પ્રાંતો ઇંગ્રેજને આપ્યા. એ કરાર સિરજી-

અંજ નામે ગામને મુકામે થયો.

વઢવાનો અનુકૂળ વખત ખોઈ હવે જસવંતરાવે હોલકર ઇંગ્રેજ જોડે લડવા આપ્યો. તેણે ઇંગ્રેજ કંને મૂલકે માગ્યો તથા બ્રિટિશ રક્ષણમાંનાં રજપૂત રાજ્યોને તેણે સતાવ્યાં. ૧૮૦૪ માં એની સાથે વધરો ચાલ્યો. તે ત્રીજો મરેઠી વધરો કહેવાયછે. પ્રથમ હોલકરને ફતેહ મળી. તેની સામે બ્રિટિશ ફ્રાજ લઈ કર્નલ માન્સન આપ્યો તેનો પરાજય થયો. તોપો અને સરસામાન છોડી તેને ભાંગવું પડ્યું. જસવંતરાવે દિલ્હીપર હથ્થાં કર્યો પણ તેમાં ફાપ્યો નહિ. ઢિંગગઢ આગળ ફેજર અને માન્સને તેનો પરાજય કર્યો ને તેની ૮૭ તોપો લીધી. લૉર્ડ લેકે ફરકાખાદ આ-

ગળ તેની ખીજ ફેળને હરાવી તેનો ધાણુ વાળ્યો. પછી દિગગઢ જીત્યો. એ કિલ્લો ભરતપુરના જાટ રાજાનો હતો. તે હોલકર તરફ થયો હતો. હોલકરની રાજધાની ઇંદોર તથા તેની ખીજ કિલ્લા તાપ્તે કરી ઇંગ્રેજ ફોર્સે ભરતપુરને ઘેર્યું. રાજાએ માંદર રહી મોટી ખલાફરીથી તેનો ખચાવ કર્યો, ને ઇંગ્રેજના ચાર હથા પાછા વાળ્યા, પણ અંતે નમ્યો. ૨૦ લાખ રૂપિયા આપી તથા હોલકરને તજ તેણે સલાહ કરી.

હવે લૉડ વેલેસ્લીનો સમય પૂરો થયાથી તે સ્વદેશ ગયો, ૧૮૦૫. તેના મહાન્ કર્મો ડરેક્ટરોને ગમ્યાં નહિ; તોપણ તેને મહાન પુરૂષ માની વીસ લાખ રૂપિયાનું ઇનામ આપ્યું અને તેની મૃતિ કંપનીના દિવાનખાનામાં મૂકાવી.

પ્રકરણ ૧૭ મું.

લૉડ કૉર્નેવાલિસ તથા સર જ્યાર્જ બારલો, લૉડ મિન્ટો, અને લૉડ હેરિતંગસના અમલમાં બનેલા બનાવ. ૧૮૦૫ થી ૧૮૨૩ સુધી.

લૉડ કૉર્નેવાલિસ. સર જ્યાર્જ બારલો.—મહાત્મા લૉડ વેલેસ્લીએ જીતેલું વિશાળ રાજ્ય અને મોટી સત્તા ઇંગ્રેજને પચ્ચરો, અને તે સર્વનો બંદોબસ્ત રાખી શકાશે એવી ખાતરી ઇંગ્લાંડના સંઘના રાજ્યાધિકારીને થયેલી ન હતી, ને કંપનીની નજર નાણાં મેળવવાપર વિશેષ હતી. તેના ડરેક્ટરોને લાગ્યું કે પેદાશથી ખર્ચ વધી પડશે, માટે લડાઈઓ બંધ પાડી લૉડ વેલેસ્લીની તરેહથી ઊલટા ચાલવાની શરતે તેમણે લૉડ કૉર્નેવાલિસને ખીજ વાર ગવર્નર જનરલ હરાવી મોકલ્યો. કલકત્તે આવી તે લૉડ લેકની છાવણીએ જવા નીકળ્યો, પણ માર્ગમાં તેનો કાળ થયો. એથી કૉસિલના વડા મેમ્બર સર જ્યાર્જ બારલોને હાથ તેનો ઓધો આવ્યો. તેનો અભિપ્રાય મથત લૉડના અભિપ્રાયને

મળતો હતો. લૉર્ડ લેકના મતને નામંજૂર કરી તેણે જતાંયલા હોલકરને તેનો મૂલક પાછો આપી તેની જોડે સલાહ કરી. હોલકરની વહીરે એ વેળા સિંધિઆ ચઢ્યો હતો તેનું મન મનાવી તેને મળુ શાંત પાડ્યો. સને ૧૮૦૫.

સને ૧૮૦૬ માં મૈદ્રાસ ઇલાકામાં વેલોરની છાવણીમાં ઇંગ્રેજની દેશી ફાજે બળવો કર્યો. ત્યાં માલુદીપુના કુવરોને રાખ્યા હતા તેમણે એ કાચમાં ઉત્તેજન આપ્યું હતું. ઇ. સ. ૧૮૦૬. બંડપોરેએ ૧૧૩ ઇંગ્રેજોને કતલ કર્યા. ત્યાંથી ૧૬ મૈસુર અર્કાટમાં કર્નલ ગિલેસ્પીના હાથ નીચે થોડી ફાજ હતી તે લઈ ઝડ આપી તેણે ફિતૂર કરનારાને હરાવી સજા કરી.

લૉર્ડ મિન્ટો.—ખ્રીજે વર્ષ ગવર્નર જનરલની જગાએ લૉર્ડ મિન્ટોને મોકલ્યો. ૧૮૦૭. ત્રાવણકોરના રાજા જેડે ઇંગ્રેજને આણખનાવ થયો, ને તેના દિવાને કટલાંક ઇ. સ. ૧૮૦૭. ઇંગ્રેજોને દરિયામાં ડૂબાવી માર્યા. ઇંગ્રેજ સરકારે તેના રાજ્યને જપ્ત કર્યું. દિવાન આપઘાત કરીને મરી ગયો ને તેના ભાઈને સરકારે ફાંસી દીધી. ૧૮૦૮. સને ૧૮૧૩

માં રાજાને રાજ્ય પાછું આપ્યું. મારિસ, ખુર્જાન, ઇ. સ. ૧૮૦૮. વગેરે ટાપુઓમાં ફ્રેન્ચ થાણાં હતાં ને ફ્રેન્ચ જોડે એ વેળા ઇંગ્રેજને વિગ્રહ હતો, તેથી તે ટાપુઓ ઇંગ્રેજે જીતી લીધા. એ વખતે પંજાબનો જોરાવર શીખ રાજા રણજીતસિંગ હતો. આપ્પા દેશમાં તેણે મોતાની સત્તા એસાડી શીખ રાજ્યને મન્યૂત કર્યું હતું. ગવર્નર જનરલે તેના દરબારમાં વકીલ મોકલી કરાર કરાવી લીધો કે સતલજના ઇંગ્રેજ રાજ્ય ભણીના કાંઠા પર તાંકુકદારોને તેણે છેડવા નહિ. તેજ પ્રમાણે સિંધ, કાબુલ અને ધરાનના અધિપતિઓ જોડે મૈત્રી કરી કબૂલાત લીધી કે તેમના મૂલકમાં ઇંગ્રેજના દુશ્મનની ફાજને એસવા દેવી નહિ. બુંદેલખંડમાં ખખેડો ચાલતો હતો ત્યાં લૉર્ડ મિન્ટોએ ફાજ મોકલી બંદોબસ્ત કર્યો. સને ૧૮૧૩ માં તેની જગાએ લૉર્ડ હેસ્ટિંગ્સને વિલાયતના કામદારે મોકલ્યાથી તે પાછો સ્વદેશ ગયો.

સને ૧૭૯૩ માં ઇસ્ત ઇંડિઆ કંપનીને ઇંગ્લાંડમાં સરકાર તરફથી ચીન તથા ભરતખંડના વેપારનો ઇજારો ૨૦ વરસ સુધીનો મળ્યો હતો. આ મુદત પૂરી થયાથી તેણે ફરીને ઇજારાની સનદ માગી, પણ પાર્લિમેંટે તેને એકલા ચીનના વેપારના ઇજારાનો પટો લાખી આપ્યો. હિંદના વેપારની છૂટ સર્વ ઇંગ્રેજોને આપી. ૧૮૧૩ થી કલકત્તાને માટે ઇંગ્રેજ ધર્મનો વહીવટ કરવાને ખિરાપની નિમણુક થઈ, અને તેના હાથની ઊતરતી પંક્તિના પુરોહિતોને મુંબઈ અને મદ્રાસને માટે નીમ્યા.

લાર્ડે હોસ્ટિંગ્સ.—એ ઉમરાવ ૧૮૧૪ માં કલકત્તે આવ્યો. એ ઇંગ્લો હોશીઆર અને અનુભવી પુરુષ હતો. નવ વરસ લગી એણે ભરતખંડમાં ખખરદારી અને દુહતાથી અમલ કરી ઇંગ્રેજ રાજ્યનો દોર વધારી આપાદ કર્યું. રાજ્યની લગામ હાથમાં લીધી તેવારે સરકારને નાણાંની તંગી હતી, અને કેટલાંક દેશી રાજ્યો જોડે વાંધા ચાલતા હતા. નેપાળમાં ગૂરખાં નામે લોકને હાથ રાજ્યસત્તા હતી. તેમના રાજ્યે ઇંગ્રેજનો કેટલોક મૂલક દખાવ્યો હતો, અને ઇંગ્રેજનાં કેટલાંક મા-

ઈ. સ.
૧૮૧૪.

ણસોને મારી નાંખાવ્યાં હતાં, માટે ગવર્નર જનરલે તેના ઉપર સ્વાઈ મોકલી. ૧૮૧૪. ભરતખંડમાં અઘાપિ જેવા શત્રુ ઇંગ્રેજને મળ્યા હતા તેવા પાયલા આ પહાડી લોક ન હતા. તેઓ ઠરીને ઊભા રહી યુદ્ધ કરવા લાગ્યા. તેમના પહાડી કિલ્લા અને ઘાટોપર કરેલા ઇંગ્રેજ ફોજના હુમલા પાછા વાળ્યા. આ હારના સમાચાર જાણી હિંદના જે રાજ્ય ઇંગ્રેજથી નારાજ હતા તેઓ મલકાવવા લાગ્યા. મરેઠાના પગમાં જોર આવ્યું. પણ ખીજે વરસે એટલે ૧૮૧૫ માં જનરલ આચરજોનીએ ગૂરખા ફોજનો પરાજય કરી ઇંગ્રેજનું નામ રખ્યું. ગૂરખાના મહારાજે કેટલોક મૂલક આપી ઇંગ્રેજ જોડે સંધિ કરી. ૧૮૧૬.

ઈ. સ.
૧૮૧૬.

મરેઠી રાજ્યનું થડ જે પેશ્વા સરકાર તેણે ઇંગ્રેજ ફોજ મદદ રાખી સ્વતંત્રતા ખોઈ હતી, તેમજ વડોદરાના ગાયકવાડે પણ

કર્ણુ હતું. એમાં ગાયકવાડ તો ગર્વ છોડી ઇંગ્રેજને આંધીન રહ્યો, તેથી તેનું રાજ્ય આજપર્યંત હયાત છે. પેશ્વાથી ટકાવું નહિ. મોટા મરેઠી સરદારોએ ખાજીરાવની આમન્યા પાળી નહિ, અને ઇંગ્રેજ જોડે સાચવટથી નંવર્તી તેમનાથી છૂટવાનો પ્રયત્ન પેશ્વાએ કર્યો તેથી તેની પુનાની ગાદી ડૂબી. દોલતરાવ સિંધિઆએ ૧૮૧૦ માં ગ્વાલિયરમાં પોતાની રાજધાની કરી. જસવંતરાવ હુલકર ગાંડો થયો તેથી તેનું રાજકાજ અમીરખાન નામે પઠાણ સરદાર ચલાવવા લાગ્યો. એ પઠાણ પોતાને માટે રાજ્ય મેળવવાને કાશીશ કરી. તે મોટો કપટી લૂટારો હતો. ઉદેપુરના રાણાને કૃષ્ણાકુમારી નામે અતિ રૂપાળી કન્યા હતી તેને વરવાને જોધપુર અને જોધપુરના રાજા વઢ્યા. દુષ્ટ અમીરખાનની સલાહથી રાણાએ કુંવરીને વીખ દઈ ટેટો પતાવ્યો.

સને ૧૮૧૭ માં ખાજીરાવ પેશ્વાના દરબારમાં એલ્ફિન્સ્ટન સાહેબને રેસિડેન્ટ ઠરાવી મોકલ્યો. ઇંગ્રેજથી છૂટવાને પેશ્વા ગુપ્ત કાવતરાં કરતો હતો તે એ સાહેબના જ્ઞાન-
ઈ. સ. ૧૮૧૭.
 ણમાં આવ્યાં. ત્રિંપકલ ડેંગલે કરીને કાઢી નીચ માણસે ખાજીરાવને ખદસલાહ દઈ ખરાબ કર્યો. એના સ્વભાવ મળતા આવેથી તેમને ખુબ ખનતું ખાજીરાવે તેને પ્રધાન ઠરાવ્યો. એ પ્રધાને જૂલમ કરી લોકને ત્રાસ પમાડ્યો. દરબારી નોકરો સઘળા લાંચીઆ અને જૂઠા થઈ ગયા હતા. તેમણે સત્ય અને ન્યાયને કાઢી મૂક્યાં હતાં. ઇંગ્રેજથી છૂટવાને માટે પેશ્વાએ સિંધિઆ, હુલકર, અને જોસલેં જોડે ગુપ્ત મસલત કરવા માંડી. ગાયકવાડ પાસે પેશ્વાનું માગણું હતું તેનો ફડકો કરવાને ઇંગ્રેજ સરકારની ખાંહેધરીથી ગાયકવાડનો પ્રધાન ગંગાધર શાસ્ત્રી પેશ્વાના દરબારમાં ગયો. ખાજીરાવની સંમતિથી ત્રિંપકલ એ તેને પંઢરપુરમાં મારી નંખાવ્યો. એલ્ફિન્સ્ટન સાહેબે લડાઈની ધમકી આપવાથી પેશ્વાએ ત્રિંપકલને પકડી ઇંગ્રેજ છાવણીમાં મોકલ્યો. ઇંગ્રેજે તેને થાણાના કિલ્લામાં કેદ કર્યો પણ ત્યાંથી તે નાઠા, ને દક્ષિણ મહારાષ્ટ્રમાં જઈ લશ્કર ઊભું

કરવા લાગ્યા. ખાજરાવ તેને નાણાં મોકલતો. એલિન્સતન સાહેબે પેશ્વાને ભય ખતાવ્યાથી તેણે ઇંગ્રેજ જોડે નવા કરાર કર્યા. તેથી તેના અધિકારમાં તથા મૂલકમાં ઘટારો થયો, પણ દેશમાં પુરુષ વધારે થયો. તે મોઢે મીઠા હતો, અંદરથી કપટી હતો. તે બુદ્ધિહીન, નામદ, અને મોટો દુરાચારી હતો. ૧૮૧૭.

મધ્ય હિંદમાં પિંડારા નામે હજારો લૂટારા સ્વારોનાં ટોળાં થયાં હતાં. તેઓને મરેઠી રાજા આશ્રય આપતા. દશરા પછી નીકળી ઉત્તર, દક્ષિણ, પૂર્વ, અને પશ્ચિમમાં ફેલાઈ હજારો ગામ અને કસબા લૂટી તેઓ લોકને પીડતા. દાદેલું ધન મનાવવાને મરચાં તથા ઊની રામોડીના મોઢે તોપરા ખાંધતા, માર મારતા તથા અનેક રીતે પ્રજાને પીડતા. મૂળમાં તેઓ દક્ષિણમાં ઉત્પન્ન થયા. લસ્કરની પાછળ શીઆળવાં, ગીધ, અને મડદાં ખાનારાં ખીજાં પશુપક્ષી જાયછે તેમ તેઓ મરેઠી ફોજની પૂઠે જતા. મરેઠી સરદારોએ તેમના નાયક કરીમખાન, ચીનુ, વગેરેને નર્મદાને કાંઠે ભોંય આપી હતી. ઇંગ્રેજો મરેઠાને વઢતા અટકાવ્યા ત્યારે પિંડારા પોતાને નામે લૂટ અને વિનાશ કરવા લાગ્યા. સને ૧૮૧૨ માં તે ધાડામાં ૬૦,૦૦૦ માણસ હતા. વળી અતીત, ગોંસાઈ, વગેરે હથીઆરખંધી ભીખારીઓના કુંડ કરતાં. કેટલાંક મરેઠાની નોકરીમાં હતાં, અને કેટલાંક ગામે-ગામે ફરી ખજાતકારે નાણાં, અનાજ, વગેરે ઊધરાવતાં. એ ઊપરાંત ભીલ, કોળી, ગરાસીઆ, કાઠી, પઠાણ વગેરેની ધાડ પડતી તે જૂદી. કેટલાક ખારવડીઆ રાજા ફોજો લઈ ફરતા ને ફર કરતા. લોકને એ સમય ભારે સંતાપનો હતો.

નેપાળના વિગ્રહના આરંભમાં ઇંગ્રેજને કૃતેહ ન મળ્યાથી મરેઠા યુદ્ધે ચઢવાનો વિચાર કરવા લાગ્યા. એકદમ ઊધાડા ન પડતાં પ્રથમ તેમણે પિંડારા અને પઠાણોને ઉસકર્યા. ખાજરાવ પેશ્વાએ એ દરમીઆન મરેઠી સરદારો જોડે સંપ કરવા માંડ્યો. વરાડનો રઘુજી ઓસલે ૧૮૧૬ માં મરણ પામ્યો.

તેની પછી ગાદીએ બેસનાર પરસાંજ હોલેદીલ હતો તેથી તેના કાકાનો દીકરો આપાસાહેબ મુતાલીફ થઈ તેની વતી કારભાર કરતો હતો. આપાસાહેબે ઇંગ્રેજ ફ્રાન્સ રાખી અને તેના પેટાની શરતો કબૂલ કરી હતી, તથાપિ તે બાજુરાવની મસલતમાં સામિલ થયા. હોલકર અને સિંધિઆથી બંદોબસ્ત રાખી શકાયો નહિ. દરબારમાં કાવતરાં ને ફ્રાન્સમાં ફિતૂર ચાલતાં હતાં.

ભરતખંડના મધ્યભાગે અનેક પ્રકારના લૂટારા હતા તે સર્વને જીતી રાજ્યનો બંદોબસ્ત પાકા કરવો અને રાયતના જાન અને માલમિલકતનું રક્ષણ કરવું એવો ઠરાવ સને ૧૮૧૭ માં ગવર્નર જનરલે કર્યો. હિંદમાં જે સર્વો- ઈ. સ. ૧૮૧૭. પરી સત્તા આ વેળા ઇંગ્રેજને હાથ હતી તેનું બળ દેખાડી સુખશાંતિને પાછા આણવાનું માન લૉડ હેસ્તિંગ્સને છે. તે પંડે ચતુર લડવૈયો હતો. ૧,૧૬,૦૦૦ જોદ્દાની ફ્રાન્સ અને ૩૦૦ તોપ એ કારણ માટે તેણે જૂદા જૂદા પ્રાંતોમાં રાખી ચારે બાજુએથી લૂટારા લોકને ઘેરી લેવાની યોજના કરી. કટલીક ફ્રાન્સ લેઈ પંડે ગ્વાલિયર આવી સિંધિઆને શહેરમાં રાખ્યો. જૂજરાત, ખાનદેશ, તથા વરાડમાંથી ફ્રાન્સને નાકાં ઘેરતી ઘેરતી માળવામાં મોકલી. પુના, નાગપુર, હેદ્રાબાદ, આગ્રા, સિકંદ્રા, કલિંજર વગેરે રથજોમાં ટૂંકડીઆ રાખી કે પિંડારા એકે મેર નાશી ન શકે.

અમીરખાન બચ પામી લડ્યાવિના ત્યાં થયો. તેની ફ્રાન્સને રજા આપી ને તેને ટાંકે સંસ્થાન જાગીરમાં આપ્યું. તે તેના વંશજો આજે ભોગવેછે. બુંદી, કાઠા, ભોપાળ, બોધપુર, હદેપુર અને જેપુરના રાજા ઇંગ્રેજ સરકારને શરણે આવી રહ્યા. સર ચાર્લસ મેટકાફે તેમની જોડે કરાર કર્યો.

આ ગોઠબણ ચાલતી હતી તેવામાં બાજુરાવ પેશ્વાએ વિશ્વ આરંભ્યો. માંન્સ્ટુઅર્ટ એલ્ફિન્સ્ટન સાહેબ તેના દરબાર-ખાતે ઇંગ્રેજ તરફથી વકીલ હતો તે એતેલો હતો. તેની પાસે

૮૦૦ યુરોપી અને ૨,૦૦૦ દેશી શિપાઈ હતા. પેશ્વાકને પુનામાં ૧૮,૦૦૦ સ્વાર, ૮,૦૦૦ પાયદળ, અને ૧૪ તોપોનું લશ્કર હતું. પુનાની થડમાં ખીડકી ગામમાં ઇંગ્રેજ છાવણી હતી તેઉપર એ લશ્કરે હુમલો કર્યો, પણ માર ખાઈને પાછું હઠ્યું. ઇંગ્રેજની નાનકડી ફોર્સ થોડી મહેનતે મોટી મરેઠી સેનાને હરાવી. અંદા ડુંગરામાં જનરલ રિમથની સરદારી નીચે ઇંગ્રેજ ફોર્સ હતી તે ખીડકીની ફોર્સની મદદે આવી. તેણે પુના શહેર વગર મહેનતે લીધું. ખાયલો ખાજુરાવ તેવારે ત્યાંથી નાઠો તે ફરીને પુને આવવા પામ્યો નહિ. એજ વરસની (૧૮૧૭ ની) આખરે કારીગામ આગળ ખીજે સંગ્રામ થયો. પેશ્વાપાસે ૨૫,૦૦૦ સ્વાર અને ૫૦૦ પાયદળ હતું. ત્યાં બૂખ્યું તરસ્યું નાનું ઇંગ્રેજ દળ આવ્યું. તેમાં ૫૦૦ પાયદળ અને ૩૦૦ કાચા સ્વાર હતા. મરેઠી ફોર્સ તેની ઉપર તૂટી પડી આખો દિવસ જુદા ચલાવ્યું. ખાજુરાવ એ મેલ ઉપર ઊંચી ટેકરીએ રહી જોતો હતો. જો તે રણમાં ધસ્યો હોત તો જયનો સંભવ હતો, ને રણમાં પડ્યો હોત તો નામના થાત. જાતે ન લડતાં કુળને લાજ લગાડી તે નાઠો; તેની ફોર્સ પણ પાછી પાની કરી. ત્યારપછી ખાજુરાવ આમથી આમ નાસે, અને ત્યાંથી ખીજ મેર નાસે, પણ જ્યાં ગયો ત્યાં ઇંગ્રેજ સેનાની ટૂકડીઓ તેને આડે આવી. સતારાનો રાજા ઇંગ્રેજને શરણે થયો. ૧૮૧૮ ના ફેબ્રુઆરીમાં સતારા લેઈ ઇંગ્રેજ પેશ્વાનો વાવટો ઉતારી શિવાજીનો ભગવો ઝૂંડો ચઢાવ્યો. સોલાપુર અને પંઢરપુરની વચ્ચે આપટે ગામ આગળ ખાજુરાવના સેનાપતિ જોખલેએ પેશ્વાનીવતી છેલ્લો સંગ્રામ કર્યો. તે રણમાં પડ્યો ને ખાજુરાવ ત્યાંથી પલાયન કરી ગયો. બહુ ભટક્યો અને રૂઝની રખડી અંતે થાકીને સર જનરલમાલકમને શરણે ગયો. તેણે રાજ્ય લેઈ તેને મોટું પેન્શન લખી આપ્યું. ગવર્નર જનરલે એ કરાર નાખ્યોશી-થી કબુલ કર્યા. પદ્મજી પેશ્વાને ખાનપુરની પાસે ખીથુર નગરમાં રહેવા મોકલ્યો. ત્યાં તે દુરાચારી માણસ ૧૮૫૩ માં મરી

પ્રકરણ ૧૭ મું. લૉડ હેસ્ટિંગ્સનો અમલ. ૧૫૫

ગયો. તેનાં દત્તપુત્ર નાનાસાહેબે ૧૮૫૭ ના બંડમાં ભંજી ચંડાળ કર્યો કર્યો; પછી જંગલમાં નાશી માર્યો ગયો. એમ ખાલાજી વિશ્વનાથનો વંશ પૂરો થયો. ત્રિંબકજી ઉંગલે પકડાયો તેને ચુનારગઢમાં જીવતા સૂધી પૂરી રાખ્યો. પેશ્વાના ગઢો ઇંગ્રેજને હાથ આપ્યા. તેના મૂલકમાંથી થોડો ભાગ સતારાના રાજાને આપી ખાખીનો ખાલસો કર્યો. જાગીરદારોનાં ગામ અને પરગણાં તેમની કને રહેવા દીધાં. એલ્ફિન્સ્ટન સાહેબે દેશનો સારો બંદોબસ્ત કર્યો. ઉદાર મનથી જમીદારોને અને લોકને ઠાઠા પાડ્યા.

નાગપુરમાં આપાસાહેબ, પરસાજીનો ધાત કરાવી, રાજપાટનો માલિક થયો હતો. ખાજુરાવ પેશ્વા જોડે સંકેત કર્યો પ્રમાણે ૧૮૧૭ ના નવેમ્બરમાં નાગપુરના રક્ષણને માટે રહેલી ઇંગ્રેજ ફોજ પર હુમલો કર્યો. એ વેળા ખાજુરાવનાં પત્નિજયની ખખર તેને મળી ન હતી. જેનિકન્સ સાહેબ નાગપુરમાં રેસિડેન્ટ હતો તે પણ એલ્ફિન્સ્ટન સાહેબના જેવો હોશીઆર અને દૃઢ હતો. તેની કને માત્ર ૧,૪૦૦ સિપાઈ હતા. આપાસાહેબની પાસે ૧૮,૦૦૦ હતા. એમ છતાં મરેઠી સેના હારીને આપાસાહેબ તાબે થયો. જેનિકન્સ સાહેબે નવા સખ્ત કરાર લખાવી લઈ તેને રાજ્ય પાછું આપ્યું. વળી તે ફરી ગયો, લડ્યો, અને પકડાયો. તેને અલાહપાદ લેઈ જતાં માર્ગમાં તે નાઠો. બહુ ભટકી તે શીખ રાજાને આશ્રયે જઈ રહ્યો. આખરે તેણે જોધપુરમાં જીવતર પૂરું કર્યું. ક્યુજી ભોંસલેના કાંઈ પૌત્રને ઇંગ્રેજે ગાદિએ બેસાડ્યો, ને તેનું નામ રઘુજી ખીજે પાડ્યું. કમરભાર રેસિડેન્ટથી ચાલતો. ૧૮૫૩ માં એ ખીજે રઘુજી અપુત્ર મૂઓ તેવારે ઇંગ્રેજ સરકારે તેનું રાજ્ય ખાલસાં કર્યું.

પોતાના પર ચંડાઈની વાત જાણી ખિંડારાનાં ત્રણ ટોળાં બંધાયાં. એક ચીતુના હાથ નીચે, ખીજું કરીમખાંની સરદારી તલે, અને ત્રીજું વસિલ મહમદના તાખામાં. સર જન માલકમ અને ખીજા ઇંગ્રેજ નાયકાએ તેમના ગઢ છતાં હો-

લકરની છાવણી ક્ષિપ્રા નદીને કાંઠ મેહિદપુરમાં હતી તેમાં ચીતુ જઈ ભરાયો. એ વેળા હોળકરના રાજનું કામ તુલસીપાઈને હાથ હતું. તેની ખૂશી ઇંગ્રેજ જોડે ઝઘડો કરવાની ન હતી માટે તેને સરદારોએ મારી નાખી. મહારાવ હોલકર પાળક હતો. તેની ફોજ ૨૦, ૦૦૦ સરસ સ્વારોની હતી. તેણે પાછ-

રાવનો પક્ષ કર્યો. માટે ઇંગ્રેજ ફોજ તેને ૧૮૧૭ ના ઇ. સ. ૧૮૧૭. ડિસેમ્બરમાં હરાવી તેથી હોલકરે ગવર્નર જનરલ જોડે સંધિ કરીને રજૂપૂતસ્થાનનાં રાજ્યોપાસે ખંડણી લે-

વાનો દાવો કરતો હતો તે પરથી હાથ ઉઠાવ્યો, અને ઇંગ્રેજના રક્ષણમાં પોતાના રાજ્યને મૂક્યું. ચીતુ નાહા ને તેની ફોજ વીખરાઈ ગઈ. અંતે જંગલમાં વાઘે તેનો પ્રાણ લીધો. કરીમ-ખાન ઇંગ્રેજને અને વસીલ મહમદ સિંધીઆને તાપે થયો. ત્યારથી પિંડારા જડમુળથી નાશ પામ્યા. જેઓ જીવ્યા તેઓ ભલા ઉદ્યમમાં લાગ્યા. આ મોટું દયાનું કામ કર્યાથી લૉડ હેલિંગ્સનો ભરતખંડ ઉપર ભારે ઉપકાર થયોછે. પ્રજાપીડક મરેઠાની સત્તા જવાથી પણ લોક સુખી થયા.

નવા જીતેલા રાજ્યનો રૂડો ખંદોખસ્ત કરી માંડલિક રા-જને ઠરી ઠામ પાડી ઇંગ્રેજ રાજ્યની ખૂબી લૉડ હેલિંગ્સે દર્શાવી. કંપનીના રાજ્યની પેદાશમાં તેણે વધારો કર્યો. કેટલીક નિશાળો સ્થાપી લોકને ફળવણી આપવાનો આરંભ કર્યો. ભર-તખંડમાં વર્તમાનપત્ર પ્રથમ લૉડ હેલિંગ્સના અમ-લમાં પ્રગટ થયું. સને ૧૮૨૩ ના આરંભમાં તે સ્વ-દેશ ગયો ને ઇસ્ટ ઇન્ડિઆ કંપની તથા ઇંગ્લાંદના પાદશાહથી ધન અને માન પામ્યો.

પ્રકરણ ૧૮ મું.

લૉડ આમહર્સ્ટ, લૉડ બેન્ટિન્ક, અને લૉડ આક્લાંદના કાર-ભાર. ૧૮૨૩ થી ૧૮૪૨ સુધી.

લૉર્ડ આમ્હરેત.—લૉડ હેરિતંગ્સની પછી લૉડ આમ્હરેત ગવ-
ર્નર જનરલ નીમાયો. ૧૮૨૩ માં તે જલકતે આવ્યો. એના વખ-
તમાં ખીજો મોટો ખનાવ 'બ્રહ્મદેશ' જોડેનો વિગ્રહછે. ૧૮૨૩ માં
'બ્રહ્મી રાજ્ય'એ ઇંગ્રેજના તાખાના. એક બેઠને કબજે કર્યો, અને
ઇંગ્રેજના મિત્ર કાચારના રાજાના મૂલક પર સ્વામી કરી. આ
ઉન્મત્ત અધિપતિને સંજા કરવાની જરૂર જણાયાથી લૉડ આ-
મ્હરેત તેના ઉપર જનરલ કમ્પબેલના હાથનીયે ફ્રાન્સ મોકલી.
એ લશ્કરે રંગુન સર કર્યું અને ફેટલાક મોરચા તોડી 'બ્રહ્મી
ફ્રાન્સ'ને નસાડી. પછી એમાંથી એસવાથી ઇંગ્રેજ સેનામાં મંદ-
વાડ પ્રસર્યો અને ખોરાકી પહોંચવામાં હરકત પડી. ૧૮૨૪માં
માર્તાખાન, આરાકાન, વગેરે જીતી લશ્કર આગળ વધ્યું. મ-
હાબંદુલા નામે 'બ્રહ્મી રાજ્ય'માં નામીઓ થયેલો સેનાપતિ ઇંગ્રે-
જને જીતવાનું પણ લઈ સામો આવ્યો ને માર્યો ગયો. આ સ-
મેના હિંદુ અને મુસલમાન રાજાનાં લશ્કરોનાં જેવાં 'બ્રહ્મી
લશ્કરો' યુદ્ધ કરવામાં અધમ થઈ ગયાં હતાં. તેઓનું ઇંગ્રેજ
સેના આગળ કાંઈ ચાલ્યું નહિ. રાજ્યધાની આવતી નજીક
ઇંગ્રેજ ફ્રાન્સ આવી, તેવારે રાજા નમ્યો. કરોડ રૂપિયા અને
આસામ, આરાકાન, તેનાસરીય, વગેરે ફેટલોક મૂલક આપી
તેને સલાહ કરવાની જરૂર પડી. આ વિગ્રહના સંબંધમાં ૪૭મી
દેશી પલટણે ખરાખરમાં ખર્ચો કર્યો. 'બ્રહ્મદેશ'માં પહેલે
વર્ષે ફ્રાન્સ મોકલી તેને હવાપાણીની હરકતો નડવાંથી તેમાંના
ધણાક રોગથી મરી ગયાં, તથા 'બ્રહ્મી'જોકે નાદુ આવડે છે
તથા તેઓ અજીત છે અને તેનાં દુશ્મનો મરી જાય એવી વ-
હેમી અફવા જોડી તેથી દેશી સિપાઈનાં મન ડરી ગયાં. ખરા-
ખૂરમાંની પલટણોને 'બ્રહ્મદેશ' પર ચઢવાને ફરમાવ્યાથી તેઓમાં
બદિલી જોપણ, અને ૪૭ મીએ તો હૂકમ માનવાની સાફ ના
પડી. એ બાટે કેના ઉપર તોપો ચલાવી તેથી ફેટલાક મરણ
પામ્યા, ખાકીનાં પકડાયા તેઓમાંથી આગેવાનોને મોતની
સંજા કરી, અને ખાકીનાને ખરતઈ કર્યા.

સને ૧૮૨૫ માં ભરતપુરના રાજાનો કાળ થયો. તેની ગાદીનો દાવો, તેનો ભાઈ ખજદેવસીંગ અને ભત્રીજો દુર્જનસાલ કરવા લાગ્યા. ઇંગ્રેજ સરકારે ભાઈનો હક વાજાતી ગણી તેને પાટે ખેસાડ્યો. એક માસમાં નવા રાજાનું મરણ થયું. હવે દુર્જનસાલે ખજદેવસીંગના કુંવરને કંદ કરી રાજ્ય કબજે કર્યું, અને ઇંગ્રેજની સામા વઢવાની તૈયારી કરી. ડિસેમ્બર માસની આખરે ઇંગ્રેજ ફોજે ભરતપોરને ઘેર્યું, જાનેવારીમાં સર કર્યું, અને ખજદેવસીંગના કુંવરને ગાદીએ ખેસાડ્યો.

લૉર્ડ વિલિયમ બેન્ટિક.—સને ૧૮૨૮ માં લૉર્ડ આમહર્સ્ટે સ્વદેશ ગયો અને તેને ઠામે લૉર્ડ વિલિયમ બેન્ટિક આવ્યો. આ ઉમરાવના અમલમાં મહેસૂરનો રાજવહિવટ ત્યાંના રાજાની વતી સરકારે કરવા માંડ્યો, અને કુર્ગનું રાજ્ય જીતી લીધું. એ વેળાનો કુર્ગનો રાજા મહા દુષ્ટ રાક્ષસ જેવો હતો. તેણે રાજ્ય-કુળના એક એક નરને મારી નાખ્યા અને ખીજા ધણા અનર્થ કર્યા. ઉપરી સરકારની શિખામણ જરાએ માની નહિ ને ભારે જૂલમ કરવા લાગ્યો. ઇંગ્રેજ ફોજની એક ટૂકડીએ જઈ તેને ઝાલ્યો અને કાશી મોકલી દીધો.

લૉર્ડ બેન્ટિકે ધણા સુધારા કર્યા. સરકારી અને મુલકી ખર્ચમાં ઘટારો કર્યો. દેશીઓને મોટી નોકરી આપવાનો ધારો કર્યો, અને ન્યાયખાતામાં અમીન કે મુનસિફ અને સદર અમીન ઠરાવ્યા ને રૂ. ૩૫,૦૦૦ સૂધીના દાવો ચૂકવવાનો અધિકાર સોંપ્યો. અદાલતોમાં તથા ખીજા બધી કચેરીઓમાં ફારશી ભાષામાં કામ ચાલતું તે અટકાવી દેશી બોલીમાં ચલાવવાનો કાયદો ઠરાવ્યો. વાયવ્ય પ્રાંતોમાં ખેતરોની જમાખંદીસંબંધી મસારો ખંદોખસ્ત કરી રૈયતને ફાયદો કર્યો. જમીદારોના હક મુકરર કર્યા. ખડુ કાળથી સતી થવાનો જંગલી ચાલ ભરતખંડમાં દાખલ થયો હતો અને તેથી દરવરસે હજારો નિસ્વારથી સ્ત્રીઓનાં મહાકૂર રીતે ખૂન થતાં. એ ખાપડી વિધવાઓની વહારે લૉર્ડ બેન્ટિક ચઢ્યો. કલકત્તામાં બ્રહ્મસમાજના સ્થાપ-

નાર રાજા રામમોહનરાયે આ જંગલી નિદ્યતા અટકાવવાને ધણી મહેનત કરી. ગવર્નર જનરલે કાયદો કરી પાપડી વિધવાઓને પાણી મારવાની કાયદાથી મના કરી, અને તે કાયદો અમલમાં લાવવાને પોલીસ રાખી હિપાય કર્યો. ખૂશીમાં આવે તે ધર્મ પાળવામાં વારસાને હરકત ન પહોંચે એવો કાયદો કરી પ્રજાને ધર્મસંબંધી છૂટ આપી.

મરહૂમ ગવર્નર જનરલે પિંડારાનો નાશ કરી અને મરેઠાને વશ કરી પ્રજાનું મોટું દુઃખ ટાળ્યું; તેમ આ ગવર્નર જનરલે ફાંસીઆને તોડી બારે દયાનું કામ કર્યું. એ ફાંસીઆને હિંદુ-રથાનીમાં ઠગ કહેછે. તેઓ ભરતખંડના મધ્યભાગના પ્રદેશોમાં મુશાફરો અને જત્રાણુઓને જવાના માર્ગોમાં ફરતા. મૃજમાં તેઓ મુસલમાન હતા, પણ ફાંસીઆ થયા ત્યારથી કાળી કે ભવાની નામની દેવીને માનતા. દેવી માણસના ભોગથી પ્રસન્ન થાયછે એવું ધારી લાગમાં આવે તેનો ભોગ આપતા અને તેનો માલ ચોરી લેતા. એને તે ચંડાળો પોતાનો ધર્મ અને ધંધો બંને ગણતા. જત્રાણુને કે વેપારીને કે ખાતેવેશે તેઓ જથાબંધ ભટકતા, અને રસ્તે જનારાઓમાં ભળી જઈ લાગ આવે કે તે પાપડાને ગળે ઓચિંતો ફાંસો નાખી મારી નાખતા ને તેનો માલ લઈ ઝટપટ દોડી જતા. એ ખૂન પકડાતાં નહિ; પુરુષ માણસો બોવાઈ જતાં ને તેમની કોઈને ખરખર મળતી નહિ; ફાંસીઆ પરખાતા નહિ. એ કાળે કાશિએ જઈ પાછાં આવે તેઓ ભાર્યશાળી ગણાતા અને ઓછવ કરતા તેનું કારણ આ હતું. સને ૧૮૨૯ માં મેજર સ્લીમાનને એ ઠગોને ખોળવાના અને તેમને નાબુદ કરવાના કામપર નીમ્યો. આ મોટા પુણ્યનું કામ તેણે અને તેના મદદગારોએ પાર પાડ્યું. એ ફાંસીઆનાં ગામ શોધી કાઢ્યાં, ધણાકને સજા કરી, અને પાકીનાને જાંબલપુરમાં લાવી બાપતા નીચે વસાવ્યા, તથા તંબુ વણવા વગેરેનો સદુદ્યોગ કરવાની ફરજ પાડી. હાલ તેમની ઓલાદ ત્યાં છે.

કેળવણીખાતાની સ્થાપના કંપની સરકાર તરફથી પણ કંપનીના મતની વિરુદ્ધ લૉર્ડ હેરિંગ્સે કરી હતી, પરંતુ ઇંગ્રેજ ભાષા શીખવતા નહિ તેથી યૂરોપની વિદ્યા, કળા અને સુધરેલા વિચાર એ કેળવણીથી આપણા દેશમાં દાખલ થાય તેવું ન હતું. સંસ્કૃત, આરબી, અને ફારસી ભાષાઓ તથા તેમાં જે વિદ્યા હતી તે માત્ર ભણાવતા. એથી લોકની સ્થિતિ સુધરે તેવું ન હતું, માટે આ ગવર્નર જનરલે તે બંધ પાડી અને ઇંગ્રેજ બોલી વડે કેળવણી આપવાની આસા કરી. લૉર્ડ બેન્ટિન્ક પછીના ગવર્નર જનરલે ઇંગ્રેજ અને દેશી બંને બોલીઓ વડે કેળવણી આપવાની ગોઠવણ કરી. ઇંગ્રેજ ભણેલા દેશીઓએ પોતાના દેશની ભાષામાં વિદ્યા, ઇતિહાસાદિક ભિન્ન ભિન્ન વિષયોપર ગ્રંથો રચી સ્વભાષાને સુધારવી ને વધારવી જોઈએ; અને જેઓ માત્ર દેશી ભાષાવડે કેળવણી લેછે તેમણે લાયક પુસ્તકો વાંચવાં ગામે ગામ પુસ્તકશાળાઓ કરી તેમાં રાખવાં કે ગરીબો વાંચી શકે. યૂરોપની વિદ્યા દેશી ગ્રંથો વડે દેશમાં પ્રસારે એવું ઉત્તેજન શ્રીમાન પુરૂષોએ આપવું જોઈએ.

આ વેળા વરાળના બળથી ચાલનારાં વહાણ આ દેશમાં આવ્યાં, અને તેથી ઇંગ્લાંદ જવાનો માર્ગ ખદલાયો. અત્યાર સૂધી માત્ર કેપ આફ્રિકા ગુડ હોપને લાંબો માર્ગ હતો. હવે લાલ સમુદ્રમાં થઈ મિસર દેશની વાટ ખીકળી. રાજા અને નવાબો ગુના કરે તો તેમને સજા થવા લાગી: દિલ્હીના પોલિટિકલ એજન્ટને ફિરોજપુરના નવાબે માર્ક નંખાવ્યો માટે તે નવાબને અને જેને હાથે તેણે ખૂન કરાવ્યું તેને ઈ. સ. ૧૮૩૪. દિલ્હીમાં ફાંસી દીધી. ૧૮૩૪ માં કંપનીની ઇંગ્લેન્ડ રાની સનદની મુદત પૂરી થઈ. વેપારના ઇજ્જતો નવો પટો ન લખી આપતાં ઇંગ્લાંદના રાજ્યાધિકારીઓએ હિંદ અને ચીન બંને જોડે વેપાર કરવાની ઇંગ્રેજ પ્રજાને છૂટ આપી. રાજ્યસભા જેટલી તેને હાથ હતી તેટલી ભૌગવધાની નવી

સનદ કરી આપી. સને ૧૮૩૫ માં ભલો લૉર્ડ બેન્ટિનકે સ્વદેશ ગયો, ત્યારે નવો ગવર્નર જનરલ આવે ત્યાંસુધી સર ચાર્લસ મેટકાફે તેનું કામ ચલાવ્યું. મેટકાફે સાહેબે રૂડો કાર્યદો કરી છાપખાનાને છૂટ આપી. એ તેનો મોટો ઉપકાર સમજવો.

લૉર્ડ આર્ક્લાન્ડ.—દશમો ગવર્નર જનરલ લૉર્ડ આર્ક્લાન્ડ ૧૮૩૬ માં આવ્યો ને ૧૮૪૨ માં પાછો ગયો. એના અમલમાં ચાર ખતાવ ખન્યા, બે નાના અને બે મોટા. ૧ અયોધ્યામાં ખંડ, ૨ સતારાના રાજાનો દ્રોહ, ૩ અફઘાનિસ્તાન જોડે વિગ્રહ, ૪ ચીન જોડે વિગ્રહ. ૧૮૩૭ માં લખનૌરની ગાદી ત્યાંના પાદશાહના* મરણથી ખાલી પડી તેથી મમ્લત શાહના કાકાને ઇંગ્રેજ પાટે બેસાડ્યો. તેની સામા બેગમે ખીજા ઉમેદવારને ભાગે કર્યો, ને ફિતૂર મથાવ્યું, પણ ઇંગ્રેજ શાહે તેને બેસાડી દીધું, ને લૉર્ડ આર્ક્લાન્ડનો ઠરાવ ખેલાલ રહ્યો. ૧૮૩૯ માં ઇંગ્રેજની સામા ગિઠવાનું કાવતરું સતારાનો રાજા કરવા લાગ્યો. તેને ગાદીએથી ગઠાડી મુકી ખીજાને બેસાડ્યો તે ખિના આગળ આવી ગઈ.

લૉર્ડ બેન્ટિનકના અમલમાં ૩૨ સરકારના માણસો હિંદના વાયવ્ય ખૂણામાં આવેલાં રાજ્યો જોડે કાવતરાં કરી ઇંગ્રેજની સત્તાની ખોદણી કરવામાં લાગ્યા હતા. તેમના પ્રયત્ન મિથ્યા કરવાને તથા બ્રિટિશ વેપારને વધારવાને સિંધના અમીરો જોડે અને ભાવલપોરના નવાબ સાથે લૉર્ડ બેન્ટિનકે કોલકરાર કર્યા હતા. એ સમે ખળવાન શીખ મહારાજા રણજીતસિંઘ પંજાબનો ધણી હતો, અને અફઘાનિસ્તાનનો દુરાની વંશનો પાદશાહ શાહસુજા પદબ્રજ થયાથી પોતાનું ગયેલું રાજ્ય પાછું મેળવવાને ઇંગ્રેજની મદદ માગતો હતો. પુનાના છેલ્લા ખાજરાવ વગેરે

* અયોધ્યાના નવાબ વહરને ઇંગ્લાન્ડના મહારાજાએ પાદશાહનો ઇલકાબ આપ્યો હતા.

હિંદી અધિપતિઓને જે શરતોએ મદદ કરી હતી તે શરતોએ શાહસુજનને કરવાનો ઇંચેજનો મનસુખો હતો. અફઘાનિસ્તાન એમ હાથ આવેથી ૩૧ સરકારનું કાવે નહિ. સને ૧૮૩૧ માં લૉડ બેન્ટિન્કે પંજાબના મહારાજાને સતલજને તીરે મોટા ભભકાથી માળી તેની જોડે સ્નેહના કોલકરાર કરી શાહસુજનને કુમક આપવી હતી. શાહસુજનને તેના ભાઈ મહમુદે મારી કાઢ્યો હતો, અને મહમુદને પારકજી જાતના અફઘાનોએ મારી નાંખી પોતાના સરદાર દોસ્તમહમદને કાબુલ અને ગીજનીનો કબજો આપ્યો હતો. શાહસુજનએ રાજ્ય પાછું લેવાને તેના ઉપર સ્વારી કરેલી પણ તેમાં તેનું કાંઈ વળ્યું નહતું. એ કોશીશ નિષ્ફળ ગયા પછી તેને ઇંચેજે જીવાઈ પાંધી આપી હતી તેને આધારે તે હુદિઆનામાં રહેતો. દોસ્તમહમદ અને ઇંચેજને મળતી રસ ન હતી. લૉડ આંકલાંદે તેની જોડે મૈત્રી કરવાને એલચી મોકલ્યો તે નાઉમેદ થઈ પાછો ફર્યો

ઈ. સ.
૧૮૩૭.

(૧૮૩૭). એજ વરસમાં ૩૧ સરકારની શિખવણીથી ઇરાનના શાહે હેરાત ગઢ જીતવાને ૪૦,૦૦૦ માણસની ફોજ મોકલી. એ ગઢ કાઢી દુરાની શાહજીદાને કબજે હતો તેણે અને તેના દર-પારમાં પોટેન્જર નામે ઇંચેજ જોડો હતો તેણે મળી ચતુરાઈ અને ખલાફરીથી કિલાનું રક્ષણ કર્યું. ઇરાની ફોજે પાછી પાની કરી.

આ ઘેરો ચાલતો હતો તેમાં ગવર્નર જનરલે શાહસુજનને લશ્કર આપી અફઘાનિસ્તાનની ગાદીએ પાછો બેસાડવાનો ઠરાવ કર્યો. તેના સમજવામાં આવ્યું હતું કે લોક તે શાહની તરફ છે તેથી ઇંચેજ ફોજની કુમક મળે તો દેશનો કબજો લેવામાં તેઓ મદદ કરશે. પણ તે ખમર અને ધારણા ખોટી પડી. સને ૧૮૩૮ માં લૉડ આંકલાંડ, રણજીતસીંગ, અને શાહસુજન એ ત્રણે સંપ સંપી ફોજ ભેગી કરી. સર જાનકીનની સરદારી નીચે બોલોન ઘાટ અને ખલૂચિસ્તામની વાટ એ સેરા ૧૮૩૯ માં કંધાર શહેરમાં દાખલ થઈ. રસ્તો વિકટ હોવાથી લશ્કર બહુ હેરાન થયું. કંધારમાં શાહસુજનને તખ્તે બેસાડી

ઇંગ્રેજ સેનાપતિએ તેની દુવાઈ ફેરવી. એ વેળા અફઘાન સરદારો થોડાજ હાજર થયા, ને લોક શાહના પક્ષમાં છે એ ધારણા ખોટી પડી. એજ વરસમાં ઇંગ્રેજ નૌકા ફોર્સ કરાચી બંદર જીતી. સિંધના અમીરોને દખાણમાં રાખ્યા. શાહસુજનને કમનસીબે આ વેળાં રણજીતસીંગનો કાળ થયો. કંધાચી ફોજ ગીજની ગઈ, અને લડીને તેને હત્યું. ત્યાંથી આગળ વધી. એજ વરસમાં કાબુલ કબ્જે કર્યું. ખેપર ઘાટને માર્ગે આવેલી સાહેકારી ફોજ અહિં ભેગી થઈ. તેણે વાટમાં આવેલાં જલાલાખાદ વગેરે નગરો હત્યાં હતાં. દોસ્ત મહમદ ખોખારા-ભણી નાઠો, ને શાહસુજન દેશનો ધણી પાછો થયો એવું ભાસ્યું. એમ સ્વારીનો હેતુ પાર પડ્યો જ્ઞાણાયાથી જનરલ નાટ અને કર્નલ સેલના હાથ નીચે દેશના રક્ષણને માટે થોડી ફોજ રાખી બાકીનીને પાછી મોકલી. ગવર્નર જનરલને અને સેનાપતિને ઉમરાવ પદવી તથા કેટલાક નાયકોને તેથી ઊતરતા ઈલકાબ અને ઈનામ બ્રિટિશ સરકારે આપ્યાં. મુંબાઈની ફોર્સ પાછાં આવતાં ખેલાત ગઢ હત્યો, કેમકે ત્યાંનો ખાન સામો થયો હતો. અફઘાનિસ્તાનના ખીજા કિલ્લા જીતતાં કેટલીક નાની પણ કઠણ લડાઈઓ થઈઓ ને તેમાંની કેટલીકમાં નુકસાન પણ મસ થયું, પણ અંતે બધો દેશ વશ થયો, ને દોસ્ત મહમદ શરણે આવ્યો. ૧૮૪૦.

કેટલાક માસ સુધી શાંતિનું જૂઠું ડેખાયા પછી ૧૮૪૧ ના પાછલા ભાગમાં ખીલજ જાતના ઈ.સ. ૧૮૪૧. પઠાણોએ ફિતૂર ઉઠાવ્યું. સર્ રૉબર્ટ સેલ ફોજ સાથેજ જલાલાખાદ જતો હતો તેના ઉપર તેમણે હુલ્લા કર્યો. કુર્દ કાબુલ નામે ઘાટમાંથી જતાં તેને બહુ મુસીબત પડી, પરંતુ અંતે જલાલાખાદ પહોંચ્યો. કોટ બાંધી તે શહેરનો કાંઈક ખચાવ થઈ શકે તેવી હાલતમાં આવ્યું. ખીલજીઓની જેઠ ખીલ અફઘાન જાતો જિંદી. કાબુલ નગરની થડમાં ઇંગ્રેજ છાવણી હતી તેપર આક્રમ્ત આવી. કેટલાક ઇંગ્રેજોને પઠાણોએ મારી

નાખ્યાં. અકપરખાન નામે દોરત મહમદનો કપટી દોકરો ખંડ-
ખોરોનો આગેવાન હતો. " ઇંગ્રેજના વકીલ સર વિલિયમ મેક્-
નાટનને સલાહ કરવાને મહે મળી મારી નાખ્યો. " એમ ખૂન
થવાથી તથા ચોતરફથી ફ્રાંસિસખોરોએ ઘેરી લીધાથી ઇંગ્રેજ
સેના ગમરાટમાં પડી. જનરલ એલિઝ્બેથને એટલો વૃદ્ધ અને
શરીરે અશક્ત હતો કે મંદ થઈ પડી રહ્યો. ખીજા નાયકોમાં
શું કરવું તે વિષે મતભેદ પડ્યા. ત્વરા અને ઉત્સાહથી ખચા-
વના ઉપાય ન કરતાં તેઓ ખાવરા ખની ગયા. અપમાનથીએ
જાગૃત થયા નહિ. ઇંગ્રેજનું નામ બોળે એવી શરતો કબૂલાવી

" ખંડખોર સરદારોએ ઇંગ્રેજ લશ્કરને સહી સલામત
ઈ.સ.
૧૮૪૨. જવા દેવાનું વચન આપ્યું. એ વચન તેમણે પાળ્યું

નહિ. શાહસુજાને પાછળ મૂકી ઇંગ્રેજ ફોજ ૧૮૪૨ ના
જાનેવારીમાં પાંછી વળી. ત્રણ માસ કેડે શાહનો ઘાત હૂલડ-
ખોરોએ કર્યો. પરફથી ઢંકાયેલા પર્વતોમાં થઈ જતાં ટાઢથી,
ખાખાનું ન મળવાથી, અને કાખુલીઓના નિરંતર ચાલતા
હૂમલાથી ફોજની કવાયદ તૂટી અને યૂરોપી અને હિંદી સેનાની
ખરાખી ખેસુમાર થઈ. સેંકડો આદમી ભૂખે મૂખ્યા, સેંકડો
ટાઢે ઠરી જઈ મૂખ્યા, અંબે હજારોને અફગાનોએ વાઢી
નાખ્યા. કુર્દ કાખુલના વિકટ ઘાટમાં ત્રણ હજાર માણસ કા-
ખુલીઓની ગોળીઓથી માર્યા ગયા. અહિં અકપરખાંએ
કહેણું મોકલ્યું કે " સ્ત્રીઓ અને કંખીલાવાળા સરદારો મારી
પાસે આવશે તો તેમનું રક્ષણ હું કરીશ. એવી માઠી અવ-
સ્થામાં સેના હતી કે આ કહેણું સ્વીકારવાની જરૂર પડી. ખુઢો
જનરલ એલિઝ્બેથ તથા કેટલાક ખીજા નાયકો, લેડી મેક્નાટન,
લેડી સેલ, વગેરે મારીઓ તેને શરણે ગયાં. ખાકીના અભાગ્યા
માણસો મહાસેંકડે બેઠતા આગળ ચાલ્યા. ડાક્ટર આઈડોન
માત્ર સર્વના વિનાશની ખખર લઈ જલાલાખાંદ પહોંચી શક્યે;
ખીજું કોઈ ત્યાં જવા પામ્યું નહિ. જનરલ સેલ જલાલાખા-
દમાં, અને જનરલ નાટ કંધાજમાં ખહુ ખહાદુરીથી ઢકી રહ્યા

હતા. તેમની કુમકે જનરલ પોલોકને મોકલ્યો. તેની સ્વારી લૉર્ડ આર્ક્લાંદના ગયા પછી થઈ.

ચીનમાં હિંદથી પુરૂકળ અશીણ જતું ને તેથી ચીના લોકની માઠી હાલત થઈ હતી. દેશમાં એન્કેશી જાણસ આણવાની ચીનના મહારાજાએ મના કરી ત્યારે વેપારીઓ ચોરીથી લઈ જવા લાગ્યા. આ ચોરી અટકાવવામાં ચીની અમલદારોએ ઇંગ્રેજ રૈયતને પીડા અને હાનિ કરી તે માટે લૉર્ડ આર્ક્લાંદ જનરલ ગાફની સરદારી નીચે ફ્રાન્સ મોકલી, ૧૮૪૦. એ સેનાએ ધણાક વિજય કર્યા તેથી ચીની સરકારે હોંગકોંગ ખેટ આપી તથા ચીનનાં ચાર ખંદરોમાં વેપાર કરવાની રજા દઈ સંધિ કરી, ૧૮૪૨. એજ વરસમાં લૉર્ડ આર્ક્લાંદ સ્વદેશ ગયો અને તેની જગાએ લૉર્ડ એલનપરો નીમાયો.

પ્રકરણ ૧૯ મું.

લૉર્ડ એલનપરો, લૉર્ડ હાઉંગ, લૉર્ડ દલહુસી. સને ૧૮૪૨ થી ૧૮૫૬ સૂધી.

લૉર્ડ એલનપરો.—એના કારભીરમાં ત્રણ મોટા ખનાવ ખન્યા. ૧ અફઘાનિસ્તાનમાં વેર વાળવાની સ્વારી. ૨ સિંધ દેશને જીતી લીધો, ૩ સિંધિઆ જીતે વિશ્રાંત.

કાંબુલથી પાછી ફરેલી ફ્રાન્સનો માશ થયો તેમ ગીજની છોડીને નીકળેલીનો પણ થયો. જનરલ સેલના હાથ તળેનું લશ્કર મહાસંકટો સહન કરી ખહુજ ખહાદુરીથી જલાલાબાદમાં ટકી રહ્યું હતું. તેની મદદે એપર ધાટની રહે જનરલ પોલોક ધણી મુસીખતે જઈ પહોંચ્યો, અને ત્યાંના શૂરવીરોને ખચાવ્યા. ખોલોન ધાટની વાટે જનરલ હાંગ્લાંદે જઈ કંધારના વીરોને ઉગાર્યા. ત્યારપછી બેઉ ફ્રાન્સે કાંબુલ શહેરપર સ્વારી કરી.

માર્ગમાં પુષ્કળ ઝઘડા થયા ને તે સર્વમાં ઇંગ્રેજની ઈ. સ. ૧૮૪૨ ના સપ્ટેમ્બરના મધ્યભાગે જનરલ સેલ કાબુલમાં પહોંચ્યો. જનરલ નાટો ગીજની-ને જમીનદોસ્ત કરી તેમાં આઠસે વરસપર મહમુદ હરણ કરેલાં સોમનાથના દહેરાનાં સૂખડનાં ખારણાં હતાં તે પાછાં લઈ આગ્રે મોકલાવ્યાં. ગીજનીથી તે પણ કાબુલ ગયો. અકબરખાંએ જીને હવાલે લેડી સેલ વગેરેને સોંપ્યાં હતાં તેને લાંચ આપવાથી તેણે તેમને છોડી દીધાં. તેમને લઈ વિજયી સેના પાછી વળી.

અફઘાનિસ્તાનનો કબજો ન રાખવો અને ત્યાંના રાજકા-જમાં હાથ ન ધાલવો એ દુરસ્ત લાગવાથી દોસ્ત મહમદ તથા ખીજા અફઘાન કેદીઓ હતા તેઓને તેમને દેશ જવા દીધા. એ વિગ્રહમાં વંદર કરોડ રૂપિયા ખર્ચ થયા અને ૨૦ હજાર માણસનાં મરણ થયાં.

અફઘાનિસ્તાનનો વિગ્રહ સમાપ્ત થયા પછી સિંધ દેશ ઉપર ગવર્નર જનરલે સ્વારી મોકલી. ત્યાંના હાકેમો અમીર કહેવાતા. દેશ એક અધિપતિને તાબે નહતો. અમીરો ખલૂચિસ્તાનથી આવ્યા હતા. સને ૧૭૮૬ થાં દેશ જીતી લેઈ જીતાયલા લોક-પર તેઓ ભારે જૂલમ ગુજારતા હતા. ઇંગ્રેજ જોડે તેમને કદી ખનવું નહિ. તેમણે અફઘાનિસ્તાનના વિગ્રહમાં ઇંગ્રેજ ફોજ-ને ઘણી હરકત કરી હતી. તેમણે સર ચાર્લસ નેપીઅરને ફોજ આપી સિંધ મોકલ્યો. તેની વડી પ્રથમ મેજર ઔટ્રામ હૈદ્રાબાદ જઈ વિષ્ટી ચલાવી, પણ તેથી ટટો પડ્યો નહિ. સિંધી લશ્કરે એકાએક ઔટ્રામ સાહેબના ઉતારા ઉપર હજારો કર્યા તેથી સમાધાનીની આશા રહી નહિ. સાહેબ ખડુ ખલાફુરીથી લડી સિંધુ નદીમાં ખોતાની આગખોટ હતી તેમાં ગયા. ત્યાર કહે સેનાપતિ સર ચાર્લસ નેપીઅર સૈન્ય સાથે હૈદ્રાબાદ ખસી ચાલ્યો. તે નગરથી ચાર ગાઉપર મિયાની ગામ આગળ અ-મીરોની એકત્ર થયેલી ફોજ પડી હતી તેમાં જોડા અને તોપો

ઇંગ્રેજ લશ્કરથી ખહુ વધારે હતાં. સર ચાર્લસે તેની ઉપર હુમલો કરી તેનો પરાજય કર્યો. એ હારપછી છ અમીરો શરણ આપ્યા. મીરપુરના અમીર શેર મહમદની પાસે ખીજું ખજાનું લશ્કર હૈદ્રાબાદમાં હતું તેને પણ ઇંગ્રેજ સેનાએ હરાવ્યું, અને મીરપુર તથા અમરકોટ લીધાં. આખંને જુદા ૧૮૪૩ માં થયાં. અમીરોને પદબદ્ધ કરી સિંધ દેશ ઇ. સ. ૧૮૪૩. ઇંગ્રેજ રાજ્યમાં ભેળી દીધા.

સિંધ દેશ જીત્યો એટલે ગ્વાલિયરમાં તોફાન જાગ્યું. દોલતરાવ સિંધીઆ સને ૧૮૨૭ માં અપુત્ર મરણ પામ્યો ત્યારે તેની વિધવા મહારાણી પાછળ પાછાં જંકાજીને ખોળે લીધા, ને તે મોટો થતા સૂધી રાજકાજ ચલાવ્યું. જંકાજી ૧૮૪૩ માં વાંઝીઓ મૂઝો ત્યારે તેની ગાદીએ દત્તપુત્રને બેસાડ્યો. એ પાળરાજની વતી કારભાર ચલાવવાને મહારાણી અને મામા સાહેબ (મયત જંકાજીના મામા) વચ્ચે વિરોધ થયો. ઇંગ્રેજ સરકારના રેસિડેંટ મામા સાહેબનો પક્ષ સ્વીકાર્યો. પણ મહારાણીના મિત્રોનું કૌવત વધારે હોવાથી તેનું ચાલું નહિ. રેસિડેંટને ટેકા આપવાને લૉર્ડ એલનપ્પરો અને સેનાપતિ ગાફ સાહેબ સૈન્ય જોડે લઈ ગ્વાલિયર ભણી ગયા. તાબે ન થતાં મરેઠી ફોજ સામી થઈ. મહારાજપુરના રણમાં જંગ મચ્યો તેમાં ઇંગ્રેજને ફતેહ મળી, ૨૯ મી ડિસેમ્બર ૧૮૪૩. એજ દહાડે પત્નીઆરનું જીવ થયું. જનરૈલ એને ખીજું ૧૮૪૩. લશ્કર આપી ખીજા વાટે ગ્વાલિયર તરફ મોકલ્યો હતો. તેને રોકવાને મરાઠી ફોજનો ખીજો ભાગ પત્નીઆર આગળ પડ્યો હતો. અહીં પણ ઇંગ્રેજ જય પામ્યો. આ બે હારથી સિંધીઆની તોપો, દારૂ ગોળો, ને દ્રવ્ય ઇંગ્રેજને હાથ ગયાં તેથી તેના કારભારીઓએ ગવર્નર જનરલ જે ફરમાવે તે કરવું કબૂલ કર્યું. લૉર્ડ એલનપ્પરોએ ગ્વાલિયરના રાજાની વહીવટ કરવાનો ખંદાવ્રસ્ત કરી તેને ઇંગ્રેજને આધીન માંડળિક રાજ્ય બનાવ્યું.

કુંપનીના ડરેક્ટરો અને લૉડ એલનપરોની વચ્ચે ધણીક ખાખતોમાં મતભેદ પડવાથી સને ૧૮૪૪ માં ડરેક્ટરોએ તેને રજા આપી અને તેની જગ્યાએ સર હેનરી હાઉંગને નીમ્યો.

લૉર્ડ હાઉંગ.—હાઉંગ સાહેબ ૧૮૪૪ માં આવ્યો અને ૧૮૪૮ માં પાછો ગયો. એ અનુભવી શૂરવીર હતો ને યૂરોપમાં લડતાં તેનો એક હાથ કપાઈ ગયો હતો. હિંદમાં આવ્યા પછી સરકારની સારી સેવા બજાવ્યાને સાર તેને ઉમરાવ પદવી મળી.

ખંભાળના પરાક્રમી મહારાજ રણજીતસીંગના મરાણ પછી ત્યાંના દરબારમાં કાવતરાં અને ખૂન મચી રહ્યાં તેથી રાજ્યની અવ્યવસ્થા થઈ. મરહૂમ મહારાજનો માનીતો પ્રધાન ધ્યાનસીંગ લુચ્ચો, લોભીઓ, ને ખટપટીઓ હતો. રણજીતસીંગની પછી તેના કરકસીંગ નામે નખળા મનના કુંવરને રાજપાટ મળ્યું. તે માત્ર નામનો મહારાજ હતો. ચાર માસ થયા એટલામાં તે એકાએક મૂચ્યો. કોઈએ તેને વીખ દઈને મર્યા એલું માનવાને મજબૂત કારણો છે. તેના કુંવર નિહાલસિંગની દુવાઈ તુરત ફરી, પણ તેજ દિવસે તેના ઉપર મોભ પડવાથી તેનો જીવ ગયો. એને મારવાની આ યુક્તિ દુરિજનોએ કરી એમાં શક નથી. એની પછી પ્રધાન ધ્યાનસીંગ શેરસીંગને ગાદીએ બેસાડ્યો. શેરસીંગ અને વજીર વચ્ચે થોડા વખતમાં આજીવનાવ થયો. ધ્યાનસીંગ મહારાજ અને તેના કુંવરના ઘાત કરાવ્યા, સને ૧૮૪૩. હવે સામા પક્ષે ધ્યાનસીંગને મારી નાખ્યો. આમ મારમાર થવાથી અરાજક્ય જેવું થઈ રહ્યું. અતિ ગભરાટ અને ગરખડાટમાં રણજીતસીંગની માનીતી રાણી ચંદાકુંવરના દીકરા દુલિપસીંગની આણુ ફેરવી. રાજ ખાળક હોવાથી તેને નામે રાજકાજ ચલાવવાને મુખ્ય શીખ સરદારોની ખાલસા નામે સભા ઠરી. એવી ગોઠવણ થઈ તોપણ ૧૮૪૫ લગી ગૌરખંદાખસ્ત અને વિરહ પક્ષોના ઝઘડાં જારી હતા. મહારાણી ચંદાકુંવર, તેનો ચાર લાલસિંહ, અને ભાઈ જોહારસીંગ, જમ્મુનો રાજા ગુલાબસીંગ અને સેનાપતિ ચતર-

સીંધ એ મુંખ્ય આગેવાન હતા. અંતે લાલસીંધનું તોર ચાલ્યું. તેથી તેને વજીરાત મળી. શીખ લશ્કર બળવાન અને કવાયદ પામેલું હતું તેને એન પડે નહિ; રાજ્યકર્તાઓને તેનો ડર લાગ્યો. એ ભયથી છૂટવાનો ઉપાય તેમણે એ કર્યો કે શીખ ફ્રાન્સને ઇંગ્રેજ રાજ્ય ઉપર સ્વારી કરવા મોકલી.

હાઉંગ સાહેબની ઇચ્છા વધારે હઠાવવાની ન હતી, પરંતુ સાહાર દરબારનો આવો મામલો જોઈ સાવચેતી રાખવાની તેને જરૂર પડી. એકાએક શીખ સેના ચઢી આવે તો તેને અટકાવવાને માટે તેણે પંજાબ તરફની સીમા ઉપર જાવરી ફ્રાન્સ ભેગી કરી. શીખ સરકારે આ અગમચેતીને વિચિત્ર હતું કારણ માની ૧૮૪૫ ના દિસેમ્બર મહીનામાં ઈ. સ. ૧૮૪૫. સ્વારી મોકલી. શીખ ફ્રાન્સ સતલજ ઉતરી આ પાર આવી ત્યારે હાઉંગ સાહેબે વિરોધનું જાહેરનામું કરી માંડલિક રાજાને મદદ બોલાવ્યા, અને પ્રજાને જણાવ્યું કે વગર વાંકે શીખ ચઢી આવ્યાછે. શત્રુએ ફિરોજપુરમાં રણમુત્તબ રોખ્યો. ત્યાંથી વીસેક મૈલને છેટે મુદકિ નામે સ્થળમાં પહોંચી લડાઈ થઈ. ઇંગ્રેજ સેનાપતિ ગાફ સાહેબની પાસે ૧૧,૦૦૦ સિપાઈ હતા અને શીખ ફ્રાન્સમાં ૭૦,૦૦૦ સિપાઈ અને ૪૦ તોપો હતી. ૧૭ તોપ ખોઈ શીખ પાછા હઠ્યા. જલાલાબાદમાં પ્રખ્યાત થયેલો વીર સર રાખર્ટ સેલ એ વેળા રણમાં પડ્યો. ૧૮૪૫.

ગવર્નર જનરલ ખાને દિવસે પોતાની ફ્રાન્સને આવી મળ્યો, અને મદદગાર સેનાપતિની પદવી ધારણ કરી વિચિત્ર હતું કામ ચલાવવામાં સામિલ થયો. શીખ ફ્રાન્સ ખાને મુકામ ફિરોજ-શહેર નામે ગામની પાસે કર્યો. અહીં તેમની ૧૦૦ તોપો અને મોટી ફ્રાન્સ હતી. ગાફ સાહેબને પણ ૫,૦૦૦ માણસની કુમક આપી મળી. એન્જ માસમાં (દિસેમ્બરમાં) ત્યાં ભારે જંગ થયો. ૭૦ તોપો છતી શીખ સેનાને ગાફ સાહેબે હઠાવી. શીખ લશ્કર હાથે પાણ નાશ પામ્યું કે માહિમત થયું નહતું. તેઓ

મુગલ અને મરઠા જોવા નહતા. ઇંગ્રેજ ફોજનો એક સપ્તમાંશ ભાગ ધવાણો તથા રણમાં પડ્યો ત્યારે ખાકીનો જય પામ્યો. ગાફ સાહેબ પાસે દારૂગોળા ખૂટવાથી તે પાછા ફરેલા દુશ્મનની પૂઠે જઈ શક્યો નહિ તેથી તેઓ સહી સલામત સતલજ ઓળંગી પોતાના મૂલકમાં ગયા. દારૂગોળી પૂરતાં ન હોવાથી ઇંગ્રેજ ફોજ એક માસ નકામી પડી રહી, અને શીખ પાછા સતલજની આ પાર આવ્યા. સર હેરી રિમથ તેની સામો ગયો. ખદિવાલ આગળ તેને ગુલાબસીંધ મળ્યો. એ જુદામાં ઇંગ્રેજને હાનિ પહોંચી. ત્યાર પછી અલિવાજના રણમાં સંગ્રામ થયો તેમાં ઇંગ્રેજ પદ તોપ અને પૂરો જય પામ્યા. જાનેવારી

૧૮૪૬. એથી ગુલાબસીંધ નાહિમ્મત થઈ વહિ ચ-
ઈ. સ. લાવવા લાગ્યો, ને સતલજની આ પારના શીખ
૧૮૪૬. રાજ્યો ઇંગ્રેજના પક્ષમાં ઊતર્યા.

સર હેરી રિમથ અને સર હ્યુ ગૉફની ફોજો એકઠી થઈ સતલજ ઓળંગવાને ચાલી. તેને અટકાવવાને સોયોન નામે જંગા આગળ શીખ સૈન્ય મોરચા ખાંધી પડ્યું હતું. ઇંગ્રેજ ફોજ તેના ઉપર હુલાં કર્યો. સેનાપતિ તેજસિંહે વગર લડે નાશી નામ બોલ્યું; પણ વૃદ્ધ શામસિંહ રોત વચ્ચે ધારણ કરી ખહુ ખલાફીથી વઢ્યો. તેણે ગુરૂની લાજ રાખી. તેનું શૂર જોઈ હજારો શીખ જોદા મરણીઆ થઈ લડ્યા; શામસીંધની આસપાસ મડદીના ઢગલા થયા. એક તરફ હજારો શૂરવીરો રણમાં પડ્યા. શીખ લશ્કરને જોઈ એ તેવા સરદાર નહતા. અંતે શામસીંધ પડ્યો ને શીખ પાછા હઠ્યા. સતલજ ઓળંગતાં ઇંગ્રેજની તોપથી હજારો મૂઆ. ફેબ્રવારી, ૧૮૪૬. આ મોટી હારથી શીખ ફોજનું ખળ તૂટ્યું. ઇંગ્રેજ ફોજ સતલજ ઊતરી લાહોર ભણી ગઈ. શીખ રાજ્યની વતી ગુલાબસીંધે સંધિની અરજ કરી; ખાળરાજા દુલિપસિંહ ગવર્નર જનરલને શરણ આપ્યો, ને લાહોર ગઢનો કબજો ઇંગ્રેજ લશ્કરે કર્યો. એ સરકારો વચ્ચે એવી શરતે સંલાહ થઈ કે સતલજ અને ખિઆસની મધ્યે જાલંધર

દોઆખનો પ્રાંત છે તે તથા વિગ્રહનો ખરચ શીખ રાજાએ ઇંગ્રેજને આપવો; લાહોરની ગાદીએ દુલિપસિંધ રહે અને તે ઊમરે આવેત્યાર સુધી મંત્રીમંડળ નીમાય તે હરેક ખાખતમાં બ્રિટિશ રેસિડેન્ટની આસા પ્રમાણે વેંત; રાજ્યના રક્ષણને વાસ્તે લાહોરમાં ઇંગ્રેજ ફોજ રહે. આ કરાર પ્રમાણે વિગ્રહના ખરચને પેટે આપવાનાં નાણાં શીખ દરબારને ન મળવાથી કાશ્મીર અને હજારા પ્રાંતો ઇંગ્રેજે રાખ્યા, અને પાછળથી એક કરોડ રૂપિએ કાશ્મીર દેશ ગુલામસિંધને વેચાતો આપ્યો, ૧૮૪૬. આ જય માટે પાર્લિમેંટે ફોજને સાખાશી આપી. દરેક સિપાઈને ૧૨ માસનું થાય તેટલું વધારે ભાથું મળ્યું; હાઉડગ તથા ગાફ સાહેબને ઊમરાવ પદવી અને જનરલ રિમથને પારોનેટનો ઈલકાબ મળ્યા.

આ વધરા પછી હિંદમાં બે વરસ લગી શાંતિ રહી. એ અરસામાં લૉર્ડ હાઉડગે કૂર રિવાજો બંધ પાડવાનાં દયાળુ કામ મનપર લીધાં. ફ્રાંસીઆ ઠગ અને સતીને નામે વિધવાહત્યા હજી કેટલાક ભાગમાં જારી હોવાથી તે બંધ પાડવાની તાકીદ કરી. દીકરીઓને દૂધ પાતી કરવાનો દુષ્ટ ચાલ કેટલીક વર્ણોમાં હતો તે નાબુદ કરવાનો અને ઓઢીઆમાં, ગોંદવાનામાં, અને મધ્ય હિંદનાં વનોમાં વસુનારા અસુધરેલા લોકમાં નર-મેધ કરવાનો ચાલ અટકાવવાનો બંદાબસ્તુ કર્યો. રાહદારીનું હાંસલ રદ કરી તે બંધરાવવાનાં નાંકાં ઊઠાડી નાખ્યાં, તેથી વેપારને ઉત્તેજન મળ્યું. વાયબ્ઝ પ્રાંતોના ભલા મદદનીસ ગવર્નર રૂર્કીમાં શિવપશાળા (ઇંગ્લીશીઅર શાળા) કરી હતી તેને આશ્રય આપ્યો; તાજમહાલ વગેરે સુંદર જૂની ઈમારતોને સચ કરાવી લૉર્ડ હાઉડગ ૧૮૪૮ ના આરંભમાં સ્વદેશ સિધાવ્યો.

લૉર્ડ દલહુસી.—સદરહુ સાહેબની પછી ૧૩ મો ગવર્નર જનરલ લૉર્ડ દલહુસી નીભાયો. એણે ૧૮૪૮ થી ૧૮૫૬ સુધી કામ ચલાવ્યું. એના કારભારમાં ચાર મોટા ખનાવ ખન્યા, ૧^{મી} શીખ

લોક જોડે ખીજ વારનો વિગ્રહ; ૨ 'પ્રહલદેશ સાથે ખીજ વારનો વિગ્રહ; ૩. અયોધ્યા, નાગપુરાદિક દેશી રાજ્યોને ઇંગ્રેજ રાજ્યમાં ભેળી દેવું; ૪ રેલવે, તાર, વગેરે સુધારાનું ધાખલ થવું. નવો ગવર્નર જનરલ ભરતખંડમાં આવ્યો ત્યારે તેને આશા હતી કે સલાહ શાંતિમાં રૈયતની આપાદી વધારવા પર લક્ષ આપી શકારો, પણ શીખ લોકે તેમ થવા દીધું નહિ.

૧૮૪૮ માં લાહોર દરબારની વતી મુલતાનનો હાકેમ દિવાન મૂળરાજ નામે શીખ સરદાર હતો તેણે રાજનામું ધ. સ. ૧૮૪૮. આપ્યું. તેની જગાએ જે કામદારની નીમણૂક થઈ તે તેના અધેધાર ગયો એટલે મુલતાનની શીખ ફાજે શાસાદ બિઠાવ્યો, ને એ કામદારની હારે એ ઇંગ્રેજ નાયકો હતા તેમને મારી નાખ્યા. મૂળરાજે ખૂન કરનારાને શિરપાવ દીધા અને યુદ્ધનો રાજરતબંદો રોખ્યો. એ સમાચાર પ્રસરતાં વારને શીખ શિપાઈ અને સરદારો ઠકાણે ઠકાણે ટોળે મળી ઇંગ્રેજ જોડે વઢવાને સજ થયા. લેફ્ટેનેન્ટ એલ્ડર્ નામે જીવાન નાયક મુલતાનની પડોશમાં હતો તે ચતુર, ઉત્સાહી, અને દઢ મનનો હતો. ન ગભરાતાં તેણે પઠાણ અને ખલૂચી સિપાઈને તુરત નોકરીમાં રાખી ફાજ ઉભી કરી, ને બાવલપુરના નવાબે તેને કુમક આપી. મૂળરાજના હસ્કરને તેણે ખેવાર હરાવ્યું અને મુલતાનને ઘેરી લીધું. જનરલ વિધ દિસેમ્પર માસમાં તેને આવી મળ્યો. હવે ત્યાં ૧૫,૦૦૦ બ્રિટિશ અને ૧૭,૦૦૦ માંડળિક રાજના જોદા ભેગા થયા, પણ શેરસીંધ નામે શીખ સરદાર એ લશ્કરથી છૂટો પડી સામી બાજુએ ગયો. તેથી મુલતાન પર તુરત હુમલો થઈ શક્યો નહિ.

લાહોરમાં પણ ફિતૂરની ગરબડ થઈ રહી. લૉડ ગૉફ શેરોજપુરમાં ઇંગ્રેજ લશ્કરને એકઠું કર્યું. રામનગર આબળ શેરસીંધ, ચતરસીંધ અને ખીજ શીખ નાયકો મોટી ફાજ સાથે ઓવણી કરી રહ્યા તેમની જોડે વઢવાને લૉડ ગૉફ આવ્યો. રામ-

નગર આગળ ખે સૈન્યો વચ્ચે નાનો હાથ થયો. શીખ ફોજને મુકામ ઊઠાવી ચિનાખને ખીજે કાંઠે જવું પડ્યું. ૧૮૪૯ ના જીનેવારીમાં બહુ મારામારી થયા કેડે મુ- ઈ. સ. ૧૮૪૯. લતાન જીત્યું. એજ મહીનામાં ચિલિચ્ચનવાળાના રણમાં લૉર્ડ ગૉફ અને શેરસીંધ વચ્ચે ભારે સંગ્રામ થયો. ઇંગ્રેજ ફોજ લાંબી કુચ કરી ત્યાં પાછલે પહોરે થાકેલી આવી. અને જે જગાએ તેને જોઈતી તે જગા વઢવાને પ્રતિકૂળ હતી તેમ છતાં લૉર્ડ ગૉફ એકદમ હથાં કરવાને ફરમાવ્યું. કુંકથી ફોજમાં ઊડેછે તેમ અઘાપિ ઘણું કરી હિંદનાં મુસલમાની અને હિંદુ લશ્કરોને ઇંગ્રેજ સેના ઝપાટાબંધ ઊડાવતી. લૉર્ડ ગૉફ પણ એવી આશાએ શીખ ફોજ ઉપર થર્યો, પણ શીખ જોદ્દા મુસલમાન કે મરેઠા જેવા ખીકણ નહતા. તેઓ ધીરજથી ઠરીને જોરસા બંધ વઢ્યા. ખેડે તરફ ઘણા માણસનો ધાણી વળ્યો. ઇંગ્રેજને નામનો જય માળ્યો, પણ હાનિ ઘણી થઈ. એમ મેળવેલી ખીજ ફતેહ પોતાની ફોજનો નાશ કરે. રાત્રીએ છાણી પાછી હઠાવવાનો હુકમ લૉર્ડ ગૉફે કર્યો. આ મોંઘી અને શક ભરેલી ફતેહથી હિંદ અને ઇંગ્લાંડમાં ઇંગ્રેજોનાં મન વ્યાકુળ થયાં. લૉર્ડ ગૉફને માથે ઉદ્ધતાઈનો દોષ આવ્યો. તેના અવિચારથી આ ખરાખી થઈ એવો આરોપ તેને શિર મૂકી તેને સરકારે નોકરીથી દૂર કર્યો, અને તેની જગ્યાએ સિંધ જીતનાર સર. ચા. નેપીઅરને નીમ્યો. પણ સર. ચા. નેપીઅર ઇંગ્લાંડથી આવી મંહા-ર્યો ત્યાર પહેલાં તો લૉર્ડ ગૉફે ગૂજરાતમાં રણમાં શીખ સેનાને એવી ભારે હાર પહોંચાડી કે વિગ્રહનો અંત આવ્યો, ફેપરવારી ૧૮૪૯: ખાકી રહેલી શીખ ફોજ ઇંગ્રેજને શરણ આવી. શસ્ત્ર આપો દીધાં. દોસ્તમહમદે અફઘાન સ્વારોને શીખની કુમક મોકલ્યા હતા તેમને ઇંગ્રેજ લશ્કરે હાંકી કહાડ્યા. માર્ચ માસમાં શીખ રાજા દુલિપસિંહને પેન્શન આપી પંજાબ દેશને ખાલસા રાજ્યમાં ભેળ્યો. જૂના પ્રાંતોને માટે રચેલા કાયદા ત્યાં ન ચલાવતાં રવેચ્છક વહીવટ દાખલ કર્યો.

સને ૧૮૫૨ માં પ્રહલદેશ જોડે ખીજી વારનો વિગ્રહ થયો.

ઈ. સ. ૧૮૫૨. આવાના દરબારે ગર્વથી કાઠી ઇંગ્રેજ સરકારનું અપ-
માન કર્યું, અને તેના નોકરોએ ઇંગ્રેજ રાયતને પીડી.
એ માટે ઇંગ્રેજ સેના તેના મૂલક ઉપર ચઢી, અને
છમાસમાં તેને નમાવ્યો. ૧૮૨૬ માં જે પ્રાંતો આખ્યા હતા
તેમાં પેથુ ઉમેરી તેણે સંધિ કરી. જૂન, ૧૮૫૩.

સને ૧૮૫૩ ના દિસેમ્બર માસમાં નાગપુરનો મરેડી રાજા
અપુત્ર મૃત્યો તેથી તેનું રાજ્ય લૉર્ડ દલહુસીએ ઇંગ્રેજ
ઈ. સ. ૧૮૫૩. મૂલકમાં ભેળી દીધું. એ ગવર્નર જનરલે આ નવો
ધારો પાડ્યો, ૧૮૫૬ માં તેણે અયોધ્યાના નાલા-
યક પાદશાહને પકડી લાવી કેલકત્તાના કિલ્લામાં રાખ્યો, અને
તેના રાજ્યને આલસા કર્યું. એમ એક પછી એક દેશી રા-
જ્યોને ગળી જવાથી દેશી રાજ્યકર્તાઓના પેટમાં કાળ પડી.

૧૮૫૩ માં કંપની બહાદુરના પટાની મુદત પૂરી થવાથી
પાર્લમેંટે કેટલોક ફેરફાર કરી નવી સનદ આપી. ડરે-
ઈ. સ. ૧૮૫૩. કતરો ૩૦ હતા તેના ૧૮ કર્યા, ને એ ૧૮ માંના છને
ગાદીપતિ નીમે. સિવિલ સર્વિસમાં દાખલ થવાને પ-
રીક્ષા ઠરાવી. એ પરીક્ષા આપવા જવાની ખંધી રાયતને છૂટ
આપી, ને પરીક્ષાનાં પરિણામ પ્રમાણે નોકરી મળે. બંગાળા
ઇલાકાને માટે લેફ્ટેનેન્ટ ગવર્નર (મદદનીશ ગવર્નર) ઠરાવ્યો.
કલકત્તા, મુંબાઈ, અને મદ્રાસમાં સદર અદાલત અને સુપ્રીમ
કોર્ટો જૂદી હતી તેઓને ભેળી દીધી. આ સિવાય આ કાર્કી-

ઈ. સ. ૧૮૫૩. દિમાં રેલવે અને તાર ચાલુ થયા. ૧૮૫૩ માં ભરત-
ખંડમાં પ્રથમ રેલવે બંધાઈ, કળવણી ખાતામાં પણ
વધારો થયો. સડકો, પૂલ, બરાક વગેરે સરકારી

ઈમારતો બાંધવાના મનસુખા થયા અને તે સૌંદર્ય નાણાંની મોટી
રકમો ફરજ લીધી. યુનો મનાવવાને માર મારવાની કે તે માટે
હરકાઈ ખીજી રીતે જૂલમ કરવાની તથા વેઠ કરાવવાની મના

યદ્ય. આઠ વરસ અમલ કરી સને ૧૮૫૬ ના માર્ચ મહીનામાં લૉર્ડ દલહુસી સ્વદેશ ગયો.

પ્રકરણ ૨૦ મું.

લૉર્ડ કાનિંગ. લૉર્ડ એલિન. સર જન લૉરેન્સ. લૉર્ડ મેયો. લૉર્ડ નૉર્થ્યુક. લૉર્ડ લિટન. લૉર્ડ રિપન ૧૮૫૬ થી ૧૮૮૧ સુધી.

લૉર્ડ કાનિંગ.—આ ગવર્નર જનરલ ૧૮૫૬ ના ફેબ્રુઆરીની આખરે કલકત્તે આવ્યો. એના સમયમાં મોટા ૪ ખનાવ પડ્યા. ૧. ઈરાન દેશ જોડે વિગ્રહ; ૨. ચીન જોડે વિગ્રહ; ૩. દેશી ફ્રાન્સનો ખજવો; ૪. પાર્લિમેંટે કંપની સૌંદર્ય રાજકારનાર લઈ ગાદીપતિને સોંપ્યો.

સને ૧૮૩૭ માં હેરાત ગઢ જીતવામાં ઇંગ્રેજે ઈરાની શાહને ખાખ્યો હતો ત્યારથી તે ગુસ્સે થયો હતો. એ ક્રોધ વધતો ગયો. ઈરાની સરકારને ટાઢા પાડવાનો પ્રયત્ન નિષ્ફળ ગયો; તેણે ઇંગ્રેજ રૈયતનું અપમાન કર્યું, ને વિરોધ વધાર્યો. જનરલ સર જેમ્સ ઓડ્રામને લશ્કર આજી ઈરાની શાહનો ગર્વ જિતારવાને મોકલ્યો, ફેબ્રુઆરી ૧૮૫૭. એજ માસમાં ઈરાની લશ્કરનો પરાજય થયો. એક માસમાં ઝઘડાનો અંત આવ્યો. ઈરાની શાહે માફ માગી, અને હેરાત તથા અફઘાનિસ્થાન ઉપર દાવો કરવો નહિ એવી કબૂલાત આપી એટલે ઇંગ્રેજે સલાહ કરી. ૧૮૫૭ ના માર્ચ મહીનામાં પારિસમાં સંધિના કરાર થયા.

ઈ.સ.
૧૮૫૭.

ઇંગ્રેજને માફ લાગે એવું ચીની સરકારે કર્યું માટે ઇંગ્લાંડથી લૉર્ડ એલિનની સરદારી નીચે ફ્રાન્સ ચીન પર ચઢી. ઇંગ્રેજ સેના ફતેહ પામી. કંતાનના સૂબેદારે ઇંગ્રેજ વેપારીઓ ઉપર હુમલો કરાવ્યો હતો તેને પકડી કલકત્તે મોકલ્યો. વેપાર કરવાની જે છૂટ ઇંગ્રેજ માગતો હતો તે આવી ચીની મહારાજે સલા-

હ કરી. આ સ્વારી હિંદ ખાતે થઈ ન હતી. હિંદમાં બંડ થયું તે સમાવવાને લાડ એલિજને એમાંથી ઝટ ફ્રાન્સ મોકલી ગવર્નર જનરલને મદદ કરી.

સને ૧૮૫૭-૫૮ માં ખંગાળા ઇલાકાની દેશીફોજે બળવો

૦ ઊઠાવ્યો તેથી ભારે હાની થઈ. ફટલાક વખતથી
ઈ. સ. ૧૮૫૭. એ લશ્કરમાં બેઠેલી પ્રસરેલી હતી. એ બેઠેલીનાં

મુખ્ય કારણ—૧. સને ૧૮૫૬ માં એવો નિયમ સરકારે કર્યો કે જ્યાં મોકલે ત્યાં જઈ નોકરી બજાવવાની શરતે સઘળા સિપાઈને રાખવા; ૨. દેશી અધિપતિઓ વાંઝીઆ મરે કે પદ ચાલ ચાલે તેમનાં રાજ્યો ખાલસા કરવા માંડ્યાં તેથી રાજા રજવાડાનાં અને લોકના પેટમાં ધારકો પડ્યો, અને ઇંગ્રેજ પરથી ભરોસો ઊઠી ગયો; ૩ વળી વાતો ચાલી કે હિંદુ અને મુસલમાન એ બેઉના ધર્મનો નાશ કરી બંનેને વટાળી ખ્રિસ્તી કરવા ઇંગ્રેજ સરકારે ધારે છે. આ છેલ્લી વાત ફવળ જૂઠી હતી, તોપણ હિંદુ મુસલમાન સિપાઈએ તે ખરી માની, અને તેથી તે ઘણા નારાજ થયા. મુસલમાન ફકીરો અને હિંદુ જોગીઓ તથા તેમનો વેશ લઈ ખીજાઓ આ વાતો ઠર ઠર કરવા લાગ્યા. આવી ગરબોની સરકારી સિપાઈના જીવને ઉચાટ થવા લાગ્યો. મતલખીઆ માણસોએ એને ઉત્તેજન આપ્યું. હલકા વર્ગના અને હાણુકમાઉ આદમીઓ બિયલપાથલથી લૂટ મેળવી એવું ધારી, તથા દિલ્હીનો નામનો પાદશાહ તેના પુત્રો, મયત ખાજુરાવનો દત્તક ધુન્ડપંત (નાનાસાહેબ), અગ્નેધ્યાની બેગમ, જહાન્સીની રાણી, વગેરે રાજા ખોઈ બેઠેલા રાજવંશીઓ પોતાનાં રાજ્યો પાંછાં મેળવવાની આશાએ ફિતૂર ઊઠાવવામાં સામિલ થયાં.

સને ૧૮૫૭ના આરંભમાં હિંદી ફ્રાન્સમાં નવી એન્શીલ્ડ બંદૂક દાખલ કરી. આગલી બંદૂકોમાં પ્રથમ દાંડ (ખાસત) માખતા, પછી તે ગડખતા, ને છેલ્લે ગોળી નાખતા. એથી છોડતાં વાર લાગતી. એન્શીલ્ડમાં એ ત્રણ ક્રિયાને બદલે કાઢીજ નાખ-

વાની છે. એ કાટ્ટીજને ખંદૂકમાં નાખ્યા પહેલાં એક હાથમાં ખંદૂક હોવાથી ખીજા હાથ અને દાંતવડે ખોલવી પડે છે. ખજૂરો કરવાને ઇચ્છનારા માણસોએ સિપાઈ લોકને ભમાવવાને ખોટી વાતો ફેલાવી કે દાંતવડે ખોલવાની જગાએ ડુક્કરની અને ગાયની ચરખી ચોપડી છે કે તેથી મુસલમાન અને હિંદુ ધર્મ ભ્રષ્ટ થાય. મૂર્ખ અભાગ્યા સિપાઈ આ ગપ ખરી માનવા લાગ્યા. ૧૯ મી બંગાળી પલટણ ખેરાનપુરમાં હતી તે પહેલવહેલી સામી થઈ. તેને તોડી નાખી. ત્યાર પછી ખરાકપુરની પલટણે બે-દીલી દર્શાવી. એમ ધૂમાતાં ધૂમાતાં ૧૦ મી મે ૧૮૫૭ માં મીરતમાં ખંડડખી આગનો ભભૂકો ઉઠ્યો. ઈ. સ. ૧૮૫૭. ત્યાં કેટલાક સિપાઈએ કાટ્ટીજ વાપરવાંની. ના કહી તેથી તેમને કેદ કર્યો. ખંડ ઉઠાવી તેઓ અટક્યા નહિ. ઇંગ્રેજના દેશી સિપાઈ તેમના પોશાક, હથિઆર, અને કંવાયતથી સુધરેલા જેવા જણાતા પણ તેઓ સુધરેલા ન હતા. તેમનાં મન ખીલકુલ કેળવાયલાં ન હતાં. અર્વાચીન યુદ્ધકળા તેમને શીખતી હતી; પણ તેઓને સુનીતિની કેળવણી જરાએ આપી ન હતી. સ્વભાવે જંગલી હોઈ તેમના લ્હય વાઘનાં જેવાં નિર્દય હતાં; ને વિગ્રહના સુધરેલા કપિદાથી તેઓ અજાણ્યા હતા. ખંડની જોડે તેમણે અખળા નારીઓ અને બાળકોની હત્યા કરી સ્વદેશ અને સ્વધર્મને નામોફી લગાડી. તેઓ અને તેઓના આગેવાનો રાજ્ય ચલાવવાને અશક્ત અને અયોગ્ય હતા. યુરોપી પુરૂષ, સ્ત્રી, ને બાળકે જે હાથ આપ્યું તેમનું ખૂન કરી મીરતના ખલવાખોરો દિલ્હી ગયા. મીરતમાં યુરોપી ફોજ હતી પણ ત્યાંના ધરડાં અને અશક્ત જનરલે તેનો ઉપયોગ કર્યો નહિ. એની એવકુશી તથા સુસ્તીથી ઉત્તેજન પામી ખજવાખોરોએ દિલ્હીમાં પણ જે યુરોપી માણસો હાથ આપ્યાં તેમના પ્રાણ લીધા. ૧૧ મી મે ૧૮૫૭ દિલ્હીમાં શસ્ત્રભંડાર હતો તેનો ખચાવ મવ ઇંગ્રેજ જોદ્ધાએ ધણીજ ખહા- ઈ. સ. ૧૮૫૭. દરીથી કર્યો. ભરતખંડની આ જૂની રાજધાની

ખળવાખોરોને હાથ ગયાની ખબર જાણી બંગાળા ઇલાકાની તથા વાયવ્ય પ્રાંતોની પલટણો ફરી ગઈ. નિમકહરામ થઈ ફરી ગઈ એટલુંજ નહિ, પણ ધણીક પલટણોએ પોતાના યૂરોપી નાયકોનાં ખૂન કર્યાં, અને પડમો તથા તેમનાં બાળકોની તથા જે ખીજા સાહેબ પકડાયા તેમની હત્યા કરી. આ મહાપાપી કર્મ કરવામાં હિંદુ અને મુસલમાન બંને ધર્મના સિપાઈએ પોતાની જાત અને પોતાના ધર્મને એવ લગાડી માણસાઈ મૂકી તેઓ દૈત્ય અને ઘાતક પશુ બન્યા. ખાનપુરમાં (કાનપુરમાં) જે દેશી પલટણો હતી તેમણે બંડ કરી પોતાના યૂરોપી સરદારો અને તેમનાં કુટુંબોને ઘેરી લીધાં. ઘેરાયલા બહાદુરોએ અતિ શૂર દર્શાવી, લડવાનાં સાધનો નહિ છતાં ૬ થી જૂનથી ૨૭ મી જૂન લગી પોતાનું રક્ષણ કર્યું. અહીં ખળવાખોરોનો ઉપરી નાના સાહેબ (મયત ખાજુરાવ પેથાનો દત્તક) નામે દક્ષણી શ્રાદ્ધાણુરૂપે રાક્ષસ હતો. અંજમમુલાહ નામે અંડાળ મુસલમાન તેનો મંત્રી હતો, અને તાતીઆ ટોપી વગેરે ખીજા તેના સાથી હતા. નાનાસાહેબે ઘેરાયલા સાહેબોને તથા તેમનાં બેરાં છોકરાંને સહીસલામત અલાહપાદ પહોંચાડવાનું વચન આપવાથી તેઓ હથીઆર છોડીજારણે આવ્યાં. એમને નાવડામાં ખેસાડી લેઈ જવા લાગ્યા તેવામાં બંડખોરોએ તેમના ઉપર બંદૂકો છોડી. દુષ્ટ નાનાએ એમ કરવાનો હુકમ આપ્યો કહેવાયછે. ધણીક ઇંગ્રેજો જોખીથી હોંડીઓમાં મૂક્યા. જેઓ એમ મૂક્યા નહિ તેઓને, મંડમોને, તથા બાળકોને પકડીને એક નાના ઓરડામાં પૂરી કાપી નાખ્યા, ને તેમના અંગના કકડાં કરી કૂવામાં નાખ્યા. માત્ર ચાર જણ મહા મુશ્કેલીથી નાશી છૂટ્યા.

આ મોટા ખળવાથી આખા બ્રિટિશ રાજ્યમાં હાલાકાર થઈ ગયો, અને ઇંગ્રેજનાં બેરાંછોકરાંની કૂર કંતલની વાતો સાંભળી મહા ત્રાસ ઊપજ્યો. સંકટને સમયે દૃઢ અને ખગરૂત એવા ઇંગ્રેજ લોક એ દુષ્ટોને પૂરા પડ્યા. એ દેત્યોનો નાશ તેમણે થોડા વખતમાં મોટા ધૈર્ય અને અતુરાઈથી કર્યો. સર જન લો-

રેન્સ એ વેળા પંજાબનો હાકમ હતો તેણે ધણી હોશીઆરીથી પંજાબને ખચાવ્યું એટલુંજ નહિ, પણ ત્યાંથી એજ વખતે જાપરી કુમક મોકલી. શીખ સરદારોએ પોતાની લાયકી ખતાવી દીલોજનથી સરકારને મદદ કરી; પંજાબમાં જે દેશી પલટણો ખેદીલ જાણાઈ તેનાં હયાઆર લેઈ તેને રજા આપી. અલી-મર્દાનની છાવણીમાં ઘોડેસ્વાર પલટણ હતી તેણે ખજવો કરવાની નિશાની ખતાવી કે તેનાં શસ્ત્ર લેઈ તેનો નાશ કર્યો. આગલી શીખ ફોજના જોદા ખેરોજગારી હતા તેમને નોકરીમાં રાખી નવી શીખ પલટણો ઊભી કરી. હિંદુસ્તાનમાં ખહાદુર જનરલ હેવલાક અને કર્નલ નીલ ખાનપુર ઉપર ચઢ્યા. જુલાઈ માસમાં ત્યાંની ખંડખોર ફોજને હરાવી હેવલાક સાહેબ લકનાવ (લકનોર) માં ઘેરાયલા સાહેબોની વધારે ધાયો અને નીલ સાહેબ ખાનપુરના ખૂનીઓને સજા કરવાને ત્યાં રહ્યો.

જનરલ હેવલાકની સામા ખજવાખોરો ધણી હિંમતથી વઢ્યા, પણ અંતે તેમના મધ્યે ધૂશી તેણે પોતાના ઘેરાયલા સ્વદેશીઓને મદદ પહોંચાડી. હંત્રેજોએ ઠામ ઠામ આ મોટા ભયના વખતમાં જે ધૈર્ય, સમયસૂચકતા, કૌશલ્ય, અને શૂરવીરપણું દેખાડ્યું તે ખરેખરાં આશ્ચર્યકારક હતાં. એથી તેમનું રાજ્ય રહ્યું. હિંદુસ્તાનમાં જ્યાં જ્યાં દેશી પલટણોનીં છાવણીઓ હતી ત્યાં અને કાશી વગેરે મોટાં જામાં શહેરોમાં ખંડખોર સિપાઈ કે તેમના પક્ષકારો ઉઠ્યા, ત્રીજોરીઓ અને કિલ્લા કબજે કર્યા, અને ખહાદુરીથી લડ્યા, પરંતુ સુધરેલી રીતે રાજ્ય ચલાવવાની ચતુરાઈ તેમનામાં ન હતી. તેઓ અસાન હતા. જે તેઓ કંતેહ પામ્યા હોત તો આપણા દેશાની માઠી વલે થાત. હંત્રેજો અમલ એસવાની લગભગમાં જે દુઃખદાયક અવ્યવસ્થામાં દેશ હતો તેવીમાં પાછો પડત, અને અર્વાચીન વિદ્યા હુનરથી લોક અજાણ્યા રહી વધારે મૂર્ખ અને ખાખાવિખી

થાત. હિંદી પ્રજાને અને ઇંગ્રેજને સુભાગ્યે તેઓમાં શિવાજી કે. ફલાઈવ જેવા બુદ્ધિવાન સેનાપતિ અને નાયકો નૃહતા, અને ધાણું કરીને દેશી રાજા અને તેમના કારભારી વધારે વિચાર-વંત હોઈ બળવામાં સામિલ થયા નહિ, અને લોકોનો મોટો ભાગ તેમાં ભાગ્યો નહિ.

દિલ્હીમાં બંડખોર લશ્કરનું બળ વિશેષ હતું. ત્યાં તેમની અને ઇંગ્રેજ ફોજની વચ્ચે જખરા જંગ થયા. સપ્ટેમ્બર માસમાં ભારે લડત લડી ઇંગ્રેજો તે શહેર છડ્યું અને પાદશાહને પકડ્યો. ઇંગ્લાંડથી હજારો જોદ્દા અગ્રે આવવા નીકળ્યા હતા તેમના આવ્યા પહેલાં આ મોટો જય મેળવ્યો. દિલ્હીથી ખીજે દરજે લકનોરની લડાઈ હતી. બળવાખોર પલટણોએ તેને હજી ઘેરેલું હતું. અયોધ્યા પ્રાંતમાં ત્યાંના પદ્મજી પાદશાહની મા ઉપરી હતી. બેગમ બંડમાં બળવાથી ત્યાંના તાબુકદારો પણ ભાગ્યા. ઇંગ્લાંડથી નવો સેનાપતિ સર કોલિન કેમ્પબેલ (પછી લૉર્ડ ક્લૈડ) આવ્યો તેણે ૧૮૫૮ ના માર્ચ મહીનામાં લકનોર ઘેરનારા બંડખોરોને હરાવી વિખેરી નાખ્યા અને આખો અયોધ્યા પ્રાંત વશ કર્યો.

૧૮૫૭ ના અક્ટોબરમાં ગ્વાલિયર કંટિનન્ટ ફોર્સે
 ઇ. સ. ૧૮૫૭. બળવો કર્યો. મહારાજા સિંધીઆની ખીજ ફોજ પણ ફરી ગઈ અને તેને આગ્રે નાશી જવું પડ્યું. આ બંડ તોડવાને સર હ્યું ફોજ હુખાઈથી લશ્કર લઈ ચઢ્યો, સને ૧૮૫૮. બળવાખોરોમાં તાત્યા ટોપી નામે અગ્રણ નાયક હતો તેને તથા ઝાન્સીની બહાદુર રાણીને એણે છતાં. કાલ્પીમાં દારૂ ગોળાનો મોટો ભંડાર હતો તે ફોજ સાહેબે મે માસમાં લીધો. ઝાન્સીગઢ મજબૂત હતો અને તેની રાણીએ શૂરવીરપણું તેનો બચાવ કર્યો. પણ અંતે તેણીને નાસવું પડ્યું. ગ્વાલીઅરનો બચાવ કરતાં તે બાઈ રણમાં પડી. ગ્વાલીઅર છતી ત્યાં સિંધીઆને રાજ્યાસને પાછો ખેંસાડ્યો. તાત્યા ટોપી પકડાયો, ને ખાનપુરમાં ખૂનો કરવામાં સામિલ હતો માટે તેનો ન્યાય

કરી સરકારે તેને ફાંસી દીધી. એ તાલ્યો ગૂજરાતમાં આવ્યો હતો પણ કોઈ રાજા કે લોકની તેને મદદ મળી નહિ. • અમદાવાદના કાંપમાં કેટલાક સિપાઈ બંડ કરતા પકડાયા તેમાંના કેટલાકને તેપને ગોળે ઉરાડ્યા.

દરેક જગ્યાએ બંડખોરો હાર્યા, અને તેમણે કપડાં કાઢી લીધા, શહેરો અને પ્રાંતો ઇંગ્લેન્ડ સરકારને હાથ પાછા આપ્યા. આ બળવાના સમયમાં ગવર્નર જનરલ લૉર્ડ કાનિંગની આલ વખાણવા જોગ હતી. માણસનાં ખરાં લક્ષણ સંકટની વેળાએ જણાય છે. કોઈ અસાધારણ બનાવ બને છે ત્યારે તેના સંબંધમાં આવેલા કે તેમાં ફસાયેલા આદમીની પરીક્ષા થાય છે. દિલ્હી ખાનપુરાદિક સ્થળોમાં ધણીક બળવાખોરોએ ચંડાળ કર્યો કર્યો. તે રાક્ષસોએ અબજાના અને બાળકોના પણ પ્રાણ લીધા. એથી ધણીક ઇંગ્લેન્ડે ભારે ક્રોધના આવેશમાં ન્યાય, ક્ષમા, અને દયા એ દેવતાઈ ગુણોને વિસારી દીધા, લૉર્ડ કાનિંગે, વૈરભાવને વશ ન થતાં, એ દેવતાઈ ગુણો ધણી કર્યો. તેના સ્વદેશીઓએ તેની બહુ નિંદા કરી, ધણી હાંસી કરી, પણ તેથી તે ડગ્યો નહિ. જેઓ હયા કરવામાં સામિલ હતા તેમનો ઇન્સાફ કરી યોગ્ય સજા કરવાની તેણે આસા આપી પણ બાકીના જે લાખો માણસ બૂલા પડી કિતૂરમાં ભાગ્યા હતા તેમને માફી બક્ષી. ધન્ય છે એવા સુજનને! એણે હજારો આદમીના પ્રાણ ઉગમ્યા જે જે દેશી રાજા, નવાબ, વગેરે હાકમો ઇંગ્લેન્ડ સરકારના પક્ષમાં રહ્યા હતા તેમને દત્તપુત્ર લેવાના, તેમના વંશમાં તેમની ગાદીઓ કાયમ રહે તેવા, અને ખીજા હકોની સંનદો એ મહાપુરૂષે મોકલી સર્વને રાજી કર્યા.

આ બળવો શુભ્યા પછી પાર્લિમેંટે હિંદનું રાજ્ય ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની પાસેથી લઈ ઇંગ્લાંડના ગાદીપતિને સ્વાધીન કર્યું. આગસ્ટ ૧૮૫૮. એ માટે હિંદનો સેક્રેટરી નીમવો, નેત્રને રાજ્યના મુખ્ય પ્રધાનોમાં દાખલ કરવો. એ સેક્રેટરીને મદદ કરવાને ૧૫ કૉસિલરો નીમવા, અને એ

પંદરમાંના ૮ ભરતખંડમાં સરકારી નોકરી કરેલા હોવા બેઠ-
એ, એવા ઠરાવ થયા. હિંદમાંજ ચાકરી કરે એવું યુરોપી લ-
શ્કર હેતુ તે રદ કરી તેને બધા બ્રિટિશરાજ્યના 'સૈન્યમાં ભેળી
દીધું. હિંદમાં સર્વોપરી અધિકારી ગવર્નર જનરલ કહેવાતો તેને
વૉઈસરૉય એટલે રાજપ્રતિનિધિનો ઇલકાબ માળ્યો. એ અધિકા-
રીએ હિંદખાતાના સેક્રેટરીના હૂકમ પ્રમાણે વર્તવું એવો કાયદો
થયો. મહારાણી વિક્ટોરીઆએ નીચેનું જાહેરનામું પ્રગટ કર્યું.—

“ગ્રેટ બ્રિટન અને આયર્લેન્ડના સંયુક્ત રાજ્ય, તથા યુરોપ,
એશિઆ, આફ્રિકા, અને અમેરિકામાં વસેલાં સંસ્થાનો, અ-
ને આંધીન રાજ્યો ઉપર ઇશ્વરી કૃપાથી રાજ કરનાર રાણી
અને ધર્મરક્ષક વિક્ટોરીઆ.

આજપર્યંત હિંદમાં અમારી વતી આનરેબલ ઇસ્ટ ઇન્દિ-
યા કંપનીએ રાજ્યકારભાર ચલાવ્યો. કેટલાંક ભારે કારણોને
ધ્યાનમાં લઈ પાર્લિમેન્ટની સલાહ અને સંમતિથી એ કારભાર
અમારા હાથમાં લેવાનો અમે ઠરાવ કર્યો છે.

વાસ્તે હવે સદરહુ સલાહ અને સંમતિથી એ રાજ્યકારભાર
અમારે હાથ લીધો છે, તે આ લેખથી જાહેર કરીએ છીએ,
અને એ રાજ્યની સર્વ રૈયતને દુવાઈ દઈએ છીએ કે તેમણે
અમારા ઉપર અને અમારા વારસ તથા અમારી પાછળ અ-
મારા રાજ્યાસને જિરાજનારા ઉપર આસ્થા રાખવી, અને અ-
મારી, તથા અમારા વારસની, અને અમારી પાછળ અમારા
રાજ્યાસનપૂર પેસનારની આજી માળવી, અને હવે પછી એ
રાજ્યનો અમારી વતી અને અમારે નામે વહીવટ કરવાને
જેઓને નીમીએ તેઓની આજ્ઞામાં રહેવું.

અમારા વિશ્વાસુ તથા પ્રિય ભાયાત અને મંત્રી ચાર્લસ
જોન વાઈકૉન્ટ ક્રિનિંગની નિજા, ખુદ્દિ, અને ડહાપણ ઉપર
અમારો વિશેષ ભરોસો હોવાથી અમે તેને એ મૂલકનો જે જો
વૉઈસરૉય (રાજપ્રતિનિધિ) અને ગવર્નર જનરલ નીમીએ છીએ,
અને અમારે નામે અને અમારી વતી અમલ કરવાને અધિ-

કાર આપીએ છીએ. અમારા મુખ્ય સેક્રેટરીઓમાંના એકની માર્ફતે અમારા જે જે હુકમ તમા નિયમો તેને પહોંચે તે પ્રમાણે વર્તી તેઓને માન્ય કરવા પડશે.

ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની બહાદુરજી સિવિલ (એટલે દીવાની, મુલકી વગેરે) તથા લશ્કરી ખાતામાં જે હાલ નોકરી કરે છે તે સર્વને પોતપોતાની જગ્યાએ બહાલ રાખીએ છીએ. હવે પછી હમે જે હુકમ તથા કાયદા કરીએ તે સઘળા તેમણે પાળવા.

હિંદના દેશી ભૂપતિઓને જાણાવીએ છીએ કે તેમની જોડે કંપની બહાદુરે કે તેના અધિકારીઓએ જે જે કાલકસર કર્યા છે તે બધા અમારે કબૂલ મંજૂર છે, અને તેઓને અમે સંભાળી જરાએ જરા પાળીશું. અમે આશા રાખીએ છીએ કે આપ પણ તેજ પ્રમાણે વર્તશો.

અમારા કબજામાં જે મુલકો છે તેમાં વધારો કરવાની અમને ઇચ્છા નથી; અમારા રાજ્ય કે હકો ઉપર કોઈને હાથ નાખવા દઈશું નહિ, ને જે નાખશે તેને સજા કરીશું; તેમ જીજ્ઞાસુઓના રાજ્ય કે હકો ઉપર હાથ નાખવાની પરવાનગી આપીશું નહિ.

અમારા પંડના હકો અને માન મોટાઈની પેઠે ભરતખંડના મહીપતિઓના હકો અને માન મોટાઈને માન્ય કરીશું, અને દેશમાં શાંતિથી અને સારા રાજ્ય વહીવટથી મંત્રને આપ્યાદી અને સંસારી સુધારા પ્રાપ્ત થઈ શકે છે તે તેઓ તથા અમારી પ્રજા ભોગવે એવું અમે ઇચ્છીએ છીએ.

અમારા ખીજા મુલકોની રેવતો સંબંધી અમારા જે જે ધર્મો છે તે બધા અમારી હિંદની પ્રજા વિષે પણ છે એવું અમે ગણીએ છીએ; અને પરમેશ્વરની કૃપાથી તે કરજો અમે આસ્થાપૂર્વક અને સાચાંદીલથી બજાવીશું.

અમે પંડે ખ્રિસ્તી ધર્મને સત્ય માનીએ છીએ, અને ધર્મથી જે દિલાસો મળે છે તે પાડ માની સ્વીકારીએ છીએ; તથાપિ

અમારો ધર્મસંબંધી નિર્ણય અમારી રૈયતને મનાવવાનો દા-
વો કે ઇચ્છા અમે રાખતાં નથી, અમે અમારા રાજ્યાધિકા-
રથી કરમાવીએ છીએ કે ધર્મ માનવાને કે પાળવાને માટે કો-
ઈના ઉપર મહેર રાખતી નહિ, તથા ઇજા હરકત કરવી નહિ,
અને જ્યાં ધર્મવાળા કાયદાનું રક્ષણ નિષ્પક્ષપાતે એકસરખું
ભોગવે; અમારા તાખાના સઘળા અધિકારીઓને અમે આ-
જ્ઞા કરીએ છીએ કે તેમણે અમારી રૈયતમાંના હરકોઈના ધ-
ર્મને લગતી ખાખતોમાં હાથ ધાલવો નહિ. આ હુકમ જે અમ-
લદાર તોડશે તેના ઉપર અમારો અતિશય ક્રોધ થશે.

વળી અમે કરમાવીએ છીએ કે ખતી શકે ત્યાંસૂધી જાતિ-
ભેદ કે ધર્મભેદ ઉપર નજર ન રાખતાં અમારી રૈયતમાં જેઓ
ફળવણી, ખુદ્દિખજ, અને પ્રમાણિકપણાથી નોકરી કરવાને યોગ્ય
હોય તેમને છૂટથી અને નિષ્પક્ષપાતે સરકારી ચાકરીમાં દા-
ખલ કરવા.

ભરતખંડના રહેવાસીઓમાં વડિલોપાજિત વારસામાં મળે-
લી જમીન વિષે જે અનુરાગ છે તે અમે જાણીએ છીએ અ-
ને માન્ય કરીએ છીએ. રાજ્યનાં વાજખી લેણાંને નુકસાન
ન પહોંચાડતાં અમે લોકના ભૂમિસંબંધી હકોનું રક્ષણ કરવાને
ઇચ્છીએ છીએ; અને હુકમ કરીએ છીએ કે કાયદા રચવા-
માં અને પંજવવામાં ભરતખંડના પ્રાચીન હક, અધિકાર,
રિવાજ અને ધારા ઉપર ઘટતું ધ્યાન રાખવું.”

જે પછીની છ કલમોમાં જે પંજવાખોરો પકડાય કે તાએ
થાય તેઓમાંથી કેવાને માફી આપવી, અને કેવાનો ન્યાય કરી
શી સજા કરવી તે કરમાવ્યું છે. જેમણે ખૂન કરેલાં સાખીત
થાય તેમને ખૂનની સજા કરવી; જેમણે જાણીપૂજને ખૂનીઓ-
ને આશ્રય આપ્યો હોય કે જેઓ ફિતૂરમાં આંઝીવાન હતા, તેમને
જીવદાન આપી માત્ર કેદની સજા કરવી, અને તે કરવામાં પણ
તેઓ ખીજા દુષ્ટોના ભાવવાથી કેટલે દરજે ફસેલા તે ધ્યાનમાં

લેઈ ઓછી વધતી કરવી, અને ખાંડીના બળવાખોર સિપાઈ તથા તેમનો સંગ કરનારામાંના જેઓ ૮૫૯ના જાનેવારી માસની ૧ લી તારીખની પૂર્વે શરણ આપે, કે સૌસૌને ઘેર જઈ ધંધા રોજગારે જળગે તે સઘળા પર કસ્ટો કરી તેમને પૂરી ક્ષમા કરવી એવી આજ્ઞા કરી. આ દયાળુ હુકમથી સર્વ પ્રજા રાજ થઈ, હજારો બળવાખોરો ગૂપચૂપ પોતપોતાને ઘેર ગયા, ને લોહીનું વહેણ અટક્યું. આ બંધ થયાથી સરકારે પ્રજાનાં હથીઆર છીનવી લીધાં. દિલ્હીના છેલ્લા નામના પાદશાહને પ્રાણદાન આપી રંગુન બંદરે લઈ ગયા. જેમને કાળે પાણીએ એટલે દરિયાપાર મોકલ્યા તેમને આન્દામાન બેટમાં પૂર્યા. હત્યારાઓમાંના જે પકડાયા તેમને તોપને ગોળે ઘેરાડ્યા કે ફાંસી દીધી.

કૃપાળુ મહારાણીજીના આ પ્રતાપી અને પ્રજાહિતકારી જાહેરનામાને અંતે લખ્યું છે કે “અમારો અભિલાંખ એ છે કે જ્યારે ઈશ્વરના અનુગ્રહથી રાજ્યમાં પાછી શાંતિ થાય ત્યારે હિંદની પ્રજાના ઉદ્યમને ઉત્તેજન આપવું, લોકો પશ્ચાત્તી સુધારાનાં કૃત્યો કરવાં, અને રાજ્ય વહીવટ રીયતના લાભને અર્થે કરવો. તેમની અપાઘી અમારું બળ છે, તેમનું રાજ રહેવું અમારું રક્ષક છે, અને તેમની કૃતસતતા અમારું સર્વોત્તમ ઇચ્છિત ફળ છે. હે સર્વ શક્તિમાન પરમેશ્વર ! અમારા આ મનોરથ પાર પાડવાને અમને અને અમીરા હાથ નીચેના અધિકારીઓને સામર્થ્ય આપો.”

આ જાહેરનામું ભરતઅંડમાં સુને ૧૮૫૮ તારીખ ૧ લી નવેમ્બરે ઠામ ઠામ જાહેર સભામાં પ્રજાની રૂબરૂ સરકારી અમલદારોએ વાંચી સંભળાવ્યું. એને પ્ર-
માણિકપણે અમલમાં આણવામાં ઇંગ્લેન્ડની વડાઈ
અને અક્ષય-કર્મિ છે. એ મહા પુણ્યનું કામ છે કેમકે એથી
કરોડો માનવી સુખી થાય.

આ જાહેરનામાની અસર જિમના ઉપર ન થઈ તેમનો ઇ-

એજ ફ્રાન્સે નાશ કર્યો. સને ૧૮૫૯ માં આખા રાજ્યમાં સલાહ શાંતિ થઈ. ૧૮૬૦ તથા ૧૮૬૧ માં સરકારે સુપ્રીમ અને સદર અદાલતોને જોડી દીધી, નવો ફ્રાન્કફર્ટ ઈ.સ. ૧૮૬૧. કાયદો ચલાવ્યો, અને ખીજા સુધારા કર્યા. સિતારે હિંદ નામે નવો ઇલકાબ અને ચાંદ હિંદને માટે રાણી સાહેબે સ્થાપ્યો ને તે ઇનામ દાખલ કટલાકને આપ્યા. પેદાશ ઉપર વેરો નાખ્યો, અને રેલવે વગેરે દેશોપયોગી કામો વધાર્યા. એ સમે એક માઠા ખનાવ એ ખન્યો કે જમના અને સતલજની વચ્ચેના પ્રદેશમાં વરસાદ વર્યો નહિ તેથી મોટો કાળ પડ્યો, ને સુમારે પાંચ લાખ મૌના પ્રાણ ગયા. ૧૮૬૨ ના માર્ચ મહીનામાં લૉડ કાનિંગ કારભાર છોડી સ્વદેશ ગયો અને ત્યાં જૂન માસમાં મરણ પામ્યો.

લૉર્ડે એલ્જિન.—લૉડ કાનિંગની જગાએ લૉડ એલ્જિન નીમાયો. ૧૮૬૨ ના માર્ચમાં તે કલકત્તે આવ્યો. ઈ.સ. ૧૮૬૨. ગયા વરસમાં મંજૂર થયેલા કાયદા પ્રમાણે આ ગવર્નર જનરલે કાયદા કરવાને કૌન્સિલ ઠરાવી તેમાં ત્રણ હિંદી ગૃહસ્થોને તથા ત્રણ ઇંગ્રેજ વેપારીઓને દાખલ કર્યા. ઈ.સ. ૧૮૬૩. લૉડ એલ્જિન માંદો પડવાથી ૧૮૬૩ ના નવેમ્બરમાં મરણ પામ્યો. એમાં વખતમાં વાહાબી નામે મુસલમાની પંથના આવાનોએ અફઘાનિસ્તાન તરફની સરહદ ઉપરના હુગરેમાં રહેનારા મુસલમાનોને ઉશ્કેરી હુલડ કરાવ્યું. હંગામો કરનારાને સજા કરવાને ઇંગ્રેજ ફ્રાન્સ પહાડી મૂલકમાં પેઠા પછી ખીજી પહાડી જાતો શત્રુનો પક્ષ કરી વઢવાં લાગી તેથી ઝઘડો વધ્યો. ઇંગ્રેજ લશ્કરને કટલીક હુરકત અને નુકસાન થયાં, પણ અંતે જય પામી તે કઠણ વગડાઉં લોકને છુટ્યા. મયત વૉઈસશાયના અમલમાં મુંબાઈના રૂમા વૉઈસમાં ભારે વધારો થયો. ઉત્તર અમેરિકાના યૂનૅટેડ સ્ટેટ્સમાં કજીઓ ઊઠ્યો તેથી ત્યાંનું રૂ ઇંગ્લાંદ જઈ શક્યું નહિ, ને મુંબાઈથી જનારા રૂનો

ભાવ શેરે એ આનાં હતો તે ૩. ૧) થયો. એથી માલનો ઉપાડ એટલો વધ્યો કે દર વરસે ૪૩ કરોડનો અનેક પ્રકારનો માલ ચડતો તે ૧૮૬૨-૬૩ માં ૬૩ કરોડનો ચડ્યો. એ વધારાને પેટે વિસ્તારતથી સોનું રૂપું આપ્યાં. એથી મુંબાઈ ઇલાકામાં નાણાંની કિમ્મત ઓછી થઈ ને ખીજી જગ્યાસો, મજૂરી, અન્નાદિનો ભાવ ચડ્યો.

સર જ્ઞાન લૉરેન્સ.—ગવર્નર જનરલ અને વૉઈસરૉયની ખાલી પડેલી જગ્યા એમને મળી. ૧૮૬૪ના આરંભમાં કલકત્તે આવી તેણે પોતાનું કામ હાથ કર્યું. ઊનાળામાં ઈ.સ. ૧૮૬૪. તાપથી ખચવાને હિમાલય પર્વતપર સીમળા નામે ઠંડાણે વૉઈસરૉય તથા તેના મંત્રી જાયછે ત્યાં એ પણ ગયો. હવે ગવર્નર જનરલો રાજા, નવાખ, ઠાકોરાદિ દેશી રાજ્ય કર્તીને ખોલાવી દરબાર ભરવા લાગ્યા, અને રાજ્યરીતિ તથા બ્રિટિશ રાજ્યમાં ભાત ભાતના સુધારા તથા પ્રજાની આખાંદી થાય તેવાં કૃત્યો કરવામાં આવે તે ભાષણો કરી સમજાવી તે પ્રમાણે તેમનાં રાજ્યોમાં કરવાની શિખામણ દેવા લાગ્યા. લૉરેન્સ સાહેબે એવી સભા ચોમાસા ખાદ લાહોરમાં ખોલાવી ને શીખ અધિપતિઓને બોધ કર્યો. એજ વરસમાં તેણે સોલજરોને સુખી કરવાના ઉપાય કરવા માંડ્યા. તેમને માટે પુસ્તકશાળા, ખાગ, કસરતશાળા વગેરે રથાપવાની ગોઠવાણ કરીને રમત ગમત થાય, અને તેમનાં મનને સુધારે તેવાં સાધન-ધ્વજાં પાડવાનાં તથા તેમનાં રહેવાનાં ઘર (ખરાકો) સુધારવાનાં હુકમ કર્યાં. ઠાકોરા, તાંવ અને સીતળાના રોગ એકાએક ઊઠી ખડુ આદમીના પ્રાણ લેછે, માટે તેની ઉત્પત્તિનાં કારણ શોધવાને દાક્તરો તથા ખીજા વિદ્વાનોને આગલા વૉઈસરૉયે નીમ્યા હતા તેમણે બધા પ્રાંતોમાં તજવીજ ચલાવી.

આસામની ત્રિલોકીએ દુવાર (દુઆર) નામે પરગણા હતા તેપર ભુતાનનો રાજા દાવો કરતો હતો. એ દાવાને પેટે તેને દર-વરસે કેટલુંક નાણું આપવું ઠરાવ્યું હતું, પણ તેથી તે રાજા ન

હતો. તેના માણસો ઇંગ્રેજ રૈયતને લૂટતા અને પીડતા. એ પ્ર-
માણ નહિ કરવાને વકીલ મોકલી સમજાવવાથી કાંઈ વળ્યું
નહિ, ઊંઝડું તે વકીલનું ખુલ્લું અપમાન કર્યું. એ માટે ૧૮૬૪ માં
ભુતાન ઉપર ફ્રાન્સ મોકલી. • એ સ્વારીનું ફળ મન માનવું થયું
નહિ. પૂલીઆં પાણી અને જંગલની ખરાબ હવાથી લશ્કરમાં
ભારે હાનિ થઈ. એથી બંગાળી દુવારને માટે દરવરસે
રૂ. ૨૫,૦૦૦) આપવા ઠરાવી ઇંગ્રેજને સલાહ કરવી પડી.

રૂના ભાવ ખૂબ ચડી ગયાથી મુંબાઈમાં નાણાં પુરકળ
આપ્યાં. તેનો લાભ લેવાને ઘણી યુક્તિઓ ચાલી. તરેહતરે-
હનાં કામ માથે લેવાને કંપનીઓ નીકળી, અને તેના શેરના
સદા ચાલ્યા. કંપનીઓ ઉઠાવવાની અને સદા કરવાની ગાંડાઈ
હદપાર ચાલી. સૂરતે અને અમદાવાદે મુંબાઈની દેખાદેખી ક-
રવાં માંડી. એ કાગળનાં નાવ થોડા વખતમાં ડૂબ્યાં.
ઈ.સ. ૧૮૬૫. ૧૮૬૫ માં સ્ટોરીઆ લોકની ઘણીજ ખરાબી થઈને
હજારો ગરીબ અને તવંગર પાયમાલ થઈ ગયા.

એજ વરસમાં ઓઢીઆ પ્રાંતમાં વરસાદ વરસ્યો નહિ તેથી
ખીજે વરસે એટલે ૧૮૬૬ માં ભારે દુકાળ પડ્યો ને સુમારે
વીસ લાખ માણસ લાંઘણો થવાથી તથા દુકાળના
ઈ.સ. ૧૮૬૬. વ્યાધિઓથી મૃત્યાં. રાજકર્તાઓની સુસ્તીથી આ-
ટલાં બધાં ભરણ થયાં. માટે તેમને ઘણો ઠપકો મળ્યો.
આથી આફતો અઠકાવવાને તથા દેશની સ્થિતિમાં વધારો ક-
રવાને હજારો મૈલના રેલવે ખર્ચાવા માંડ્યા હતા, તથા નદી-
ઓનાં પાણી ખેતીના કામમાં લગાડવાને, તથા માલ લાવવા
લઈ જવાને ખાડીઓ ખોદવાના, કે જે જૂની હતી તેને સચ
કરાવવાના, તથા તળાવ ખાંધવાના મનસુખા સરકારે કર્યા
તેના ખર્ચની ગણતરી કરોડો રૂપિયાની થઈ. કેટલેક ઠકાણે
કામ ચાલવા માંડ્યું. આ વાંધસરોયના અમલમાં પૈરરાજ્યો જેઠેડ
વધરા થયા નહિ, કેમકે તેનો અભિપ્રાય એજે હતો કે ખીજનાં
રાજ્યોમાં હાથ ધાલવો નહિ. કાબુલનો અધિપતિ અમીર દોસ્ત

મહમદ ૧૮૬૩ માં મરાણ પામ્યો ત્યારથી તેના કુવરો રાજ્ય પાટને માટે માંહોમાંહે વઢતા હતા. રાજ્યવિદ્યા જાણનારામાંના કટલાકનું મત એવું હતું કે વૉઈસરૉયે લશ્કરની કુમક આપી એમાંના કાઈને ગાદીએ બેસાડવો, ને, બ્રિટિશ જાપતાથી તેનું રક્ષણ કરવું, કે તેથી રૂક્ષીઆ તરફની ધાસ્ત્રી હિંદને રહે નહિ. શાણો સર જન આ વિચારની વિરુદ્ધમાં હતો. નાના ઝઘડા સરહદપરના વગડાઉ જોક જોડે વારે વારે થાયછે તેવા એના સમયમાં પણ થયા. દારકાના વાઘેર લોકે ખંડેરાવ ગાયકવાડના ગેર ઈન્સાફથી હેરાન થઈ ખંડ કંઈ તે ઇંગ્રેજ સરકારને બેસાડવું પડયું. પહાડી લોકની ઉસ્કેરણીથી પંજાબની વાયવ્ય કોણના પહાડોમાં વસનારા કાઈ વગડાઉ મુસલમાન જાતે તોફાન મચાવ્યું તેનો ખંદોખસ્ત કરવા ફ્રાન્સને જવું પડયું. ઈ.સ. ૧૮૬૮.

૧૮૬૮ માં સરજન લૉરેન્સના અમલનો અંત આવ્યો. હિંદના ગવર્નર જનરલના, તથા મુખ્ય અંતે મદ્રાસના ગવર્નરોના ઓદ્ધાપર જેમની નિમણૂક થાયછે તેમને પાંચ વરસ કામ ચલાવવાનો અધિકાર મળેછે. તે પ્રમાણે લારેન્સસાહેબનાં પાંચ વરસ પૂરાં થવાથી તે સ્વદેશ ગયો, ને સારી નોકરીને પેટે ઉમરાવ પદવી પામ્યો. તેની બધી લૉર્ડ મેયો નીમાયો.

લૉર્ડ મેયો.—૧૮૬૮ માં ભરતુખંડના રાજકારભારની લગામ હાથમાં લઈ લૉર્ડ મેયોએ કાબુલમાં આ જેળ સ્થાપન થયલા હાકેમ અમીરશૉર અલીને મળવામાં આવ્યા. ઈ.સ. ૧૮૬૮.

વવાનું ઈજન મોકલ્યું. અમીર આજ્ઞાએ આદર સત્કાર પામ્યો. એથી બે રાજ્યોની દોસ્તીમાં વધારો થયો. એ વરસની આખરે ઇંગ્લાંડનો શાહજહાદો આલ્ફ્રેડ હિંદમાં આવ્યો તેની મેમાનદારી પણ લૉર્ડ મેયોએ તથા હિંદના રાજા રજવાડાએ ધણી કરી. આ વૉઈસરૉયના અમલમાં લશ્કરી ખાતાની તથા ખીજાં સરકારી ખાતાંની ઈમારતો, રેલવે, વગેરે ખાંધવાનું કામ જાડી રહ્યું ને ઊપજથી ખરચ વધારે થવાથી સરકારી દેવામાં વધારો થતો ગયો. ૧૮૭૨ માં

વૉઈસરૉય જાતે રાજ્યમાં તપાસ કરવા નીકળ્યા. આન્દામાન મીટમાં કાળેપાણીએ ચક્રવેલા ખંદીવાનોને રાખેછે તેમની હાલત જોવા ગયા. ત્યાંના એક દુષ્ટ અફગાન કેદીએ વિનાકારણ એમનો ઘાત કર્યો. આથી સમજી લોક ખડુ દિલગીર થયા.

લૉર્ડ નાર્થબ્રૂક.—વૉઈસરૉયની જગા એ ઉમરાવને

ઈ. સ.
૧૮૭૨.

મળી, ને તેઓ ૧૮૭૨ માં ભરતપંડમાં આવ્યા. એમના સમયમાં રાજ્યની ઊપજ, ખરચ, દેવું, અને કર વેરા ઉપરાંત એ ખનાવ નોંધવા જોગ બન્યા છે.

ઈ. સ.
૧૮૭૪.

સને ૧૮૭૪ માં વડોદરાના રેસિદંત કર્નલ ફ્રાયરને ઝેર દેવાનું તોહમત મહારાવ ગાયકવાડ ઉપર આ-

વવાથી તેને પરેહજ કર્યો. અને તેનો ઇન્સાફ કરવાને જાહેર કચેરી એજ કારણ માટે વડોદરાના કાંપમાં નવી ઠરાવી. ન્યાય કરનારા ત્રણ યુરોપી અને ત્રણ દેશી હતા તેમાંના ત્રણ યુરોપીએ તેને અપરાધી ઠરાવ્યો ને ત્રણ દેશીને મન ગુનેા સાબિત થયો નહિ. લૉર્ડ નાર્થબ્રૂકનો અભિપ્રાય આગલા જોડે મળતો આવવાથી સરકારે મહારાવને મદ્રાસ મોકલી દીધો, અને ગાયકવાડી કુળની એક શાખા ખાનદેશમાં ગરીબ હાલતમાં જડી તેમાંના એક ખાળક છોકરાને મથત મ-

ઈ. સ.
૧૮૭૫.

હારાજ ખંડેરાવની વિધવા રાણી જમનાબાઈની પાસે દક્ક લેવડવ્યો, ને તેને ગાદીએ બેસાડ્યો.

૧૮૭૫ માં મહારાણી વીક્ટોરીઆના ટીલાટ કુંવર પ્રિન્સ આફ વેલ્સ હિંદમાં પધાર્યા. વૉઈસરાયે, રાજ

ઈ. સ.
૧૮૭૬.

રૂઝવાડાએ તથા પ્રજાએ તેને ખડુમાન દીધું. ૧૮૭૬ માં નોકરીનો કાળ પૂરો થયા પહેલાં રાજીનામું

આપી લૉર્ડ નાર્થબ્રૂક સ્વદેશ સીધાવ્યા.

લૉર્ડ લિટન.—એજ વરસમાં એ ઉમરાવ વૉઈસરૉયની જગાએ આવ્યા. બ્રિટિશ પાર્લિમેન્ટની સંમતિથી આપણા મહારાણી વિક્ટોરીઆએ “કૈસરે હિંદ” એવું પદ ધારણ કર્યું. ૧૮૭૭ના

જાનેવારીની ૧ લી તારીખે દિલ્હીમાં મોટા મોટા રાજા, નવાબો, યૂરોપી અને દેશી ગૃહસ્થો, અને સરકારી અમલદારોને ખોલાવી દરબાર ભરી ભારે દખલખાથી એ ઇલાકા ખજાણે કર્યા.

વરસમાં મદ્રાસ ઇલાકામાં તથા મુંબઈ, ઇલાકાના દક્ષિણ ભાગમાં વરસાદ વરસ્યો નહિ તેથી ભારે દુકાળ પડ્યો. સરકારે અને રૈયતે ઘણી મદદ કરી તોપણ લાખો આદમી જૂખે અને જૂખથી ઊપજતા રોજી મૂક્યાં. મુંબઈ ઇલાકા કરતાં મદ્રાસ ઇલાકામાં હાનિ ઘણી વધારે થઈ. દુકાળથી ખચાવ કરવાની ધારણાએ તથા તે ખાતે થયેલા ખર્ચની ખોટ પૂરી પાડવાને માટે સરકારે ૧૮૭૮ માં

ઈ. સ.
૧૮૭૮.

ધંધા રોજગાર ઉપર લૈસેન્સ ટાકસ ઠરાવ્યો, અને મુંબઈ અને મદ્રાસ ઇલાકાઓમાં મીઠાની કિંમતમાં વધારો કર્યો. માન્યે-રદરના લોકની કૃપાથી વિભાયતી સૂતર અને સૂતરાઉ કાપડ ઉપર શહેરોમાં જકાત હતી તે રદ કરી. દેશી ભાષાઓમાં પ્રગટ થતાં વર્તમાનપત્રો, ચોપાનીઓ, અને પુસ્તકોની સ્વાધીનતા સરકારની નજરમાં આવે ત્યારે રદ કરવાનો તથા દેશીઓને હથીઆર નહિ રાખવા દેવાનો કાયદો આ રસમાં આ ગવર્નર જનરલે ઠરાવ્યો. ૧૮૭૮. એજ વરસના આખર ભાગમાં અફઘાનિસ્તાન જોડે વધરો ઇંગ્લેજ સરકારે ઊઠાવ્યો. આ સમે ત્યાં અમીર શેરઅલ્લી રાજ કરતો હતો. અંધ્યઃ એશીઆમાં ફેશ રાજ્યનું જોર વધ્યું હતું અને તેમની રાજસીમાં અફઘાનિસ્તાન સુધી આવી લાગી હતી. વળી તેમણે કાબુલમાં વકીલ મોકલી શેરઅલ્લીને પોતાના પક્ષમાં લીધો એવા સમાચાર પ્રસર્યાથી તેની જોડે કટલાક નવા કરાર કરવાને લૉર્ડ લિલને ઇંગ્લેજ વકીલ મોકલ્યો. એ વકીલને શેરઅલ્લીએ પોતાના રાજ્યમાં પેસવા દીધો ત્રિહિ તેપરથી ઇંગ્લેજ વધરો આરંભ્યો. બોલન અને આઈખર એ બંને ધાટની વાટે શિટિશ હિંદની સેનાઓ અફઘાનિસ્તાનમાં પેઠી. અમીરની ફજો કટલેક ઠંકાણે વઢી પાણ

જારી નાહી. જલાલાખાંદ અને કંધાર ઇંગ્રેજ લશ્કરે લીધાં. શેરખુલી પોતાના યાકુબખાન નામે કુંવરને કેદમાંથી છોડી રાજ સાંપી કાબુલથી નાહો ને થોડા વખતમાં મરણ પામ્યો. યાકુબે યુદ્ધ ન કરતાં ઇંગ્રેજને કેટલોક મૂલક આપી, પરરાજ્ય સંબંધી તેમની યચ્છા પ્રમાણે ચાલવાનું તથા ઇંગ્રેજ વકીલને પોતાની રાજધાનીમાં રાખવાનું કમૂલ કરી દોસ્તી કરી, જૂન ૧૮૭૯. એ કરાર થયાને પૂરા ત્રણ માસ ન થયા એટલામાં કાબુલમાંના અફઘાન લશ્કરે ખલવો કર્યો ને તેમાં કાબુલ શહેરના લોક સામિલ થયા. ખાલાહિસાર નામે કાબુલમાં મોટો ગઢ છે તેમાં અમીર રહેછે. એજ ગઢના એક ભાગમાં ઇંગ્રેજ વકીલને મુકામ આપ્યો હતો. તેને તથા તેના રસાલાને ખલવાખોરોએ મારી નાખ્યા. હિંદની ફ્રેન્ચ કાબુલ ઉપર ચડી. યાકુબખાન ઇંગ્રેજ ફ્રેન્ચને આપી માન્યો. જનરલ સર ફ્રેડરિક રૉપર્ટ જઈ કાબુલ કબજે કર્યું અને ઇંગ્રેજ એલચીની હત્યા કરનારામાંના જેઓ પકડાયા તેમને તથા ઇંગ્રેજ ફ્રેન્ચની સામે જેમણે જુદા કર્યું તેમનામાંના જે હાથ આપ્યા તેમને ફાંસી દીધી. યાકુબખાને રાજ્યપરથી હાથ ઊઠાવ્યો, અને ઇંગ્રેજ ફ્રેન્ચનો સરદાર તેને ઠામે રાજ્ય કરવા લાગ્યો. અંગ્રેજ વકીલ અને તેના સાથીને મરાવવામાં યાકુબખાં સામિલ હતો એવો આરોપ તેને શિર આંપાયો તેને, તેના સસરાને અને ખીજા કેટલાક પઠાણ સરદારોને બંદીવાન કરી હિંદમાં આણ્યા, સને ૧૮૭૯. એ વરસના દિસે પૂર માસના પાછલા ભાગમાં અફઘાન લોક પોતાના દેશમાંથી પરદેશી ફ્રેન્ચને કાઢી મૂકવાને જુદે ચઢ્યા. બને મહમદ, મીરખુઆખાં, વગેરે સરદારોના ઉપરીપણા નીચે શુમારે ચાલીશ હજાર જેટલા કાબુલ ઉપર ચઢી આપ્યા. એ ઉઠાવણીમાં ધર્મગુરુઓએ દીનનો ઝુંડો ઉપાડ્યો હતો. ઇંગ્રેજ ફ્રેન્ચને કાબુલ શહેર અને ખાલાહિસાર ગઢ છોડી કેટલેક છેટે શરપુરની મોરચાબંધ છાવણીમાં જઈ મુકામ કરવો પડ્યો અને તે

મનો વહેવાર હિંદનેડે બંધ પડી ગયો. અફઘાન ફાજી કાબુલ
અને ખાલાહિસારનો કબજો કરી તેમને ઘેરી લીધા. ૨૫મી
દિસેમ્બરે તેમણે શરપુરની છાવણી ઉપર હુલ્લા કર્યો પણ તેમને
જય મળ્યો નહિ. જ્યેષ્ઠમાંથી ખીજું ઇંગ્રેજ સૈન્ય મદદે આવ-
વાથી જનરલ રૉપર્ટ કાબુલ અને ખાલાહિસાર ફરીને છૂટી
લીધાં, અને શત્રુની ફાજ વિખેરી નાખી. એ ઝઘડામાં ખડુ
માણસના ઘાત થયા અને ઘણા ધવાણા. અફઘાન ફાજની
કને તોપો ન હોવાથી તથા કવાયતમાં તે કાચી હોવાથી તેમનાં
હજારો આદમી ધાયલ થયાં ને રણમાં પડ્યાં. ઇંગ્રેજ લશ્કર
ઓતરફ ફરી દેશને તાબે કરવાપર મંડ્યું. અફઘાન સરદારોએ
યાકુખખાનના દીકરા મુસાખાનને પોતાને કબજે રાખી તેને
નામે વળી યુદ્ધ મચાવવાની તૈયારી કરવા માંડી. ગીજની શહે-
રમાં તેમણે મુખ્ય મથક કર્યું. ઇંગ્રેજ સરકાર તરફથી હિંદ
અને કંધારને રેલવેથી જોડવાનું કામ મુંખાઈના ગવર્નર સર
રિચર્ડ ટેમ્પલને હસ્તે ઉતાવળે ચલાવ્યું ને તેણીગમની ફાજમાં
મસ વધારો કરીને જનરલ સ્ત્યુર્ટ કંધારથી ગીજની ઉપર ચડ્યો.
ત્યાં ભેગી થયલી અફઘાન સેનાને હાલવીને તે સરદાર કાબુલ ગયો.
કંધાર અને તેની આસપાસના અફઘાન મુલખનું રક્ષણ
કરવાને કંધારમાં મુંખાઈ ઇલાકાની ફાજ હતી તેના ઉપર હવે
સરદાર આયુખખાનએ ચડાઈ કરી. એ સરદાર પદ્મવટ ગરેલો
અમીર યાકુખખાનનો ભાઈ થાય ને તેને કબજે હિરાત શહેર
હતું. ત્યાંથી ફાજ લેઈ તે કંધાર ઉપર ચડ્યો, ને તેની સામા
ઇંગ્રેજની કંધારમાંની ફટલીકી સેના ગઈ. હેલમદ નદીના કાંઠાની
પાસે મેવંદ ગામની નજીક બેહુ લશ્કરો સામસામાં આવ્યાં ને
યુદ્ધ થયું તેમાં ઇંગ્રેજનું સૈન્ય હારી, ને કંધાર ભણી અને નાહું
આયુખખાનના લશ્કરે તેની પાછળ જઈ કંધારને ઘેરો ધાલ્યો.
એ ઘેરો તોડવાને કાબુલથી ફાજ લેઈ જનરલ રૉપર્ટ આવ્યો.
તેણે આયુખને હરાવી પાછા જવાની જરૂર પાડી. એમ સામા

સુનારા શત્રુઓનો પરાજય કરી દેશને થાળે પાડ્યો ને ત્યારપછી અફઘાની રાજકુળના અબ્દુલ રહેમાન નામે સરદારને કટલીક શરતોએ અફઘાનિસ્તાનનો અમીર નીમીને દેશનો કબજો સોંપી ઇંગ્રેજનું લશ્કર હિંદમાં પાછું આવ્યું. સને ૧૮૮૧.

સને ૧૮૮૦ માં હિંદનો કારભાર છોડી લાર્ડ લિટન સ્વદેશ ગયો, અને એની જગાએ એ વરસના જુન માસમાં લાર્ડ રિપન આવ્યો.

